Acc. 240 [illegible]

म.वि.
१

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीवेदव्यास उवाच ॥ ॐ श्रीमद्गोपालमानसप्राचीनाचार्यवर्मणा ॥ विरा
टपर्वप्रश्नोत्तरी भावदीपो वितन्यते ॥१॥ ननु पूर्वस्मिन्पर्वणि द्विषष्टि पंचसंवत्सरो शिरिक्षमाने षट्प
दी जिता ॥ देहूर्वं मध्यमे देच देवोन्येषां यत्राधिकेरनिशां तैरानं उपरत क्षितिनिद्रः समाहितोभू
त्वा मे वान्माने नयषेपदिनि ॥ प्रसिद्धेषां नसदर्शन सायने प्रशमादिश्ररक्तः षट्मिलत्वांगाषट्प
दीजातमात्रस्याशनादिपासे प्रहृदयशोकमोहौ च हृश्यजरामृत्युरतिलोके प्रोशनायापि
पासे शोकमोहं जरामृत्युमत्येतीति वेदे च प्रसिद्धं जयतीत्यंकेनानितवतोन

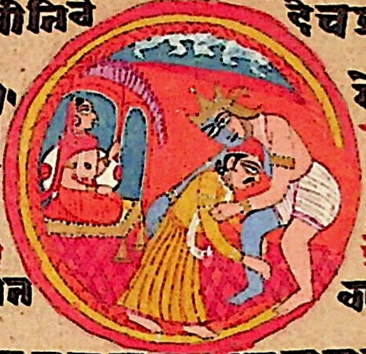

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरो
त्तमं ॥ देवीं सरस्वतीं चैव ततो
जयमुदीरयेत ॥१॥ जनमेजय
उवाच ॥ कथं विराटनगरे मम
पूर्वपितामहाः ॥ अज्ञातवास
मुषिता दुर्योधनभयार्दिताः ॥२॥
पतिव्रता महाभागा सततं ब्र
ह्मवादिनी ॥ द्रौपदी च कथं ब्रह्म
न्नज्ञाताः दुःखितावसत ॥३॥ वै
शंपायन उवाच ॥ यथा विराटन
गरे तव पूर्वपितामहाः ॥ अज्ञात
वासमुषिताः तच्छृणुष्व नराधिप ॥४

वाल्ह लिंगेन श्लोकं ॥ आस्तिकास्कन्दकृत्स्नाधानत्वमकलिंगेनाभिमाध्यं इत्येतन्नपोरव.च
रणादर्शनेन दर्शयितु विराटपर्वारभते ॥ तत्रवर्षं य योः रत्नाभिः मत्स्यसाहाय्यकेहृदहर्भ ॥ विरा
टनगरे राज्ञा विनातास्य रिषाणे श्रेणि स्माहृष्पितनयमेलाकत्राश्रीमन्नवेदन ॥ जनमेजय उवा
च कथमिति ॥ पूर्वैः पितामहाः पितामहाः ॥ अज्ञातवासं यथा स्यात्तथा कथं उषि
ताः ॥ चास्य कृतं वा ॥ [illegible] द्विनास्समानेन प्रयोगः ॥ वासमि

तिरान्भुक्तेनैः ॥५॥ प्रकाशितिश्रुति कृत्स्नमौनीनषष्ठीला २

२ राम

म.वि.
२

प्रभुर्यमः यद्यपि स्वेन रूपेण चरिष्यथ महीमिमां ॥ न वो विज्ञायते काश्चि त्रिषु लोकेषु कस्यचि
त्यब्रवीत् ॥ ७ ॥ यद्यप्येवं तथापि क्वचित्प्रच्छन्ना न यावत्तव मेवेस्माह ॥ अवश्यं नेवेति ॥ ८
॥ ९ ॥ वस्तुमस्माभिर्महानिर्वोढुं शक्ता महे इति वहेरिदं रूपं प्रवृत्त प्रत्येकमिति शेषः ॥ ९ ॥ २ ॥ सभास्तारः

युधिष्ठिर उवाच ॥ कृतमेतन्महाबाहो यथा स भगवान्प्रभुः ॥ अब्रवीत्सर्वभूतेशस्तत्तथा
न तदन्यथा ॥ ७ ॥ अवश्यं नेव वासार्थं रमणीयं शिवं स्थलं ॥ संमंत्र्य सहितैः सर्वैर्वस्तव्यमकु
तोभयैः ॥ ८ ॥ मत्स्यो विराटो बलवानभिरक्षेत्स पांडवान् ॥ धर्मशीलो वदान्यश्च वृद्धश्च सतत
नं ॥ ९ ॥ विराटनगरे तात संवत्सरमिमं वयं ॥ कुर्वन्तस्तस्य कर्माणि विहरिष्याम भारत ॥ १०
यानि कानि च कर्माणि तस्य शक्ष्यामहे वयं ॥ आसाद्य मत्स्यान् तत्कर्म प्रब्रूत कुरुनंदनाः ॥ ११
अर्जुन उवाच ॥ नरदेव कथं तस्य राष्ट्रे कर्म करिष्यसि ॥ विराटनगरे साधो रंस्यसे केन कर्म
णा ॥ १२ ॥ मृदुर्वदान्यो ह्रीमांश्च धार्मिकः सत्यविक्रमः ॥ राजंस्त्वमापदा क्लिष्टः किं करि
ष्यसि पांडव ॥ १३ ॥ न दुःखमुचितं किंचिद्राजा वेद यथा जनः ॥ स इमामापदं प्राप्य कथं
घोरां करिष्यसि ॥ **युधिष्ठिर उवाच** ॥ शृणुध्वं यत्करिष्यामि कर्म वै कुरुनंदनाः ॥ विराटम
नुसंप्राप्य राजानं पुरुषर्षभाः ॥ १ ॥ सभास्तारो भविष्यामि तस्य राज्ञो महात्मनः ॥ कं
को नाम द्विजो भूत्वा मताक्षः प्रियदेवनः ॥ १४

सभ्यः सभासद्यः ॥ सभास्तारस्तु सभ्यः ॥
कंको नाम मनः कंकश्च द्विजे यमो नाम लोहपृष्ठकोऽन्तयोरिति विश्वकोशात् ॥ स्वस्य कृतान्त
न्तत्वेन आत्मा वै पुत्रनामासीति श्रुतेरुक्तदनस्तात ॥ तन्नाम धारणे मिथ्यावादित्वं न भ
विष्यतीति भावः ॥ मताक्षः सम्यङ्मताक्षस्तज्ज्ञः प्रियदेवनः क्रीडाप्रियः ॥ १४ ॥ १ ॥

२

३॥ अरणीसहितं अरण्योर्मिथुने॥ अरणीसहितं मंथमिति पाठे मंथोऽग्निमंथनदंडः अर॰
णीमंथसहितं ब्राह्मणाय न्यवेदयदित्यर्थः॥ ४॥ संनिवर्त्य एकत्रानीय॥ अवचनं तिरोलब्धैः

तथा स तु वरांल्लब्ध्वा धर्माद्धर्मभृतां वरः॥ गत्वाश्रमं ब्राह्मणेभ्य आचख्यौ सर्वमेव तत्
॥ ३॥ कथयित्वा तु तत्सर्वं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिरः॥ अरणीसहितं तस्मै ब्राह्मणाय न्यवेदय
त्॥ ४॥ ततो युधिष्ठिरो राजा धर्मपुत्रो महामनाः॥ संनिवर्त्यानुजान्सर्वानिति होवाच भा
रत॥ ५॥ द्वादशेमानि वर्षाणि राज्याद्विप्रोषिता वयं॥ त्रयोदशोऽयं संप्राप्तः कृच्छ्रात्परम
दुर्गमः॥ ६॥ साधु कौन्तेय भद्रं ते वासमर्जुन रोचय॥ संवत्सरमिमं यत्र वसेमाविदिताः
परैः॥ ७॥ **अर्जुन उवाच॥** तस्यैव वरदानेन धर्मस्य मनुजाधिप॥ अज्ञाता विचरिष्यामो
नराणां नात्र संशयः॥ ८॥ तत्र वासाय राष्ट्राणि कीर्तयिष्यामि कानिचित्॥ रमणीया
नि गुप्तानि तेषां किंचित्स्म रोचय॥ ९॥ सन्ति रम्या जनपदा बह्वन्नाः परितः कुरून्
पाञ्चालाश्चेदिमत्स्याश्च शूरसेनाः पटच्चराः॥ १०॥ दशार्णा नवराष्ट्राश्च मल्लाः शाल्वा युग
न्धराः॥ कुन्तिराष्ट्रं च विपुलं सुराष्ट्रावन्तयस्तथा॥ ११॥ एतेषां कतमो राजन्निवासस्त
व रोचते॥ यत्र वत्स्याम हे राजन् संवत्सरमिमं वयं॥ १२॥ ॥

न च त्रनरावर्तितुं स्मादिप्रयोगाद्दर्शनान्न॥ संनिकृष्टा इति पाठे विसंप्रकार्थः॥ अथवा संवत्सरः
संवत्सरमिमं निवासकरणाय॥ ७॥ वत्स्यामहे इति पाठे अविदिताः स्वनिर्वेदः॥ नराणामस्ता

नाटनिसंवेयः॥ २॥ ७॥

म.भा.
वि
२

3

२४॥ ईश्वरः यथेष्टं विनियोगकर्त्तेन एव वन्द्यो यथा ॥ तथा प्रियोहं लोकानां भविष्यामीत्यर्थः ॥२॥ नियोक्ष्यामि हीने यथाशास्त्रं तथा मार्गं प्रवर्त्तयिष्यामि न देवा हन्तीति ॥१॥ आरालिको गोविकर्त्ता नियोधक इति ॥ अरालाः मत्तगजाः तैः सह क्रीडति तान् ॥ नयति वा आरालिकः अरालः कुटिले मज्जे रसे वै मत्तदंतिनी निविष्ठः गोविकर्त्ता गवां महतां बलीवर्दानामपि विकर्त्ता दमनेन विकृतिजनकः वृषभान्वा महाबलान्निग्रहीष्यामीत्युपक्रमात् ॥ सूपकर्त्ता स्पष्टः

सूपं तस्य करिष्यामि कुशलोस्मि महानसे ॥ कृतपूर्वाणि यान्यस्य व्यंजनानि सुशिक्षितैः
॥ तान्यप्यभिभविष्यामि प्रीतिं संजनयन्नहं ॥ आहरिष्यामि दारूणां निचयान्महतोपि च
यत्प्रेक्ष्य विपुलं कर्म राजा ह्ययोक्ष्यते समां ॥ अमानुषाणि कुर्वाणं तानि कर्माणि भारत
९॥ राज्ञस्तस्य परे प्रेष्या मंस्यन्ते मां यथा नृपं ॥ भक्ष्यान्नरसपानानां भविष्यामि तथेश्वरः ॥१०॥
द्विपा वा बलिनो राजन्वृषभा वा महाबलाः ॥ विनिग्राह्या यदि मया निग्रहीष्यामि तानपि ॥
ये च केचिन्नियोत्स्यन्ति समाजेषु नियोधकाः ॥ तानहं निहनिष्यामि रतिं तस्य विवर्द्धय
न् ॥१२॥ न त्वेतान्युध्यमानान्वै हनिष्यामि कथंचन ॥ तथैतान्पातयिष्यामि यथा यास्यं
ति न क्षयं ॥१३॥ आरालिको गोविकर्त्ता सूपकर्त्ता नियोधकः ॥ आसं युधिष्ठिरस्याहमिति व
क्ष्यामि पृच्छतः ॥१४॥

द्विविकारकर्त्ता पृष्ठे सन्ततं सूपकर्त्ता नियोधकः मारणावर्त्तं मल्लयुद्धकर्त्ता पहलेनिनरंधायकः विषमश्लोककथनस्य आरालिकः प्रकृतीनां गुणदोषसूचकः इति दमके वा नथा च विक्रमादित्यः ॥ आरालिकः सूचनको ह्यलिनां दमकस्तथेति गोविकर्त्ता गवां वा चा विकर्त्ता गयपत्यादिभेदानां भयो ज्ञातेति ॥ केचित्तु आरालिको न पाकोऽस्यान्नसूपकर्त्ता नि पाककार [illegible] स्तस्यानां गुग्गुलाहरानि ॥ न च मूलं दृष्टव्यं ॥२॥

२

हंसानांगल्लहेलमयारेणः मर्दमखान्तनस्य मानलाक्षाणीति त्रिवेस्वामि चालयिष्यामि ॥ हे नःसाव
निकष्यलरशिविधु ॥ नानेवचनर्वैर्गीना हवैरस्थान हरिन्मणिमयान्नीलान्कोचनान्सौव
र्णास्रीनानज्योतीषि चरसास्थज्योतीरसाः तैः सह ज्योतिः शाह्रेनाञ्लोहितलक्षने ॥ यद्यप्यरोहि
नेरूपतेतत्रसलरूपाप्सनिम्नतेः श्यानीः रूपाः लोहिताः रसः पारदः नरूपाः श्वेताः तेकुमध्येः स्व
हवृतवेगोसपुतिः ॥ तथा फलैः पाशैस्थापनार्थानि कोष्ठकानि काष्ठादिमयानि फलका
नितैः सह तेषां निर्वर्तने कारणमाह ॥ कृष्णालाल्लानक्षलाः श्वेताः पाशाः तेषां चालनार्थं रनिके

वैडूर्यान्काञ्चनानक्षान्फलैर्ज्योतीरसैः सह ॥ कृष्णाक्षाल्लोहिताक्षांश्च निर्वर्त्स्यामि मनो
रमान् ॥२५॥ विराटराजं रमयन् सामात्यं सहबान्धवम् ॥ न च मां वेत्स्यते कश्चित्तोषयिष्ये च
तं नृप ॥२६॥ आसं युधिष्ठिरस्याहं पुरा प्राणसमः सखा ॥ इति वक्ष्यामि राजानं यदि मां सोऽनु
योक्ष्यते ॥२७॥ इत्येतद्वो मयाख्यातं विहरिष्याम्यहं यथा ॥ वृकोदर विराटे त्वं रंस्यसे केन हे
तुना ॥२८॥ स म भा ते रा प णि प्र धाः ॥१॥ भी म उ च पौरोगवो
ब्रुवाणोऽहं बल्लवो नाम भारत उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः ॥१॥

स्मातास्तानपारीनेवनतथालोहिताक्षानित्यपि ॥२५॥ ॥२६॥ युधिष्ठिरात्येस्युपचारो रस्य यथा प्रा
णा ॥२७॥ त्यादकलहविहान्नाणीति प्राणसमोऽनयुधिष्ठिरात्मैव विवक्षितो नस्त्विति भावः ॥ पञ्चयोद
नेशसुंमस्कीण्यानि ॥२८॥ ॥१॥ अ ध ॥१॥ पौरोगवः पुरः पुरस्ताल्लगावोरस्यो यस्य स पुरोगः सूदः
तिशेत्वनोहि मद्यमरजोरेतसोः कल्लेवाप्रगरिमभूतः प्राणप्राविर्भवति पश्चाद्दहि यान्नाणी
निपाशक्षपशिहृतस्त्वरूः ॥ पौरोगवः लोके तु पौरोगवो महानसाध्यक्षः ॥ बल्लवः सूपकारः ॥ ३
तदेवममान्वर्थनाम ॥१॥ ॥१॥

व

म.वि.
५

4

गवांवहसमाहितस्कन्धइववहः ज्याघातकठिनत्वचः किणः कृतस्येव गोधनेक विनमितनिम्नके ॥ २२ ॥
पतनात्पातित्यं ॥ २४ ॥ षण्ढकोस्मीति षण्ढो गोपतिः श्रोतोमात्रालानस्यप्रतिकृतानि रवन्ताति ते संवर्
तुं कृतमपाकर्तुं दुष्करौ ॥ पठेत्कौरवः षण्ढो वर्षधरो क्लीबो गोपनीयः पुंस्त्वहीनः ॥ तैर्विधः संवरीतुं
यातं ॥ २५ ॥ २८ ॥ पिनद्धः । कंचवः शंखवलयानि येन सः पिनद्धकम्बुः तृतीयां प्रकृतिं क्लीबं

यस्य बाहू समौ दीर्घौ ज्याघातकठिनत्वचौ ॥ दक्षिणे चैव शव्ये च गवामिव वहः कृतः ॥ २४ ॥
हिमवानिव शैलानां समुद्रः सरितामिव ॥ त्रिदशानां यथा शक्रो वसूनामिव हव्यवाट् ॥ २५ ॥
मृगाणामिव शार्दूलो गरुडः पततामिव ॥ वरः सन्नह्यमानानामर्जुनः किं करिष्यति २६
अर्जुन उवाच ॥ प्रतिज्ञां षण्ढकोस्मीति करिष्यामि महीपते ॥ ज्याघातौ हि महान्तौ मे संवर्तुं
नृप दुष्करौ ॥ २७ ॥ वलयैश्छादयिष्यामि बाहू किणकृताविमौ ॥ कर्णयोः प्रतिमुच्या
हं कुण्डले ज्वलनोपमे ॥ २८ ॥ पिनद्धकम्बुः पाणिभ्यां तृतीयां प्रकृतिं गतः ॥ वेणीकृतशिरा
राजन्नाम्ना चैव बृहन्नला ॥ २९ ॥ पठन्नाख्यायिकां चैव स्त्रीभावेन पुनः पुनः ॥ रमयिष्ये म
हीपालमन्यांश्चान्तःपुरे जनान् ॥ ३० ॥ गीतं नृत्यं विचित्रं च वादित्रं विविधं तथा ॥ शिक्ष
यिष्याम्यहं राजन्विराटभवने स्त्रियः ॥ ३१ ॥ प्रजानां समुदाचारं बहुकर्मकृतं वदन् ॥
छादयिष्यामि कौन्तेय माययात्मानमात्मना ॥ ३२ ॥

स्त्र्यपेक्षया क्लीबत्वं तृतीयां गतः प्राप्तः नरस्त्रीवल्लयोर्लिङ्गयोर्मध्यमेऽवस्थानः ॥ बृहन्नलेति नाम्ना तोऽनस्मे
लिनामाख्यानम्बक्षाणो नरस्त्रत्वस्थः ॥ स्त्रीत्वं स्वरूपगोपनार्थं ॥ ३० ॥ आख्यायिकाः पूर्वराज
चरितानि ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ समुदाचारं समीचीनं आचारं बहुकर्मकृतं बहुरूपनानाकर्मभिः कृतं वदन्
कर्मैवबहुकृतम् ॥ [illegible] आत्मानं शरीरं आत्मना बुद्ध्या ॥ ३३ ॥

५

१०॥११॥१२॥१३॥वासुकेः श्लक्ष्णसूक्ष्मपीहितलानसौदर्यतिलिविशेषः॥१४॥सर्पाणामसरीसृपानां

आत्मानमात्मनारक्षेद्धारिणामितिविशांपते३ मेननमनिनानामिविहारिणाम्हूंयशा
१०॥ऋषिरुवाच॥यमतिश्रीसोमाम्भनासमानकुरूणांवरः॥स्थितःसमेवंदाहदशा
हस्रहितेनश्च॥११॥महाबलेमहाबाहूसमर्जितेनकुरुनन्दन॥सोयकिंकमकौंतेयःकरिष्यति
धनंजयः॥१२॥योयमासाप्यतेदावंनपंयामासपावकं॥विजितैनकरथैनैवहस्याप्यनागस
त्तमान्॥१३॥वासुकेःसर्पराजस्यसमारेदन्तवांछयः॥येछायःमनिपाशैनासानेनः
किंकरिष्यति॥१४॥सूतः॥ममपनोशोभाहिपदेवाश्रमोवरः॥आशीविषश्चसर्पाणां
महिंसितानितोवरः॥१५॥दन्तनामदंष्ट्रःश्रेष्ठःपक्षिणांवरुणोवरः॥तनरात्रुसुनः
गानांहलिर्वैरावणोवरः॥१६॥पुत्रःप्रियाणामधिकोभार्याचसुहृदांवर॥१७॥यथेता
निविशिष्टानिजात्यांजात्यांहकौरव॥१८॥तथायुद्धावासुदेवःश्रेष्ठःसर्वधनुष्मताम्॥१९
सायमिद्वासनवरोवासुदेवात्मकात्फनिः॥गाण्डीवधन्वाबीभत्सःयेनाथकिंकरिष्यति
उषितापंचवर्षाणिसहस्राणिसुरवेश्मनि॥अत्रस्तोसमसाध्यस्वविर्यांमानुषांगत॥२०
हिमासमस्त्याणिचान्यानिदेवरूपाणिभास्वता॥यमस्तेशास्त्रसमादरुमारिकानोवयोदशा॥२१
स्तेनवममन्तेयहाराणिदशसमनवधा॥२२॥ ॥

आशीविषोदंष्ट्राविषः॥१७॥१८॥मानवेषुभ्रष्टंमानुषाश्रुते॥१५॥॥॥

म.वि.
५

5

सात्मानेवपरीहोयया ॥८॥ नेनिपालः तेनिर्वलीवर्दीय स्या दीर्घ स्थूल रत्नावगा मिदस्यै दे मधियें
ध्येनेसाम्रक्रतोपयोमिनी रूह्रामिसंयोननेनिर्वाक ॥ नस्पवाकंतिनोमाभिरामानीतिम्रुनेवा
कृपालः श्रुष्मद्वचनाघ्योनष्ठानेत्यर्थः ॥९॥१०॥ इयद्योति ॥ मातात्सलहानिं आदिभ्यक्षिः गोवी मा
तागोकोदिजननीगोब्राह्मण्यादिभ्यमिष्यनेमदिनी ॥ तस्याश्रविकापार्वतीवत्सजेत्यर्थः ॥ प

महादेव उवाच ॥ नेमं व्यानमभविष्यामि विस्मयस्य महीपते ॥ तानि येह्यावदेशयावसंख्या
नेक्रम्लोगता ॥१०॥ नेनिपालइतिव्यातेनाम्नाहंविदितस्तथ निभ्रुम्यचवारीव्यामिकेन
नेमानसोज्वरा ॥११॥ अहंहिमनतेगोष्वभजितःस्वहितः श्रुतः ॥ नचमेकौपालेसर्वमप्रश्रुहंविशो
पते ॥१२॥ ललस्य चानिवाधिगतोयथापिमंगले ॥ नसर्वेमेसुविदित मन्यथापिमहीपते ॥१३
ह्यभावनपिजानामि त ... हशनिलन्वयानां येषामक्रमयाद्याय्यपिवंध्यामसूयते ॥१४
सोहमेवंचरिष्यामिधीतिरयाहिमेस्थूता नचमेवेस्यनेकश्चित्तोमयिद्येचपार्थिवं ॥१५॥ यु
धिष्ठिर उवाच ॥ येहि नः प्रियाभार्याप्राणेभ्योपिगरीयसी ॥ मातेवपरिपाल्या वेश्मना
न्यैहवचस्वसा ॥१६॥ केनाप्रोद्दोपदीकृष्णा कर्मणा विचरिष्यति ॥ नाहिकिंचिद्विजानातिक
र्मकर्तुंयथास्त्रियः ॥१७॥ सुकुमारीचबालाचराजपुत्रीयशस्विनी ॥ पतिव्रतामहाभागाक
थंनुविचरिष्यति ॥१८॥

षनेहत्रुभागाः मद्हस्त्वां विकत्थानंजयस्वधारस्वाम्य स्यां विकास्वसेनिमेवब्राह्मणादर्शना
त् नायासाईदमः प्रयोनाहार्थपचनइतिनस्वाभ्रपिदेवलानेनसंस्तयात ॥ मातात्सवव
लोमत्रिर्येनृरुष्टेरूत्तास्यास्मद्देविमस्वश्चहतीति ॥१४॥१५॥ बालानित्यनूतन ॥१८॥

५

पतिभिः चारुहितं सौ लंघस्वनः स्वपरिचारिणी सैरंध्रीका द्रौपद्याः मन्त्रैर्निगूढो मिथ्यसंधिः प
रिपुर्हित्वा रिकालेनाकर्षी ॥ ३५ ॥ ५५ ॥ विराटेस्येव ॥ ३ ॥ परिदत्ताः स्थानाभिनिवेशः ॥ ३ ॥ ग्रंथ्यानस्था
युवैदेश्या धर्यं वेत्ती निग्रंथिकः ॥ ७ ॥ श्विनी सुतनयात् ॥ अश्विनो वैदेवानां वरजा वश्विना वधर्यं इति

युधिष्ठिरस्य गेहे वै द्रौपद्याः परिचारिका ॥ उषितास्मीति वक्ष्यामि पृष्टा राज्ञा च पांडव ॥
अनेन विधिना छन्नः कृतकेन यथा ॥ विहरिष्यामि राजेंद्र विराटभवने स्वयं ॥ ३५ ॥
श्री शा र वि ट वैशंपायन उवाच ॥ इत्येवमुक्त्वा कृष्णया प्रवीरं तथा तेनो
धर्मभृतां वरिष्ठः वाक्यं नृपस्यैव विराटमस्य योग्यं परं भानरमावभाषे ॥ ३७ ॥ युधिष्ठिर
उवाच ॥ किं त्वं नकुल कुर्वाणस्तत्र तात चरिष्यसि ॥ कर्म तत्त्वं समाचक्ष्व राज्ये तस्य महीप
तेः ॥ ३८ ॥ सुकुमारस्य शूरस्य दर्शनीयः सुखोचितः ॥ ३९ ॥ नकुल उवाच ॥ अश्वबंधो भविष्यामि
विराटनृपतेरहं ॥ सर्वथा ज्ञानसंपन्नः कुशलः परिरक्षणे ॥ ४० ॥ ग्रंथिको नाम नाम्नाहं
कर्मैतत्सुप्रियं मम ॥ कुशलोस्म्यश्वशिक्षायां तथैवाश्वचिकित्सने ॥ प्रियाश्च सततं
मेश्वाः कुरुराज यथा तव ॥ ४१ ॥ ये मामामंत्रयिष्यंति विराटनगरे जनाः ॥ तेभ्य एवं प्रव
क्ष्यामि विहरिष्याम्यहं यथा ॥ ४२ ॥ पांडवेन पुरा तात अश्वेष्वधिकृतः पुरा ॥ विराटनग
रे छन्नश्चरिष्यामि महीपते ॥ ४३ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सहदेव कथं तस्य समीपे विहरि
ष्यसि ॥ किं वा त्वं कर्म कुर्वाणः प्रच्छन्नो विहरिष्यसि ॥ ४४ ॥

श्लोकाः ॥ ४५ ॥ ५ ॥ अध्याये पुनर्लिखेत्
येषां ते स्मराः समरेतत्प्रीतिकल्पमाप्नोति षष्ठाधिकनीमध्ये इति सूताध्यायः ॥ पदेस्य हेतुः ॥

म.शि.
९

6

कर्म एक ॥४॥ अग्निहोत्राणि अग्निहोत्रपात्राणि एकाः सहितानि होमसाधनभूता धेनवो ॥५॥५॥
४॥ न गृह्यन्ते नियम्यार्थमेव रहस्येवं तेमंस्य देशो वलव्यामिति मंगयिता ॥५६॥ विहितेन शास्त्रो
क्तं आम्नायादिषु इष्टापूर्तेन च परिचर्यादिकं पाण्डवाः सर्वं जानन्तीति शेषः ॥ यातेन विजयपात्रायां
महरोगायुक्ते ॥ यद्यप्येवं तथापि किंचित् वह स्यामीति भावः ॥४॥ नदेवाहं वयेन ॥ वयायुधिष्ठिरेण ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥ कर्माण्येककानि गुह्यामिधानि तानि कर्मण्यथ ॥ नमाचापि यथाश्रुतं दृढ
चिता विधिना निश्चयान्त ॥१॥ वेदोहितो नायमस्माकम् अग्निहोत्राणि रत्नतः ॥ समं पौरोगवैः सार्धं
दृष्टुं स्यान्निवेशने ॥२॥ इंद्रसेनमुखाश्चैव भृत्याः पौराश्च केवलाः ॥ पांचालाः सह सूदैश्च सौरिमिति
मेव तत्र मतिः ॥३॥ भूमा श्रद्धा नाट्यैः पथ्याः सर्वाः स्युः परिचारिकाः ॥ पांचालानेव गच्छन्तु सूदैः
पौरोगवैः सह ॥४॥ सर्वैरपि च वक्तव्यं न स्माज्ञायत पाण्डवाः ॥ नानावस्था न पश्यामः सर्वे हैतवनादिति ॥५॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं तेनोक्तमात्रे तु कर्माण्येककानि दृष्ट्वा ततः ॥ धौम्य मामे
त्यमात्याः सह चत्वारोऽत्रमब्रवीत् ॥६॥ धौम्य उवाच ॥ विहितं पाण्डवाः सर्वं ब्राह्मणेषु सुहृ
त्सु च ॥ यानं प्रहरणं चैव तथैवाग्निषु भारत ॥ ७॥ त्वया रक्षा विधातव्या कृष्णायाः फाल्गुने
न च ॥ विदितं वो यथा सर्वं लोकवृत्तमिदं तव ॥८॥ विदिते चापि वक्तव्यं सुहृद्भिरनुरागतः
एष धर्मश्च कामश्च अर्थश्चैव सनातनः ॥९॥

इदं लोकवृत्तं प्रागुक्तं न ज्ञानशीलं ॥ अस्वतमा गामत्वीभमांधी षपियास्यायकस्तेने ॥ अतः क्र
माद्वैश्मनष्ठा ॥८॥ विद्वांसोपि सुहृद्भिः शिक्ष्या वक्तव्या यतो यत्र एवं स्मादाविदितेनपीति ॥ एवं
सौहार्दं प्रदर्शनेन न यमादयो न स्वतामपंनी निमावः ॥९॥

९

यतो दिने ज्ञाजानल ग्रारभ्य माल्यादीन्याज्ञाने तद्वर्ते [illegible] नलिनथे: ॥९॥ सैरंध्रीति सीरं प्रतिसी
रोलः पटः श्रियतेनयास्यवैनिसीरंध्रा सैव सैरं [illegible] ष्ठेतद्वितः ॥ अन: पुरपरिचारिकाराज
भार्यावा ॥ सैरंध्री परवेश्मस्था शिल्पकारस्ववशा स्त्रियां वर्णसंभूतस्त्री महिहिलिकयोरपीति विश्व:
मनहिलिकयोरिति मेदिनीपाल: आद्ये महिहिलिका राजदाराः द्वितीये मनहिलिकाः प्रथानाप्रिय

माल्यगंधानलंकारान्वस्त्राणि विविधानि च ॥ एतान्येवाभिजानामि यतो नाम्नाहि भामि
नी ॥१०॥ द्रौपद्युवाच ॥ सैरंध्रो रहिता लोके भुजिष्याः संति भारत ॥ नैवमन्याः स्त्रियो यांति
इति लोकस्य निश्चयः ॥१८॥ साहं ब्रुवाणा सैरंध्री कृष्णा लोके शकमेति ॥ युधिष्ठिरस्य गेहे
वैद्रौपद्याः परिचारिका ॥१९॥ अविता स्त्री निवसामि इहा राज्ञा च भारत ॥ आलगमावेगे
सामिन्यलात्वपरिष्कृता ॥ सहेस्याप्रन्ध पथ्या राजभार्यया यशस्विनी ॥ सा रविष्ठा
निमा प्रीत्या माभूत्तेऽ: त्वमीदृशे ॥२०॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कल्याणे भाषसे कले
नानासि भामिनी ॥ न पापमभिजानामि साध्वी साध्वव्रतस्थिता ॥२१॥ यद्यानन्दः पा
पा भवेति स्वालिन: पुन: ॥ कर्यामलनेहिकसमाणं लक्ष्ये प्रनेनेनया ५ र ति र वे २

इति ॥ दासी पत्नेरधिनाइति च्छेदः स्ववशास्मत्के पत्नेरहिता इत्येव भुजिष्या पालनीया
पालयितीच भक्त पालना स्ववशा स्यौरिन्यस्य नृप ॥ नैवमन्याः स्त्रियो नृपवनीयांति प्रभवे
नित्रपंपनीनरे स्वर्छः ॥ दासीरतिभावः पत्नेनैवं प्रकाशोयांनि संचरित्वंनीत्यर्थः ॥१९॥ इरेपग्याः
परिलालौके निराहोः श्रीरक्षतिवरभेदप्रियेशेषम्‌कः द्रौपदी नृपयुधिष्ठिरस्य परिचारिकेत्य

पेतः श्वचनः ग्रामराज्ञो द्विष्टैश्च राज्ञो हितैः द्वेष्टारहेः सर्वैः सह मैत्रीं न कुर्यात् ॥८॥ रात्रिव
जन्मनि यौ विचरतो विचारयश्चैकैकवसतो न तन्निर्माल्य हान्या द्विजायते ॥९॥ गच्छन्निति परांगुलो
ष्ठां भूमिं निविष्ट गच्छन् ग्रामसनाथं ग्रामवन ॥१०॥ न तोषप्रष्टोसंभाषितो अनियोगिनः स्वस्थानेऽपि
विशेदन्नानृशेजानं पथः स्थानम पृष्टेनमित्र अन्नानमन्येन या वह्यान्न न संभा श्वेन ना सन्

नैषां दारैश्च कुर्वीत मैत्रीं प्राज्ञः कदाचन ॥ पतितैः श्वचरायैश्च द्विष्टैर्यानरहितैश्च ये ॥८॥ वि
हितेषु च कुर्वीत कार्याणि सकलान्यपि ॥ एवं विचरतो राज्ञो हानिर्न जायते क्वचित् ॥९॥
गच्छन्नपि परां भूमिं पृष्टोऽपि नियोगिनः ॥ नात्यपरं समन्येन सर्वथात्मनश्चिन्तयन् ॥१०॥
न हि श्रेयं न रमारं नभावान रमयेदिमाः ॥ सम लिंकान सर्याद सृजन्यानि नराधिपाः ॥११॥ य
त्नात्रोपचरेदेन महिवरे हुवनिरहु ॥ अन्न नैकोपचीर्णो हि हन्यादेव नरेश्वरः ॥१२॥ यघद्ध
त्नौ नश्यतीन ननदेशान्नु व जेयेत ॥ प्रमादं बलेषु च कोपं च परिवर्जयेत् ॥१३॥ ॥ ॥

रिपानिनाव म्मती वनैर्वैनश्चैः ॥९॥ अन्यथा दोषमाह ॥ न हीति ॥१०॥ यत्नादिति अप्रिमान्निष्प
क्षेमरिव राज्ञा दहानि अन्न ला ना हेतुः शस्वेहरतीत्यर्थः ॥ अन्नेनेति कूटकार्यापण्यादिना उपचो
र्णाः अलक्षितः ॥ हन्यादेव ॥११॥ भवेदेति अन्न वृक्षतीन अनाशयेत् ह्वेहा अन्नवर्जयेत् कुर्याद्धेदे
हा ॥ प्रमादं स्नान पान लेपशोयी दिगर्तं ॥१२॥

हेतोमनुहर्षया ॥ राजवसतिराजकुलेत्वाह दुर्णीपूर्वकेसर्वः ॥१॥ उक्तेसत्तु ऋवनवस्त्रगरङ्का ॥२
तृष्णस्कर: प्रतिह्णरग्रहाराणि वधैवरूज्ञानैर्ष्टामिष्टे नवनन्तानतश्मश्रु: ॥ हिंहेण्यचितापेष्ठैः पा
ठानरेरहस्येषुसचक्राषेषुनविश्रसेत ॥ समनोसीतित्रच्यातयनगाह्रेनब्रह्मादिषुविश्रविश्र
स्तारा ज्ञानोमयविस्नवमयान्सद्यामारयेत्विनिमात: ॥ नहेवेनिपरेगाहृषेरंमाभ्नदिनिपराम

ग्रतोऽस्मापिवस्तामिदेनमध्यनिवेयन ॥ हेहेमेराजवसतिराजप्रज्ञाश्रवीम्यहे ॥१॥ यथारा
जकुलेमाप्यसर्वोदेषोत्तारिष्यथ ॥ कवसचेवकोरक्ष्यज्ञानलारानवेश्मनि ॥२॥ प्रमानिते
मानितेर्वाप्रतातैः परिवस्मरं ॥ ननस्पनहेषोवर्षत्वारिष्यथयथासुखं ॥३॥ हस्तद्वारोल
भहर्षराजलेषुनविश्वसेत ॥ नदेवासनमन्विछेयत्रनाभिपतेत्परः ॥४॥ यावेनावेविप
यंकेनपीठेनरानरथे ॥ आरोहेत्समतोसीतिमराजवसतिंवसेत ॥५॥ यत्रयत्रैवमासी
नेशोकेरनउष्टवारिणः ॥ ननवपविशेत्ध्रौवैसराजवसतिंवसेत् ॥६॥ नचानतिछा
ज्ञानमहष्ठेतेकराउन ॥ नस्रीनेनमपासीनकालेसमभिहज्ञयेत ॥७॥ अस्यंनि
हिराज्ञानोज्ञानानन्तनवादिनः ॥ नछेवतावमस्यंतेमत्रिनैवादिनम्हषा ॥८॥ ॥

नेनालिछेत ॥ य ॥ यानेपरिकीयमितिशेष: ॥ इहचारिणेउष्टाचारा: ॥ यत्रयत्रयत्नमध्यवेषण
रिष्यानेष्ठस्मनरक्ष्यपरिकीयचारमेउल्लेवाआसीनेमेनेयूतारिष्ठिषोयंपरेभेदितोयस्मि
निषाकेरन् ॥ नयनोपविशेङ्गाजगामिपेक्ष्णभयादित्यर्थः ॥५॥ नान्नतिषिछाज्ञानतरदमिस्यक्त
हितिनाज्ञापयेततत्ज्ञीमोनेन ॥ कालेपराक्रमसमयेसमभिहज्ञयेत्सवीन ॥६॥ नातिनिष्ठ

म.नाथोनकर्णेयोस्माह ॥ यास्यतोजिह्वण्येदीस
र्थः॥

म.वि.
८

नेनदार्थं शरीरस्त्वा मपिस्खलीकं स्यान्न अपिय पदं किमन्तरालामिति भावः उक्तमेव रमेनेति
गतो हितिमन्त्रेनवहितेन प्रकाशयेत ॥ ९ ॥ हितयस्मान्न अन्तरागादिनोत्पादितं लोहे राज्ञा लोस
यानहेण वृत्ते नकौनियं नितस्मान्त्वामिनः कौतिकरं न वदेदित्यर्थः ॥ अवमन्यते राज्ञा न इति
शेषः ॥ १० ॥ प्रियो भोगवान्सुभवती निसंश्रयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १४ ॥ नवेति कोथवा पलयोः स्ववकेश्री

अपि ह्येन हृदि याग्रेण मलीकं स्यान्न मन्तसे ॥ न स्पष्टाभिहितैर्गतामनन्ये श्रुप्रकाशये
न ॥ ९ ॥ अस्मद्धानि हितागतानेन रागनन्तरागादिनः ॥ न स्थैव चावमन्यते नैन राम्पडितमानिनः
स्वर्णो स्वर्णो निनूर्मः स्याद्वहिमानि निवातवनः ॥ प्रियैश्च वाचरन्ते ते प्रियो भवति भोगवा
न् ॥ १० ॥ प्रेमर्थं प्राप्य दुष्प्रापं प्रियं प्राप्य च राजनः ॥ अथ मत्तो भवेद्राजा प्रियेषु चाहितेषु
च ॥ ११ ॥ यस्य कोपो महाभागः प्रसादस्य महाबलः ॥ कृत्स्नस्य मनसा पीडां दनयं प्राप्त
सम्मत ॥ १२ ॥ न चौष्टोन भजेत्तो हूनवतां समपालिपेन ॥ मत्पवाने चवा चंच ष्टीवने
चा चंडे ॥ १३ ॥ हास्य कम्नु भवानुस्मृत यतं मानेषु केशवितन ॥ नानिगाढं समदृढं घेन नलचा
॥ भुम्नतवदृसेत ॥ १४

षाढीनां समारोहेयं प्रजाल्लनं न कुर्यादित्यर्थः बातं स खले न अयहेन
नेत्रा शानैतिनेरणमत्वाने यथ्या भवेन्नस्यः कुर्यादित्यर्थः ॥ १४ ॥ हास्येति अन्यस्य राज्ञसेवक
स्य हास्यवन्तभुत्तास्या स्यदेवप्रायथा स्थितेष्ववर्तमानेषु निमित्तेषु नदीयवैकस्यनां
तिगानं न प्रहृष्येनापि न सेत ॥ तावनेव राज्ञा न पर्दं रहस्यं मन्येत इति भावः नचैवं भूनेति
किनेसानि थैयेन कारस्या ॥ स्थिनो यांकिमाहे ॥ नचाम्भीनि ॥ १८ ॥ ॥

८

समर्थो नामसकार्याकार्यप्रसक्त्याहितेन परिणाम सुखदायिनाऽनिस्त्वेचवचनेन ॥ उभयोः स
मर्थ्यासमर्थो प्रियादप्रियाद्धितं भवेत् ॥ प्रियंत्स्याप्रियाद्धितं भवेत् देववदेत्तद्धितं विरोधि
प्रियं वदेदित्यर्थः ॥ ५ ॥ अस्य सर्वार्थेषु सर्वेषु अर्थसाधने अनुकूलो यत्नवान् भवेत् तत्स्यानि
कृत्यमालस्यं वा कुर्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥ पंडितः परिहासकः पंडितः स्निग्धेकांकवाचिनिविष्टः
सेडित इति पाठे विक्रियन सेवेत न किं त्वविच्छेदेनैव सेवेदित्यर्थः ॥ अप्रमत्तोऽवहितः ॥ ६

समर्थं नाम सर्वास्व हितं तु प्रियमेव च ॥ संतापयेन देवास्याप्रियादपि हितं भवेत्
अनुकूलो भवेत्तस्य सर्वार्थेषु कथासु च ॥ अप्रियं वा हितं यत्स्यात्तदस्मै नानुतापये
न ॥ ५ ॥ नाहमस्य प्रियोऽस्मीति मत्वा सेवेत पंडितः ॥ अप्रमत्तश्च सततं हितं कुर्यात्प्रियं
वचनं ॥ ६ ॥ नात्यनिष्ठानि सेवेत नातिहीनैः सह स्वदेत् ॥ स्वस्थानान्न विकंपेत सदा
जवसतिं वसेत् ॥ ७ ॥ दक्षिणे वाथवा सव्ये पार्श्वे मासीत पंडितः ॥ दक्षिणेप्यथ न स्था
स्थानेऽप्यस्थाने न पश्चाद्धि धीयते ॥ ८ ॥ निःस्पृहः प्रतिपद्येत उच्चासने महद्‌न ॥ न च से
दर्शने किंचिदुद्दृत मपि सन्नयेन ॥ ९ ॥

स्वस्थानात् आसनादेरन्यत्र विकंपेन न चलेत ॥ ७ ॥ पंडितो विद्यावान् राज्ञाने कथाभीरमपन्
पार्श्वे निषीदेत् ॥ दक्षिणे राजगोस्वामिनः स्थाने न ह्रष्टत ॥ ८ ॥ स्वेरमापंक्तिनवाप्ररस्तात् ॥
आसने उपवेशनं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ राज्ञां सदृशेन समसत्प्रहन्नमपि वेतननादि राज्ञेऽप्रहेश
कामित्यनाकामातिनः ॥ स्वानने संजयेन ह्रीकर्षान ॥ ९ ॥ ॥

म.नि.
६

अथ इति गात्रः सकाशात् आत्मनः स्वस्य श्रेयोपनमानादिलाभं इच्छापरं अनंसहसर्वदाराज्ञा
स्तोईनकंनवंदेत्रसंवादयेत॥ किं न महाराज्ञो न भवाः इश्यान्मेमेलच्छयतां स्येवेलोकेपरं दर्शयेत
याग्यभूमिभ्र प्रइपराष्ठुकैः सहजनपैवा राज्ञानं विशेषयेत राज्ञापेनयालीयंशेर्यं येनि
कतेवाधिकं दर्शयेत॥ तेन राजा प्रीयत इति भावः॥४३॥ अन्यान् क उन्नाहीवलवान्धीवलप्र
नः स्ट्रः अनिष्टः दांनोमिनेइथः काशितिना वा॥४४॥ अन्यस्मिन्नेति कस्यचित्कोयस्या

9

श्रेयः सदात्मनो इच्छापरं राज्ञा न संवदेत॥ विशेषयेद्राज्ञाने योग्यभूमिषु सर्वदा॥४३
अस्मानो वलवान्क्रूरः क्रोधवान्रागतः सदा॥ सन्यवान्हीनमङ्दीनः स राज्ञवसतिं वसेत॥४४
~~अस्वामिसैन्यमन्त्रादि सम्प्रपन्नेन— अहं किं करवाणीति स राज्ञ वसतिं वसे~~
न ४५ अस्वामिनमप्यमात्यानवरलाघः सम्पन्नेन॥ अहं किं करवाणीति स राज्ञवसतिं
निवसेत॥४६॥ आनरेचैववाद्येच राज्ञा यच्चापि प्रवदेत॥ आरिहोनेवकेपेन स राज्ञवसतिं
वसेत॥ योवेरहे ४७ः प्रवमन्निप्यामानान संस्मेरन॥ ४८ः रोनसगवमालिहैस राज्ञवस
तिं वसेत॥४९॥ समवेषं न क्रुर्वीत नात्ये संनिहितो वसेत॥ नमंत्रं वहुधा क्रुर्याद्देवराज्ञः प्रि
यं प्रेयस्याणोपहि इदं करोविसच्यमाने सति यत्नतया गमनात् सर्वं सम्मत्सनेन कार्यं कर्तुं समर्थो
भ्रुकारीण नवसतिं वसेत॥५०॥ आनेरथन दासरत्नगाम्दे गायेसामेनजयेत्अरिहअनिस्तमो
नैवक्रुपणनैवसम्प्रायं भयवाक्रुर्यात॥ अनिः सेशयानिर्भयश्चनकार्यं कुर्याद्देवेत्यर्थः॥५१॥
मिशाको हितयामोमीशस्त्रानमलनादिहेलालनिःदोनसावाभादिना॥५२॥ समवेषं स्वात्मेकान
हितेकिनानां समानेन क्रुर्यात॥ ३ः अनिवार्थेन वैहूवावेडूपकारं न क्रुर्यात॥ न विध्याहितमर्थः

ए७

गृह्णन्तं ज्ञं कां किमस्यातेन ज्ञानानीति विचेष्टितैर्निभासः ॥ अत एव स्मितं मृदुपूर्वं किंचिद्दर्शये
देव ॥ २ ॥ न हृष्येन न हृष्येत ॥ असंमूढः सेवायां प्रकाशः ॥ ३ ॥ राज्ञा नदाश्रितात्म लोन स्याप्य वेभाह
राज्ञानमिति ॥ सेवन्ते यनीतिपादैन्नसरन्निनिष्ठते प्रकाशते ॥ ४ ॥ न लिवेहानिं देवितो स्यमास्तथु
नरभूदयकामो राज्ञानं नातिष्ठेदित्यर्थः ॥ ५ ॥ योगहा विषये भवेन्न दैशवसेत् योवा गतउपजीवो

न चातिधैर्येण चरेद्गरीयस्त्वं हि तज्जनः ॥ स्मितं तु मृदुपूर्वेण दर्शयेत प्रसादजं ॥ २३ ॥ ला
भेन हर्षयेद्यस्तु न व्यथेद्योऽवमानितः ॥ असंमूढश्च यो नित्यं स राजवसतिं वसेत् ॥ २४ ॥
राज्ञानं राजपुत्रं वा संवर्णयति यः सदा ॥ अमात्यः पण्डितो भूत्वा स चिरं तिष्ठते प्रियः
॥ २५ ॥ प्रगृहीतश्च यो माप्यो निगृहीतस्त्वकारणैः ॥ न निर्वदति राजानं लभते संपदंतु
नः ॥ २६ ॥ प्रत्यक्षे च परोक्षे च गुणवादी विचक्षणः ॥ उपजीवी भवेद्राज्ञो विषये यो पि
या भवेन्न ॥ २७ ॥ अप्रमाण्ये हि वलाङ्गेकं राज्ञा नेपथ्येन यः ॥ न स तिष्ठेच्चिरं स्थाने गच्छे
च्च प्राणसंशयं ॥ २८ ॥

स राज्ञो गुणवादी स्यादिति संबंधः ॥ ७ ॥ बलात्तद्दत्तभोक्तेऽऽरिलीकर्तुं येन केनचिद्धा
जेन लोकान्न्दुर्यति शित्ययन् ॥ यः प्राप्येन स्यात्तः प्रियोपि वृक्षतनविषयात्र चिरंस्था
नं ॥ ८ ॥ नतिष्ठेत ॥ नापि तिष्ठेत ॥ एव यदत्युनोभवेदित्यर्थः ॥ भोक्तुमिति भज्ञकौटिल्येर

विराटप ॥ ४१ ॥

षड्द्रौपषष्ठाः सहिताः ॥ २८ ॥ विरते चतुर्थेः ॥ ते वीरा इति निस्त्रिंशाः खड्गाः कलापिनस्तूणवन्तः बद्धा
गोधांगुलित्राणे सज्जीकृतधनुषः ततो गुधास्यते कलापिनश्चेति विग्रहः ॥ बद्धगोधा चर्मलतात्राणानव
दक्षिणहस्ते गोधांगुलित्राणं च येषां ते बद्धगोधांगुलित्राणाः गोधा नलनिहाकघोरि विमेदिनी ॥ १ ॥

अग्नीन्प्रदक्षिणीकृत्य ब्राह्मणांश्च तपोधनान् ॥ याज्ञसेनीं पुरस्कृत्य षडेवाथ प्रवव्रजुः ॥ २८
गतेषु तेषु वीरेषु धौम्योऽथ ज्वयतीं वह. ॥ अग्निहोत्राण्युपादाय पाञ्चालानभ्यगच्छत ॥ २९ ॥ इंद्र
सेनादयश्चैव यथोक्ताः प्राप्य यादवान् ॥ रथानश्वांश्च रक्षन्तः सुखमूषुः सुसंहताः ॥ ३० ॥ इ
ति विराटपर्वणि ४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ते वीरा बद्धनिस्त्रिंशास्तथा बद्धकलापिनः ॥ बद्धगो
धांगुलित्राणाः कालिंदीमभितो ययुः ॥ १ ॥ ततस्ते दक्षिणं तीरमन्वगच्छन्पदातयः ॥ नि
वृत्तवनवासा हि स्वराष्ट्रं प्रेप्सवस्तदा ॥ २ ॥ वसंतो गिरिदुर्गेषु वनदुर्गेषु धन्विनः ॥ विध्यंतो मृ
गजातानि महेष्वासा महाबलाः ॥ ३ ॥ उत्तरेण दशार्णांस्ते पांचालान्दक्षिणेन च ॥ अंतरेण यकृ
ल्लोमाञ्छूरसेनांश्च पांडवाः ॥ ४ ॥ लुब्धा ब्रुवाणा मत्स्यस्य विषयं प्राविशन्वनं ॥ धन्विनो ब
द्धनिस्त्रिंशा विवर्णाः श्मश्रुधारिणः ॥ ५ ॥ ततो जनपदं प्राप्य कृष्णा राजानमब्रवीत् ॥ पश्यैक
पद्यो दृश्यन्ते क्षेत्राणि विविधानि च ॥ ६ ॥ व्यक्तं दूरे विराटस्य राजधानी भविष्यति ॥ वसामे
हापरां रात्रिं बलवान्मे परिश्रमः ॥ ७ ॥

अंतरेण मध्यतः मत्स्यस्यैव राज्ञो लुब्धाः व्याधाः स्म
इति ब्रुवाणाः पश्यैकपद्या एकपदीः लोकप्राकाराः क्षेत्राणि ग्राम्यायतनानि मेदिनी विषयं मत्स्यदेव
देशं लक्ष्यालामिलयांचीः [illegible] ॥ ५ ॥ एकपद्यः हेतवः सामीप्येन [illegible] ॥ ६ ॥ ७ ॥ ॥

यनैः स्तो चादिना प्र सं किंचिदपि श्रुतत्वमादिन स्मृतौ ॥४६॥ यत्रस्य निरात्तत्त्वदेव राज्ञ
रतं यान्ता दिकं धारयेत ॥ न न तद् न्य ओ दयादिनतः ॥४७॥ संयमानि नरस्य मंत्रयोह्यास
यन्सैर्हे तानव पिहिर यत्रे स्वैन पथा श्रीलाः ग्रथोतक सहताः संनः शुभ्रयस्व पेस्तुमे प्राम
मिकृत ॥ श्राय श्रनैन वैसाति यंपलदेसे प्राय य यथाकामं तो हेक रित्य प्रतीशं निविशे

न कर्म तं निरातकः सन्तर्थनं किंचिदपि स्पृशेत ॥ आमो निहिद रन्तं वेयनैयदिवा
तुर्थे ॥४८॥ यानेन वहामलेकार्य यत्रान्यत्रे प्रयत्नति नदेवधारये त्रिमेवप्रियतन्त
रोमवेत ॥४९॥ यत्रे संयम्य विना नियतात्मनः पाडुनेवा ॥ सच तत्र भिमतात्ततथा
श्रीलाल्भयत ॥५०॥ अथ सामिथंपा प यथाकामं मक रितस्थ ॥५१॥ श्रुविपि ३ श्री
च ॥ अनुष्टिपाः समर्ददने नैन हकात्तिकरुल ॥ कैनीम्रते मानवै नो विहरेवाम
हामति ॥५२॥ यरेवानंतरेकायेनद्वाक्कर्तेमहेसि ॥ नारणायास्य ३ः स्विस्पप
स्थानेयदिर्थियने ॥५३॥ नेधासमिपतानशीम्सवचजहाकसः ॥ सर्वहिरहिता
भायहस्यिती विजयाय च ॥५४॥

यः ॥५५॥ अनेन रें अन पदेकार्थं शांतिकेपौष्टिकेच ॥ अस्य स्तान नोसहः स्वस्पतार
ताय प्रख्यानय सारस्वानि योडँग मृ न्ययजपायचयत्कमेप्रभवजिनकनमर्हसि ॥५६
अतिय ऊर्ध्वी प्रय रस्वहिपेनाभिज्ञनसंपत्तिः ॥ इहिष्टे हे विशेषः ॥ लागेंगजस्य लक्ष्मा
याः अपि विशिष्टा विजयाय वशीकरणाय ॥५७॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥

म.वि.
११

22

स्तपञ्चवलानांदेवागंधर्वमहाव्यानामसत्तादीनामपिस्मरदने ॥२३॥ सैंधवंकृतवद्दुणं ॥२४॥ सकेदनः
शान्तुंगांसकेदनकरः ॥२५॥ अपहंज्यारहितं ॥२६॥ विपाठानवाणांविशेषाणांताडशानन्तरयोग
श्रु ॥२७॥ अन्वयमासनञ्जाज्ञापितवान् ॥२८॥ नष्टाः गाम्याः वकामगानिभावहरिमनेनग्रेनपः

ननूतांसमहाबलोषिसंपन्नबलसूदने ॥ अपहस्यमकरोत्सायोगंगांडीवकमयंकरं ॥२९॥ येन
वीरः कृतौनसत्यपरन्ततंरनपः ॥ अमवहनघनस्यज्याममनुष्याणुविहितः ॥३०॥ पांचा
लान्येनसंग्रामेभीमसेनोजयत्प्रभुः ॥ अन्यमरदहनेकः सपत्नांश्चैवदिग्जये ॥३१॥ निशम्य
मूर्ध्निस्पृगांमदवेनरणगास्ये ॥ पवेनसेवदीपाय्यविस्फोटमपानेरिव ॥३२॥ सैंधवंयेनरा
जानंपर्यामर्षितवानथ ॥ नाकोषियनघलस्यभीमसेनोवतारयन ॥३३॥ अजयत्पश्चिमा
माशांधनपापाद्येनपाण्डवः ॥ माद्रीपुत्रोमहाबाहुःसामवाचाभिनन्दितः ॥३४॥ नस्यमोवी
मयाकर्षःक्रूरःसकैदनोऽपिहि ॥ कृतेनागैनसमोऽपियस्मान्निनकुलःस्मृतः ॥३५॥ दक्षिणांर
दिशांयान्तिर्हियेनाजयत्प्रभुः ॥ अपहस्यमकरोद्वीरःसहदेवस्तथापुनः ॥३६॥ स्वकै
ष्टःशैमद्रीवीरोधुककलापापश्चमहायशान् ॥ पैवपाडवनन्दनरथायांश्चयवनभिनिर्दधुःसह
वैशंपायनउवाच ॥ अथतान्वमासत्रकृतेकृतेनीवृत्रोपुपिहितः ॥ आकण्ठमाश्रमोवीरथ
नृषोतानिनिविशः ॥३८॥ नान्यपापकृद्धनकृतोऽन्यविनिःकृषेसवचु ॥ पाणिनस्याववृकासाणि
दिव्यरूपाण्यमसन ॥३९॥ यमवापव्यव्यनस्वैतानिरावधाणिवधानि ॥ नवतानिहटैःपाशैःस्व
गार्हधनुर्यत ॥४०॥
ग्रवकामयान्याणानिस्थापिंसस्यग्रानाति ॥४१॥ वर्धितिनेन्नूःनिरेवधागीग्रस्म्नवानिवधाणिनुष्ठी

यज्ञापपञ्चन ॥ नञ्चपयोधैर्यधनपायेवग्रान ॥२५॥
२२

॥१०॥ ११॥ ८॥ कृष्णेश्वरकृष्णेउक्तप्रदेशेमायया [illegible] माधोः कृष्टं [illegible] दैनीडुवारोहाश्ववणानस्थला
॥१४॥ उत्पष्ठमाणोद्दहिभूते॥ ८०॥ ८८॥ ॥

श्रु॥ युधिष्ठिरउवाच॥ धनंजयसमुद्यम्यपांचालींवहभारत। राजधान्यांनिवत्स्यामोविमु
क्ताश्चवनादितः॥ ७॥ वैशंपायनउवाच॥ तामादायार्जुनस्तूर्णंद्रौपदींगजराडिव। सं
प्राप्यनगराभ्याशमवतारयदर्जुनः॥ ८॥ सराजधानींसंप्राप्यकौंतेयोर्जुनमब्रवीत्
क्वायुधानिसमासज्यप्रवेस्यामःपुरंवयं॥ ९॥ सायुधाश्चवयंतातप्रवेस्यामःपुरंयदि
समुद्वेगंजनस्यास्यकरिष्यामोनसंशयः॥ १०॥ गांडीवंचमहद्गाढंलोकेचविदितंनृणां
तच्चेदायुधमादायगच्छामोनगरंवयं॥ ११॥ क्षिप्रमस्मान्विजानीयुर्मनुष्यानात्रसंशयः
ततोद्वादशवर्षाणिप्रवेष्टव्यंवनेपुनः॥ १२॥ एकस्मिन्नपिविज्ञातेप्रतिज्ञातंहिनस्त
था॥ १३॥ अर्जुनउवाच॥ इयंकूटेमनुष्येंद्रगहनामहतीशमी। भीमशाखादुरारोहा
श्मशानस्यसमीपतः॥ १४॥ नचापिविद्यतेकश्चिन्मनुष्यइतिमेमतिः। योस्मान्निदध
तोद्रष्टाभवेच्छस्त्राणिपांडवाः॥ १५॥ उत्पथेहिवनेजातामृगव्यालनिषेविते॥ समीपे
चश्मशानस्यगहनस्यविशेषतः॥ १६॥ समाधायायुधंशम्यांगच्छामोनगरंप्रति। एव
मत्रयथायोगंविहरिष्यामभारत॥ १७॥ वैशंपायनउवाच॥ एवमुक्त्वासराजानंधर्म
राजंयुधिष्ठिरं। प्रचक्रमेनिधानायशस्त्राणांभरतर्षभ॥ १८॥ येनदेवान्मनुष्यांश्च
सर्वांश्चैकरथोजयत्। स्फीताञ्जनपदांश्चान्यानजयद्यत्कुरुपुंगवः॥ १९॥ ॥

२३ ॥ २४ ॥ २८ ॥ २९ ॥ संकीर्तयिष्यन्ति मामि निशि च ॥ ३० ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ विराटे दुर्गास्तवः ॥ ८ ॥

रणं च वेधने मोहं पुत्रनाशं धनक्षयं ॥ व्याधिमृत्युभयं चैव पूजिता नाशयिष्यसि ॥ ३३ ॥
सोहं राज्यात्परिभ्रष्टः शरणं त्वां प्रपन्नवान ॥ प्रणतश्च यथा मूर्ध्ना तव देवि सुरेश्वरि ॥ ३४ ॥
त्राहि मां पद्मपत्राक्षि सत्ये सत्या भवस्व नः ॥ शरणं भव मे दुर्गे शरण्ये भक्तवत्सले ॥ ३५ ॥
एवं स्तुता हि सा देवि दर्शयामास पांडवं ॥ उपगम्य तु राजानमिदं वचनमब्रवीत ॥ ३६ ॥
देव्युवाच ॥ शृणु राजन्महाबाहो मदीयं वचनं प्रभो ॥ भविष्यति विराटे च संग्रामे विजय
स्तव ॥ ३७ ॥ मम प्रसादान्निर्जित्य हत्वा कौरववाहिनीं ॥ राज्यं निष्कंटकं कृत्वा भोक्ष्यसे मेदि
नीं पुनः ॥ ३८ ॥ भ्रातृभिः सहितो राजन्प्रीतिं प्राप्स्यसि पुष्कलां ॥ मत्प्रसादाच्च ते सौख्यमा
रोग्यं च भविष्यति ॥ ३९ ॥ ये च संकीर्तयिष्यन्ति लोके विगतकल्मषाः ॥ तेषां तुष्टा प्रदास्या
मि राज्यमायुर्वपुः सुतं ॥ ४० ॥ प्रवासे नगरे चापि संग्रामे शत्रुसंकटे ॥ अटव्यां दुर्गकान्तारे
सागरे गहने गिरौ ॥ ४१ ॥ ये स्मरिष्यन्ति मां राजन्यथाहं भवता स्मृता ॥ न तेषां दुर्लभं किंचि
दस्मिँल्लोके भविष्यति ॥ ४२ ॥ इदं स्तोत्रवरं भक्त्या शृणुयाद्वा पठेत वा ॥ तस्य सर्वाणि का
र्याणि सिद्धिं यास्यन्ति पांडवाः ॥ ४३ ॥ मत्प्रसादाच्च वः सर्वान्विराटनगरे स्थितान् ॥ न प्रज्ञा
स्यन्ति कुरवो नरा वा तन्निवासिनः ॥ ४४ ॥ इत्युक्त्वा वरदा देवी युधिष्ठिरमरिंदमं ॥ रक्षां कृ
त्वा च पांडूनां तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४५ ॥ इति श्री[illegible]भारते विराटपर्वणि श्रीदुर्गास्तवः ॥ ५

वेणीसंघातानि ॥ भुजंगेणि ॥ भुजंगमार्गो [illegible] वासो वासनानां ननहाका
रअमलस्पने ॥ करिसंनेणसहागन्ननाशो भमानेन करिसंत्रो घरि लेवसानयावेणेनुष्ठेः

भुजंगाभोगवासेन श्रोणिसूत्रेण राजता विभ्राजसे चाबद्धेन भोगेनेवेह मंदरः ॥२
ध्वजेन शिखिपिच्छानामुच्छ्रितेन विराजसे कौमारं व्रतमास्थाय त्रिदिवं पावितं त्वया
॥३॥ तेन त्वं स्तूयसे देवि त्रिदशैः पूज्यसेपि च त्रैलोक्यरक्षणार्थाय महिषासुरनाशिनी ॥४
प्रसन्ना मे सुरश्रेष्ठे दयां कुरु शिवा भव ॥ जया त्वं विजया चैव संग्रामे च जयप्रदा ॥ ममा
पि विजयं देहि वरदा त्वं च सांप्रतं ॥५॥ विंध्ये चैव नगश्रेष्ठे तव स्थानं हि शाश्वतं ॥ का
लि कालि महाकालि सीधुमांसपशुप्रिये ॥६॥ कृतानुयात्रा भूतैस्त्वं वरदा कामचा
रिणि ॥ भारावतारे ये च त्वां संस्मरिष्यंति मानवाः ॥७॥ प्रणमंति च ये त्वां हि प्रभाते तु
नरा भुवि ॥ न तेषां दुर्लभं किंचित्पुत्रतो धनतोपि वा ॥८॥ दुर्गात्तारयसे दुर्गे तत्त्वं दुर्गा
स्मृता जनैः ॥ कांतारेष्ववसन्नानां मग्नानां च महार्णवे ॥९॥ दस्युभिर्वा निरुद्धानां त्वं गतिः
परमा नृणां ॥१०॥ जलप्रतरणे चैव कांतारेष्वटवीषु च ॥ ये स्मरंति महादेवि न च सीदं
ति ते नराः ॥११॥ त्वं कीर्तिः श्रीर्धृतिः सिद्धिर्ह्रीर्विद्या संततिर्मतिः ॥ संध्या रात्रिः प्रभा निद्रा
ज्योत्स्ना कांतिः क्षमा दया ॥१२॥

भोगेन भुजंगफणायां नहता भुजंगेनेत्यर्थः ॥ भोगिनेव नियुक्तः पाठः ॥१२॥ शिवा क
ल्याणरूपा ॥ ॥ कृतानुयात्रा नित्यमनुगता भूतैः [illegible] प्राचीने ॥ ॥ कांतारे महारण्ये

[illegible]

म.वि.
१३ श्री

23

स्तोत्रार्थमेव संभवउद्भवो येषां नाम्नां तदिदं ब्रह्मादीनां तैः ॥ ग्रामेश्व सर्वेभ्यस्तोत्रं प्रवक्ष्ये इति
पूर्वेणास्य संबंधः ॥ ५ ॥ कलि कल्मषरूपे ॥ ६ ॥ चक्रभंजेचनर्थक्रेश्चति विलस्य ब्रह्मरूपत्वमुक्तेः ॥ स
र्वपिशाचभानि इत्यनीलाहि मणि खचितानि बलयानि यस्या तस्या वि ॥ ७ ॥ पद्मालयाः प्र
नव्यनारायणपरिग्रहावि स्तवोक्ता ॥ ८ ॥ अत्र चर्यमिमनन्यान्मिनउत्तेजेनलौकिकल

भाग्यवन्तः स्मि तृणेषु येभ्यो जन्मांतरेषु यद्दाशितां ॥ नान्येनारचयन्तु पापणान्यां के गाढ़ि वृद्धवेलां ॥ ४ ॥
स्तोत्रं प्रचक्रमे भूयो विविधैः स्तोत्रसंभवैः ॥ ग्रामस्य दक्षिणां काली यज्ञाद्वेश्वसद्गुरुः
॥ ५ ॥ नमस्तेव रदे कल्पे कृष्णाय अयुद्याचारिणे ॥ बालार्कसदृशाकाश सूर्याचेद्रनिभानने
॥ ६ ॥ चक्रभंजेचनर्थक्रेपीतश्यामायोगिने ॥ मयूरपिच्छवलये केयूराङ्गदधारिणि ॥ ७ ॥
भास्मिदेवेय स्वायम्यानारायणपरिग्रहः ॥ स्वरूपं ब्रह्मचर्यं च विघ्रदेनन्यवाबचैः ॥ ८ ॥
कलिकल्मषनिःसमाकृत्यामेवकेशिणा समानना ॥ विभ्रतो विपुलौ बाहू शङ्खचक्रसमुद्ध-
तौ ॥ पाशौ च पंकजौ हेमी ह्रीविशुद्धाचयाभवि ॥ २ ॥ पाशांकुशनुमेहावके विविधामायु-
धानि च ॥ केउलाभांसश्रपाभांकणांभ्यांचवभिभूषिता ॥ ३ ॥ चेद्वविसर्हिंनाद्यविद्याव-
नवैविराजसे ॥ मकुटेनापि चित्रेण ...यावयेनशोभिता ॥ ४ ॥

स्तोत्रारभ्याति कल्मषाविः नीलमेघनिभेन सुषमा कल्पा कलशवर्णां ॥ ५ ॥ अष्टभुजामहवि-
भ्राजितं ॥ त्रिविलोचनाद्यैर्भयप्रदत्वेन ऊर्जितो द्वे बाहू नलवकः पांचजन्यवान् पंकजौ च
ब्राह्मणान् ॥ चतुर्थे तावान्न ऐचमः ॥ २ ॥ पाशांकुशं शंखचक्रेचाविभ्रती ... त्रिस्वेणान्वयः ॥ एला
मंत्रविधिया स्याश्चर्याति ॥ कुंडलालंकाराभ्यां [illegible] विराजिता ॥ ४ ॥ केपांशयेनकवरी

॥ ३ ॥ [illegible] श्री

१३

श्री

इतिके॥ अमेगलं॥ अशीत्यधिकशालन श्रीओमशकं॥ यथामिलिशाव निर्देशः पदेशामी आव
यन्हकेलान॥ मातेस्माकमित्यमिस[illegible]॥ कलथमीयेद्दयथमीयेयराद्भुयसंगोपन
मेतिस्द आणायः॥ पदेग्रयंमाद्र हेदेवेयनाथ्यः॥ ११॥ १४॥ वस्पनेवालुमिक्षेनः॥ १६

धारीरंचस्तनसैकेस्यमलखेन पांडवाः॥ विवर्जविलांतिनराहरादेवशामीमिमं॥ १७॥
आवेहयवमातेलिंगयमाधायायहूनिके [illegible] शीतिश्यरवधंयमानानदृनिवादिनः॥ १८॥
कलथमीयमस्माकंपदैराचरितोतिवा॥ समासरूपयहलोस्मित्रिलिवैश्याहरंनिते॥ १९
आगेमपालाविप [illegible] आचलाणाः पंरतपाः॥ आनतम्नेनगराभ्यासपार्थाः यत्तुलिव
हेमः॥ २०॥ नयोजयेतो विनयेनजयसेनोजयहलः॥ अनिगक्षानिनामानिचक्रेतेषां
युधिष्ठिरः॥ २१॥ ननेयथाप्रतिज्ञाभिः प्रविशाग्रारमहतं॥ अज्ञातचर्यांराष्ट्रेवर्षेत्रयो
दशं॥ २२॥ इति महाभारते विराटपर्वणि उपवेशो॥ वैशंपायन उवाच॥ विराटनगरेर
म्येगच्छमानोयुधिष्ठिरः॥ अस्तवत्मनसादेवींदुर्गांत्रिभुवनेश्वरी॥ १॥ यशोदागर्भसं
भूतांनारायणवरप्रियां॥ नंदगोपकुलेजातांमंगलांकुलवर्धिनीं॥ २॥ कंसविद्राव
णकरीमसुराणांक्षयंकरी॥ शिलातटविनिक्षिप्तांआकाशंप्रतिगामिनी॥ ३॥ वासु
देवस्यभगिनींदिव्यमाल्यविभूषितां॥ दिव्यांबरधरांदेवींखड्गखेटकधारिणीं॥ ४॥

धिताहेगच्छमानः राजन्॥ दुर्गोत्तुंगीसंकटतारिणी॥ ५॥ कारयेत्पुण्येनदस्नायेवहः॥ उमेतिम
हकालीतिहेकालेनहजायेछतिलेवमादयोविस्तृतकथानैः अतालनं॥ श्रियामंगला
मंगलरूपा॥ ६॥ शिलातटेसैनेवालिनिक्षिप्ताआकाशंगता॥ ७॥ खेटकंचर्म॥ ८॥

वल्संतो

अवि-
५

14

कामचरः नदिष्टान्तठर्तौ ॥ ४ ॥ श्रीमम्नानामीति मन्नाम न स काम्मेन रागेण मानेनेति श्रेष्ठना ले
नाधयति ॥ ५ ॥ विलेम्बे को शालकि विषयन्तव ननयाक्रनेस पादिने ॥ ६ ॥ युधिष्ठिरस्य निस्त्रोक्तपदे
युधिष्ठिरो हन्तव महाविस्या भूधा समिति निमेवेपः ॥ अमेन गधमीलि इक्कौ टम्प्याइधानकवा
भावनिनभ भावमन्नेन भू भावश्रमे ति न्वता प्रभा वस्यनभवतः युधिष्ठिरस्याहमहं सवेति
पाठे पितृ यिष्ठिरो हन्मम म ख्याख्याभव इति सवथः हामितित पादस्य हागाथी निपातः पद्ये
मम हमहमीति हिरुक्ति सार्वभौमो परमेवौ विकीर्णा मितिनिविनयावैवि मम स्व विकावै

रहाहमिन्द्रामिनवानद्वौ निकेवलं यथाकामचरस्तथा विभो ॥ नमस्त्रवीत्स्वागत
मित्यनेन राजा महर्षः प्रतिमेन गुहागत ॥ ९ ॥ न राजसिंह प्रतिरुध्य राजा श्रीलाम्मना
वेदस्मि दव भाषे ॥ कामेन ततानाभिवहामहे नाकमायस्य राज्ञो विषयादिहागतः ८
गोवचनामापिवेश मनेनवतः किंवापिपिस्यतनवविस्यनेक्रने ॥ ९ ॥ युधिष्ठिर उवाच
युधिष्ठिरस्माद्महत्त्वासमृख्यावैयाघ्रपद्यः पुनरस्मि विप्र ॥ अततान्स्यो निकेज्ञया
लोस्मि देविनाकेकेतिनाम्नास्मि विरारविक्रनः ॥ १० ॥ ॥ ६

याघ्रपद्यः आत्रपाज्ञोत्रे भवः ॥ आघ्राइवपनतौ निव्याघ्रपाद्यः सन्नस्य कुले जातः वैयाघ्र
पद्यः गर्गादित्वाद्यञ् न यज्ञावैयाघ्रेआघ्रवृमेने न परिहृतः रथ्यापि वैयाघ्रः स एवस्वार्थेष्यात्
क्रमकृतिमिवाहनं प्रत्येयानि वैयाघ्रपद्यः परिहृतोः युष्मिन्यपि कर्म देवपद्वैयाघ्रारारामिसत ॥
विस [illegible] तामातिशरयातिब्राह्मणारोहेन धनादिभिरिति विप्र ॥ धमेल गुन्नाहर्मविष्णाहं
ब्रा [illegible] निपाटन्नेवस्यावि हिति नि [illegible] ः केकरानि कर्तानतनामेति
आवोवाके [illegible] तास्मयाकृ ऋषालः पृ [illegible] ॥ ११ ॥

५

वैडूर्यरूपान्कांचनांश्चशारीरिंद्रप्रेण [illegible] फलकस्य चोपलक्षणं ॥१॥ अक्ष-
[illegible] ससमासप्राप्तिमनवज्ञाकल्पोपरि [illegible] आवजेन दिग्ने संवृतः ॥३॥४॥ न चिरेण शीघ्र-

वैशंपायन उवाच ॥ ततो विराटं प्रथमं युधिष्ठिरो राजा सभायामुपविष्टमाव्रजत्
वैडूर्यरूपान्प्रतिमुच्य कांचनानक्षान्स कक्षे परिगृह्य वाससा ॥१॥ नराधिपो राष्ट्रपतिं
यशस्विनं महायशाः कौरववंशवर्द्धनः ॥ महानुभावो नरराजसत्कृतो दुरासदस्तीक्ष्णवि-
षो यथोरगः ॥२॥ बलेन रूपेण नरर्षभो महानपूर्वरूपेण यथामरस्तथा ॥ महाभ्र-
जालैरिव संवृतो रविर्यथानलो भस्मवृतश्च वीर्यवान् ॥३॥ तमापतंतं प्रसमीक्ष्य पांड-
वं विराटराडिंदुमिवाभ्रसंवृतं । समागतं पूर्णशशिप्रभाननं महानुभावं न चिरेण दृ-
ष्टवान् ॥४॥ मंत्रिद्विजान्सूतमुखान्विशस्तथा ये चापि केचित्परितः समासते । पप्रच्छ
कोयं प्रथमं समेयिवान्नृपोपमोयं समवेक्षते सभां ॥५॥ न तु द्विजोयं भविता नरोत्तमः
पतिः पृथिव्या इति मे मनोगतं ॥ न चास्य दासो न रथो न कुंडले समीपतो भ्राजति चाय-
मिंद्रवत् ॥६॥ शरीरलिंगैरुपसूचितो ह्ययं मूर्द्धाभिषिक्त इति मे मनोगतं ॥ समीपमा-
याति च मे गतव्यथो यथा गजस्तामरसीं मदोत्कटः ॥७॥ वितर्कयंतं तु नरर्षभस्तदा यु-
धिष्ठिरोभ्येत्य विराटमब्रवीत् ॥ सम्राड्विजानीहि हि जीवनार्थिनं विनष्टसर्वस्वमुपाग-
तं द्विजं ॥८॥

मेव ॥४॥ विशो वैश्यान् ॥५॥ ननु द्विजोयं द्विजवेषोपि राजैव भविष्यतीत्यर्थः ॥६॥ शरीरलिं-
गैः आजानबाहुत्वादिभिः । तामरसीं पद्मिनीं ॥७॥ यत्नेनस्ताभिभवशंकायांशीना ॥८॥ द्विजं चैव

म.वि.
२२

वरः चेन्मम मामागमे प्रीतिः ॥ ६ ॥ वैतिते ॥ अथापरी ॥ तत्त्वामेतन्नदं ग्रामयस्व हे पयो वाहलाकुरं
पिष्टविकारश्च अन्नार्थं वादं ददे तेन्ना मे च यह स्नयोरिति निविष्टः ह्वौ शाकादिपरिष्ठेषु ग्रामर्थेष्व
सिमासाद्य च कर्तनार्थं विष्कालां कृष्णायसमयं नीलामित्यर्थः ॥ अकोशं पिधानहीनं १

वैशंपायन उवाच ॥ एवं स लब्ध्वा तु वरं समागमं विराटराजेन नरर्षभस्तदा ॥ उवास वीरः परमार्च्चितः सुखी न चापि कश्चिच्चरितं बुबोध तत् ॥ १८ ॥ इति विराटपर्वणि युधिष्ठिरप्रवेशो नाम ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अथापरो भीमबलः श्रिया ज्वलन्नुपाययौ सिंहसविलासविक्रमः ॥ खजं च दर्वीं च करेण धारयन्नसिं च कालाङ्गमकोशमव्रणं ॥ १ ॥ स सूदरूपः परमेण वर्चसा रविर्यथा लोकमिमं प्रकाशयन् ॥ सकृष्णवासा गिरिराजसारवान्स मत्स्यराजं समुपेत्य तस्थिवान् ॥ २ ॥ तं प्रेक्ष्य राजा वरमभ्युपागतं ततोऽब्रवीज्जानपदान्समागतान् ॥ सिंहोन्नतांसोऽयमतीव रूपवान्प्रदृश्यते को नु नरर्षभो युवा ॥ ३ ॥ अदृष्टपूर्वः पुरुषो रविर्यथा वितर्कयन्नास्य लभामि निश्चयं ॥ तथास्य चित्तं ह्यपि संवितर्कयन्नरर्षभस्यास्य न यामि तत्त्वतः ॥ ४ ॥ दृष्ट्वैव चैनं हि विचारयाम्यहं गन्धर्वराजो यदि वा पुरंदरः ॥ जानीत कोऽयं मम दर्शने स्थितो यदीप्सितं तल्लभतां च मा चिरम् ॥ ५ ॥ विराटवाक्येन च तेन चोदिता नरा विराटस्य सुशीघ्रगामिनः उपेत्य कौन्तेयमथाब्रुवंस्तदा यथा स राजावदताच्युतानुजे ॥ ६ ॥ ॥

गिरिराजसारः महामेरुवत्कठिनदेहः ॥ यद्वा ॥ गिरिशिरोवेलः हेतेन नु महिकारस्तं पेमाव्रजाने
लक्ष्मी ॥ स्वङ्कपाकार्थं स्नेहपाकार्थं वा नद्दाव ॥ २ ॥ ततः तत्त्व नयामि न प्रमामासि ॥ ४
अग्रजस्तावतां नश्चाश्वलो यमं फलमेवं ततो न च व्रतनशीर्षि ततो न तस्यानुजस्म ॥ ६ ॥ ॥

२

देविनः ग्रैवनृशीलाः ॥ १ ॥ ग्राम्यो विवादः इति ॥ [illegible] ॥ [illegible] तः ॥ धूतकृतो मत्स्यहीनतः नि
[illegible] गानितानान् ॥ पंकेचकमणिमथमे समाने शान्तभवनाम त्वं जयवंतप्रथमशङ्का
[illegible] ॥ नेप्रनिविवादः ग्रामो न विद्यते ॥ निसत्यगंधरहिते यन्तपरा जिनाः नृपवेदिः स
हिनाणकलहंऋवैनेवेनणंः ॥ हे विशांपते हेमन्त्योत्तिश्रा दरार्थे हिः ॥ सेवां यपतियस्माद
वेनस्मान्मश्च नक्तोऽपिमयाजितो मे महीयं धनेन नथारयेत् ॥ अहं कलहाङ्गीनः नमेवसम्पदा

विदुर उवाच ॥ दृष्टा मित्रे हैनवां यमिळक्षि प्रथापिम स्पान्व्वादोद्यहंतव ॥ प्रियाम्बय
तो मम देविनः सदा भवांम्प देवा पमराज्यमर्हति ॥ १ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ग्रामो विवादः
प्रथमे विशांपते न विद्यते कश्चन मत्स्यहीनतः ॥ न मे जितः कश्चन पारये हनवेराम
मैषो सन्नवप्रसादनः ॥ १४ ॥ विदुर उवाच ॥ हृमाम्मवधं पयाहिते ॥ प्रियेचरे न्मप्राज्ञयपं
विषयाहिताम्तया ॥ एवं त्वमे जानपदाः समागताः केकोपथाहविषयेषु भल
श्या ॥ १५ ॥ समानयानो भविताम्मि मे सखो प्रभूतवसो वहुमानभोजनः ॥ मपपल
मे नष्ट दहिस्त्वमर्हसि क्रमे न वने ह्याम पादतमया ॥ ६ ॥ यह्यानवादपुरायनेकशीता
श्रयाश्च तेषां वचनेन मासदा ॥ शाम्यामि सर्वं न दहन्नसंशयो न ते भयं विद्यति सानियो
ता महीयं धनेन नापयेनपृष्ठः ॥ १४ ॥ मम ॥ १७ ॥ तेन नवश्च प्रियमिति स्केदः ॥ यथाहविषयेद
षो प्रभूतस्तथा केक्को पीनियोजना ॥ १ ॥ अतर्थ नसारादीनवहिः सैन्या रामादीन्सपेः पथा
लोचयः ॥ अपाहते अनाहते ॥ १५ ॥ अनवादेषुः स्फवैदेही तस्माद न सेवन्तेमाराम्मादः ॥ पानि
सर्वज्ञनः हेहीनि राजते वचने यदधिकारिणि पानि न दन्तवाद ॥ नानिमित्तेयेनाप्रानिप्रवृः
तेषांवचनेन मदान वमसे ऽपिमाचयाः तामम पिवाह [illegible] नैः पानि वै थामभृदित्याचायः

म.वि.
९

26

॥ कुञ्चितानि योजयित्वा मिलितानि ॥ जुगूहे तेनि पादे कोपधायित्वा मिलितानि ॥ ४ ॥ नैवं रूपा त्वम
स्त्रि किं तदासा न त्वादृशीः प्रेषयंतीत्यबहूनात्मानमिनीस्व समीत्यर्थः ॥ १२ ॥ नोच्चेन वर्हि निर्गमे ग
टेत्यर्थः ॥ नोच्चेर्न स्फीता दृश्यते यस्याः सा तथा ॥ त्रिगंभीरा त्रिषु स्वरे नाभौ सत्त्वे च गंभीरा

कृत्वा वेषं च सैरंध्याः कृष्णा व्यचरदार्त्तवत् ॥ तां नराः परिधावंतीं स्त्रियश्च समुपाद्रव
न् ॥ ५ ॥ अपृच्छंश्चैव तां दृष्ट्वा का त्वं किं च चिकीर्षसि ॥ सा तानुवाच राजेंद्र सैरंध्यहमिहागता
॥ ६ ॥ कर्म चेच्छामि वै कर्त्तुं तस्य यो मां पुपुक्षति ॥ तस्या रूपेण वेषेण श्लक्ष्णया च तथा गिरा
नश्रद्दधत तां दासीमन्नहेतोरुपस्थितां ॥ विराटस्य तु कैकेयी भार्या परमसंमता ॥ अव
लोकयंती ददृशे प्रासादाद्द्रुपदात्मजां ॥ ९ ॥ सा समीक्ष्य तथारूपामनाथामेकवाससं
समाहूयाब्रवीद्भद्रे का त्वं किं च चिकीर्षसि ॥ १० ॥ सा तामुवाच राजेंद्र सैरंध्यहमुपाग
ता ॥ कर्म चेच्छाम्यहं कर्त्तुं तस्य यो मां पुपुक्षति ॥ ११ ॥ सुदेष्णोवाच ॥ नैवंरूपा भवंत्ये
वं यथा वदसि भामिनि । प्रेषयंती च वै दासीर्दासांश्च विविधान्बहून् ॥ १२ ॥ गूढगु
ल्फा संहतोरुस्त्रिगंभीरा षडुन्नता । रक्ता पंचसु रक्तेषु हंसगद्गदभाषिणी ॥ १३ ॥ सु
केशी सुस्तनी श्यामा पीनश्रोणिपयोधरा ॥ तेन तेनैव संपन्ना काश्मीरीव तुरंगमा ॥ १४

उन्नता षट्सु नासिकाक्षिहृदयश्रोणिकं ॥ स्तनकृकाटिकास्वेतुनाला ॥ पंचस्वक्ष्यान्तेषु
पादयोः ॥ तलनेत्रान्तोष्ठजिह्वानखेषु पद्मलेखा तथा पंच रक्तानि तेषु रक्तोऽङ्गैव त
[illegible] विनिलसमालांसमुपैः [illegible] ॥ १४ ॥ तेन तेन लक्षणेन

श्रीरामदास ॥ श्री ॥
९

सूदःपाककर्त्तावल्लभोनामतः ॥७॥ ॥८॥ ॥९॥ ॥१० [illegible]चैवसमंमन्येतत्कर्मणोनिषेधः ॥

मनो[illegible]इंसमुपेत्यपांडवस्सदीनरूपंवचनंमहामनाः ॥ उवाचसूदोस्मिनरेंद्रवल्लवो
भजस्वमांव्यंजनकारमुत्तमं ॥१॥ ॥विराटउवाच॥ नसूदतांमानदश्रद्दधामितेसहस्रने
त्रप्रतिमोविराजसे ॥ श्रियाचरूपेणचविक्रमेणचप्रभासमेतंनवरोनरेष्विव ॥२॥ ॥भी
मउवाच॥ नरेंद्रसूदःपरिचारकोस्मितेजानामिसूपान्प्रथमंचकेवलान् ॥ आस्वादिताये
नृपतेपुराभवन्युधिष्ठिरेणापिनृपेणसर्वशः ॥३॥ बलेनतुल्यश्चनविद्यतेमयानियुद्ध
शीलश्चसदैवपार्थिव ॥ गजैश्चसिंहैश्चसमेयिवानहंसदाकरिष्यामितवानघप्रियं ॥४॥
विराटउवाच॥ ददामितेहंतवरंमहानसेतथाचकुर्याःकुशलंप्रभाषसे ॥ नचैवमन्येत
वकर्मतत्समंसमुद्रनेमिंपृथिवींत्वमर्हसि ॥५॥ यथाहिकामोभवतस्तथाकृतंमहान
सेत्वंभवमेपुरस्कृतः ॥ नराश्चयेतत्रममाहिताःपुराभवस्वतेषामधिपोमयाकृतः
॥६॥ ॥वैशंपायनउवाच॥ तथासभीमोविहितोमहानसेविराटराज्ञोदयितोभवद्दृढं
उवासराजन्नचतंपृथग्जनोबुबोधतत्रानुचरश्चकेचन ॥७॥ ॥इतिविराटपर्वणिभीम
सेनप्रवेशः ॥ ॥वैशंपायनउवाच॥ ततःकेशान्समुत्क्षिप्यवेल्लिताग्राननिंदितान् ॥ कृ
ष्णान्सूक्ष्मान्मृदून्दीर्घान्समुद्ग्रथ्यशुचिस्मिता ॥१॥ जगूहेदक्षिणेपार्श्वेमृदूनसितलोचना
॥ वासश्चपरिधायैकंकृष्णासुमलिनंमहत् ॥

निमानघंकर्मवदसीत्यर्थः ॥१०॥ ॥११॥ ॥विराटे
वेल्लिताग्रान् ॥ आकुंचितान् ॥ समुत्क्षिप्य ॥ वेणीकृत्यजगूहेगोपितवती ॥१॥२ ॥३॥

स.वि.
८

27

त्वस्मी मयि मोहरुकरो किं मनत्तु शास्मिन्नाहा विषयानि ॥ ३ ॥ हृता नि नि हृताश्च पितरो हृस्थाल
य्याः सतीन्मर्थः ॥ ५ ॥ प्रमत्क अम्हा कित्त्वकं यथा स्यानथा ॥ ८ ॥ एवमनेनेव स्त्री हृत्वा दिस्तथी
भावविद्धेन ॥ ७ ॥ कर्कोटेनष्ट यात्वा नजनः ॥ ९ ॥ मद्य मम गांधर्वो इति देवनाशजनादमा
न घत यान्वं वित्त्वदिन ॥ आनिमान्नघकर्मा या गन्मर्थः ॥ १० ॥ गांधर्वेस्या राजतांगांधर्वराजा या

श्रियो राजकुलेयाश्च याश्चे मामसमेश्यमानि ॥ ते पितरो मेन मेती वमुमांसे केन मोहये:
॥ १२ ॥ हतां याश्च स्थितान्मर्पयइसे मम वेश्मानि ॥ ते पितरो से नमेती विभुमां से केन मोहये:
॥ १४ ॥ राजाविराट्स्वश्चौभिः दुर्गा वपुरमान्वद्य विहाय मा वरो रोदृगछेल्लवेगाचेनसा
॥ १५ ॥ यं हि त्वमनवद्यांगी नरलायनलोचने ॥ प्रसक्तमभिवीतेयाः सकामवगरोभवेन
॥ १६ ॥ यस्त्वत्तां समनं नपश्येन्मकृपघस्याकहासिनी ॥ एवं सर्वानवद्यांगी सचानेनवशी भवेत
॥ १७ ॥ प्रगाणे हे यथा ह्रतान्यत्वेवात्मनोनरः ॥ १८ ॥ तानवेश्मनि तत्संतुस्वसेतनयानयाम
म ॥ यथा चक्रके सोगाभंमा धत्तेसत्त्वमात्मनः ॥ तथा विथमहंमम्येवासतनवस्तुवि:
ष्मिते ॥ १९ ॥ श्री पद्म उवाच ॥ नास्मिलभ्या विराटेन नवान्येन करेचन ॥ गांधर्वो मनयो मम
रयत्त्वद्वानः एवमाभिनि ॥ १९ ॥ श्रुत्वा गांधर्वराजस्य महामनस्क स्य चिन ॥ स्तेनानि न वमां
नितंडः लोचा रानया यह ॥ २० ॥

॥ नमोऽमितस्तौ समापि: ड:लाडः खवबाहुरपरमलो नान ॥ प्रगान्मिहीवासिहीपरै: प्र
[illegible] ताश्चाराः ६ मितरो भे देनष्ट कुकेरदेष्ट्रिणिपितृभिरिनी ॥ प्रारम्भाद्वादेतमा
नासेवारायू ॥ स्वयसेयनीचागवता [illegible] ते लिखे प्रकालोयंकिमानपि

८ [illegible] ॥

अमलवृक्षे कलेवाय [illegible] श्रीवाशंखवनंदे क्षयालित
[illegible] मिराग्रमनाड्का॥१४॥ हे श्रीमान्रिप्याद समाकर्ष र्छन्या साधाने॥१५॥ कनेसकते

अमलपद्मनयनाविंबोष्ठीननमध्यमा॥ कंबुग्रीवा गूढशिरा शुंभांचेंद्रनिभानना॥१६॥ सा
रसोत्पलपत्राक्षी शारदोत्पलगंधया॥ शारदोत्पलसेविन्या रूपेण सदृशी श्रिया॥१७॥ का
त्वं ब्रूहि यथा भद्रे नासि दासी कथंचन॥ यक्षी वा यदि वा देवी गंधर्वी यदि वाप्सराः॥१८॥ देवक
न्या भुजंगी वा नगरस्याथ देवता॥ विद्याधरी किंनरी वा यदि वा रोहिणी स्वयं॥१९॥ अलंबुषा
मिश्रकेशी पुंडरीकाथ मालिनी॥ इंद्राणी वारुणी वा त्वं त्वष्टुर्धातुः प्रजापतेः॥२०॥ देव्यो
देवेषु विख्यातास्तासां त्वं कतमा शुभे॥२१॥ **कृष्णोवाच**॥ नास्मि देवी न गंधर्वी नासुरी
न च राक्षसी॥ सैरंध्री तु भुजिष्यास्मि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते॥२२॥ केशान्जानाम्यहं कर्तुं पिंष्टुं
साधु विलेपनं॥ मल्लिकोत्पलपद्मानां चंपकानां तथा शुभे॥२३॥ ग्रंथयिष्ये विचित्राश्च
स्रजः परमशोभनाः॥ आराधयं सत्यभामां कृष्णस्य महिषीं प्रियां॥२४॥ कृष्णां च भा
र्यां पांडूनां कुरूणामेकसुंदरीं॥ तत्र तत्र चराम्येवं लभमाना सुभोजनं॥२५॥ वासांसि
यावंति लभे तावत्तावद्रमे तथा॥ मालिनीत्येव मे नाम स्वयं देवी चकार सा॥ साहमभ्या
गता देवि सुदेष्णे त्वन्निवेशनं॥२६॥ **सुदेष्णोवाच**॥ मूर्ध्नि त्वां वासयेयं वै संशयो मे न विद्य
ते॥ नो चेदिह तु राजा त्वां गच्छेत्सर्वेण चेतसा॥२७॥

९॥ कस्तां च भार्यां पांडूनां मतिनिश्चलाननां स्वस्थापयनं संभवतीति नेयं स्वयोनिः॥२८॥ राज्ञा तां
चेन्नात्कंतितसतां [illegible] नाता [illegible] चेतसा गच्छेत्सर्वं दृष्ट्वैव तीर्थिके॥२९॥

म.वि.
१८

18

नान् राज्ञसिंहान् तं मानकालराज्ञसूर्यस्थानवो भिन्नो यतो मेरुगर्भे ब्राह्मणालिवहि शेषवणा दर्श
नादिशिष्टा दर्शनेयुक्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥ गोसंख्यो गवां परीक्षकः तंतिपालः वचनकरः ॥ ९ ॥

वस्तुं त्वयीच्छामि विशांवरिष्ठ तान्राजसिंहान्नहि वेद्मि पार्थान् ॥ नशक्यते जीवितुमन्य
कर्मणा न च त्वदन्यो मम रोचते नृपः ॥ ९ ॥ विराट उवाच ॥ त्वं ब्राह्मणो यदि वा क्षत्रियोऽसि सम
द्रनेमीश्वररूपवानसि ॥ आचक्ष्व मे तत्त्वममित्रकर्शन न वैश्यकर्म त्वयि विद्यते सम
॥ १० ॥ कस्यासि राज्ञो विषयादिहागतः किं चापि शिल्पं तव विद्यते कृतं ॥ कथं त्वमस्मासु
निवत्स्यसे सदा वदस्व किं चापि तवेह वेतनं ॥ ११ ॥ सहदेव उवाच ॥ पंचानां पांडुपुत्राणां
ज्येष्ठो भ्राता युधिष्ठिरः ॥ तस्याष्टशतसाहस्रा गवां वर्गाः शतं शतं ॥ १२ ॥ अपरे दशसाहस्रा
द्विस्तावंतस्तथा परे ॥ तेषां गोसंख्य आसं वै तंतिपालेति मां विदुः ॥ १३ ॥ भूतं भव्यं भविष्यं च
यच्च संख्यागतं गवां ॥ न मेऽस्त्यविदितं किंचित्समंताद्दशयोजनं ॥ १४ ॥ गुणाः सुविदि
ता ह्यासन्मम तस्य महात्मनः ॥ आसीच्च स मया तुष्टः कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ १५ ॥ क्षिप्रं च गा
वो बहुला भवंति न तासु रोगो भवतीह कश्चन ॥ तैस्तैरुपायैर्विदितं ममैतदेतानि शि
ल्पानि मयि स्थितानि ॥ १६ ॥ वृषभांश्चापि जानामि राजन् पूजितलक्षणान् ॥ येषां मूत्र
मुपाघ्राय अपि वंध्या प्रसूयते ॥ १७ ॥ विराट उवाच ॥ शतं सहस्राणि समाहितानि स
वर्णवर्णस्य विमिश्रितान्गुणैः ॥ पशून्सपालान्भवते ददाम्यहं त्वदाश्रया मे पशवो भव

॥ १२ ॥ न्त्विह ॥

मेरुसमा नेमी परिधिर्यस्या भवगातं ॥ ४ ॥ सूना मो वर्णो येषां ते सवर्णाः वर्णः स्ववर्णो न विमिश्रि
नाश्चयात् ह्वलात् इयः ॥ विमत्कालो घमाः [illegible] मासह्वतान ॥ तन्तुगोः उपलक्षि

१८

१२॥यथान्नप्राविशयोन्येननपरलोकं [illegible] ॥१३॥ [illegible] दुःखशीलाःकेनचित्रिमिते
[illegible] संहनीन्यर्थेः॥बलवंतश्चप्रियास्त्रु॥१४॥ [illegible] नादिनस्नातके॥१॥विराटेउपयात॥॥४॥

योमेनदद्याउछिष्टंनचपादौप्रधावयेन॥प्रीयेरंस्तेनवासेनगंधर्वाःपतयोमम॥१२॥
योहिमांपुरुषोगृध्येतयथान्याःप्राकृताःस्त्रियः॥तामेवनिवसेद्रात्रिंप्रविश्यचपरां
तनुं॥१३॥नचाप्यहंचालयितुंशक्याकेनचिदंगने॥दुःखशीलाहिगंधर्वाबलवंतश्चमे
प्रियाः॥१४॥प्रछन्नाश्चापिरक्षंतितेमांनित्यंशुचिस्मिते॥सुदेष्णोवाच॥एवंत्वांवासयि
ष्यामियथात्वंनंदिनीछसि॥नचपादौनचोछिष्टंस्प्रक्ष्यसित्वंकथंचन॥१५॥वैशंपायन
उवाच॥एवंकृष्णाविराटस्यभार्ययापरिसांत्विता॥उवासनगरेतस्मिन्पतिधर्मव्रती
व्रती॥१६॥नचैनांवेदतत्रान्यस्तत्वेनजनमेजय॥इतिमहाभारतेविराटपर्वणिद्रौपदी
प्रवेशः॥वैशंपायनउवाच॥सहदेवोपिगोपानांकृत्वावेषमनुत्तमं॥भाषांचैषांस
मास्थायविराटमुपयादथ॥१॥गोष्ठमासाद्यतिष्ठंतंभवनस्यसमीपतः॥राजाथदृ
ष्ट्वापुरुषान्प्राहिणोज्जातविस्मयः॥२॥तमायांतमभिप्रेक्ष्यभ्राजमानंनरर्षभं॥समु
पस्थायवैराजापप्रछकुरुनंदनं॥३॥कस्यवात्वंकुतोवात्वंकिंवात्वंचिकीर्षसि॥न
हिमेदृष्टपूर्वस्त्वंतत्वंब्रूहिनरर्षभ॥४॥संप्राप्यराजानममित्रतापनस्ततोब्रवीन्मेघम
हौघनिस्वनः॥वैश्योस्मिनाम्नाहमरिष्टनेमिर्गोसंख्यआसंकुरुपुंगवानां॥५॥

वस्तुंत्वयीच्छामिविशांवरिष्ठतान्राजसिंहान्नहिवेद्मिपार्थान्॥ [illegible] ॥अरिष्टनेमिः [illegible] वैश्योसीति [illegible]
तिः॥कुरुपुंगवानांपांडवानांमध्येगोसंख्यः॥गोसंख्योगोगणकः [illegible] गोसंख्यो गोसं

पर्वसंख्यः पत्रसंख्यः ४

म.वि.
१९

23

ट्वैश्वाः उनरायाः॥८॥ येनद्वेननाऽदंरूपंमम न्तानेनक्तीजनेननवनिकटेमघंटेशोककरंचेत्मघेः॥९॥
नेत्तमनदाक्रमाणुकृतः नउतिमेममनश्रुहन्नकोविन्ननिशम्यश्रोतोच्य॥१०॥ सद्वेराकेवेजेन.

अर्जुन उवाच॥ गायामि नृत्याम्यथ वादयामि भद्रोस्मि नृत्ते कुशलोस्मि गीते॥ त्वमुत्तरा
येप्रदिश स्वयंमां भवामि देव्या नरदेव नर्तकः॥८॥ इदं तु रूपं मम येन किंनु तत्प्रकीर्त
यित्वा भृशशोकवर्द्धनं॥ बृहन्नलां मां नरदेव विद्धि सुतं सुतां वा पितृमातृवर्जितां॥९॥
विराट उवाच॥ ददामि ते हंत वरं बृहन्नले सुतां च मे नर्तय याश्च तादृशी॥ इदं तु ते कर्म
समं न मे मतं समुद्रनेमिं पृथिवीं त्वमर्हसि॥१०॥ वैशंपायन उवाच बृहन्नलां तामभिवी
क्ष्य मत्स्यराट् कलासु नृत्ते च तथैव वादिते॥ संमंत्र्य राज्ञा विविधैः स्वमंत्रिभिः परीक्ष्य चै
नं प्रमदाभिराशुवै॥११॥ अपुंस्त्वमप्यस्य निशम्य चास्थिरं ततः कुमारीपुरमुत्ससर्ज तं॥ स
शिक्षयामास च गीतवादितं सुतां विराटस्य धनंजयः प्रभुः॥१२॥ सखीश्च तस्याः परिचा
रिकास्तथा प्रियश्च तासां स बभूव पांडवः॥ तथा स सत्रेण धनंजयो वसत्प्रियाणि कुर्व
न्सह ताभिरात्मवान्॥ तथागतं तत्र न जज्ञिरे जना बहिश्चरा वाप्यथवांतरेचराः॥१४॥
इति विराटपर्वणि॥ अर्जुनप्रवेशः॥ वैशंपायन उवाच॥ अथापरो दृश्यत पांडवः प्रभुर्वि
राटराज्ञस्तुरगान्समीक्षतः॥ तमापतंतं ददृशे पृथग्जनो विमुक्तमभ्रादिव सूर्यमंड

सञ्चनाःक्षाहतेयहतेनराजानेचकैतवेयातिनिष्ठः नत्वजितेरेनतानवेनः॥ इति विराटे॥८॥

१९

[illegible]ः विशांपतेः प्रज्ञापा[illegible] ॥ ९ ॥ विराटे ॥ अदृश्यतनदृष्टः रूपसंपद
३ पुरुषलिंगैः प्रकारवप्रोच्छ्रितैः नतुस्त्रीपदैः स्थितो ॥ दृश्यतदृष्टः प्रतिमुच्य परिधाय ॥ दीर्घेकं

वैशंपायन उवाच ॥ नत्वत्समो हि त्रिदिवे विशांपते रूपवान्न चैव मर्त्येषु नरोत्तमः ॥ नचै
वमत्स्योपि विदुः कथंचन स्पराश्चतमे भवतां यथोषितेन ॥ ३९ ॥ इति विराटपर्वणि सहदेवप्र
वेशः ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अथापरो दृश्यत रूपसंपदा स्त्रीणामलंकारधरो बृहत्पुमान्
प्राकारवप्रप्रतिमुच्य कुंडले दीर्घे च कंबूपरिहाटके शुभे ॥ १ ॥ बहूंश्च दीर्घांश्च विकीर्य
मूर्धजान्महाभुजो वारणमत्तविक्रमः ॥ गतेन भूमिं प्रतिकंपयंस्तदा विराटमासाद्य
सभासमीपतः ॥ २ ॥ तं प्रेक्ष्य राजोपगतं सभातले व्याजात्प्रतिच्छन्नमरिप्रमाथिनं ॥ वि
राजमानं परमेण वर्चसा सुतं महेंद्रस्य गजेंद्रविक्रमं ॥ सर्वानपृच्छच्च समीपचारिणः कु
तोयमायाति न मे पुरा श्रुतः ॥ न चैनमूचुर्विदितं तदा नराः सविस्मयं वाक्यमिदं नृपो
ऽब्रवीत् ॥ ४ ॥ सर्वोपपन्नः पुरुषो मनोरमः श्यामो युवा वारणयूथपोपमः ॥ आमुच्य कं
बूपरिहाटके शुभे विमुच्य वेणीमपिनह्य कुंडले ॥ ५ ॥ स्रग्वी सुकेशः परिधाय चान्य
था शुशोभ धन्वी कवची शरी यथा ॥ आरुह्य यानं परिधावतां भवान्सुतैः समो मे भव
वा मया समः ॥ ६ ॥ वृद्धो ह्यहं वै परिहारकामः सर्वान्मत्स्यांस्तरसा पालयस्व ॥ नैवंविधाः
क्लीबरूपा भवंति कथंचनेति प्रतिभाति मे मनः ॥ ७ ॥

लंकारके ॥ कंबूनां शंखानां नाम परीके परिहाटके कनकमये वलये च परिमुच्य ॥ १ ॥ दीर्घौ
बाहू मूर्धजांश्च प्रविकीर्य प्रसार्य ॥ २ ॥ परिहारकामः ॥ आत्मनो राज्यभारं त्यक्तुकामः ॥ ७ ॥

॥ ॥ २॥ विराटे॥ पर्वे॥ १॥ ८॥

युधिष्ठिरस्यैव हि दर्शनेन मे समं तवेदं प्रियमित्रदर्शनं। कथं त्वस्मैः सविनाकृता व
ने वसन्त्यनिंद्यो रमन्ते च पांडवः॥ १॥ वैशंपायन उवाच॥ तथा स गंधर्ववरोपमो युवा वि
राटराजानमदितेन हर्षितः॥ न चैवमन्योपि विदुः कथं चन प्रियाभिरामो विचरंतमेनं तथा ११
पवोहि मत्स्यस्य वसंत पांडवा यथा प्रतिज्ञाभिरमोघदर्शनाः॥ अज्ञातचर्यां व्यचरन्समा
हिताः समुद्रनेमीवि विरहेण दुःखिताः॥ ५॥ इति विराटपर्वणि नकुलप्रवेशः॥ जनमेजय उ
वाच॥ एवं ते मत्स्यनगरे प्रच्छन्नाः कुरुनंदनाः॥ अत ऊर्ध्वं महावीर्याः किमकुर्वत वै द्विज १
वैशंपायन उवाच॥ एवं मत्स्यस्य नगरे प्रच्छन्नाः कुरुनंदनाः॥ आराधयंतो राजानं यदकुर्व
न तच्छृणु॥ १॥ तपोविदुरुमर्षाख्य धर्मस्य च महात्मनः॥ अज्ञातवासमेवं तु विराटनगरे
वसन्॥ २॥ युधिष्ठिरः सभास्तारो मत्स्यानामभवत्प्रियः॥ तथैव च विराटस्य सपुत्रस्य वि
शांपते॥ ३॥ स ह्यक्षहृदयज्ञस्तान् क्रीडयामास पांडवः॥ अक्षवत्यां यथाकामं सूत्रबद्धानि
व द्विजान्॥ ४॥ अज्ञातं च विराटस्य विजित्य वसु धर्मराट्॥ भ्रातृभ्यः पुरुषव्याघ्रो यथार्हं
संप्रयच्छति॥ ५॥ भीमसेनोपि मांसानि भक्ष्याणि विविधानि च॥ अवहृष्टानि मत्स्येन वि
क्रीणीते युधिष्ठिरे॥ ६॥ वासांसि परिजीर्णानि लब्धान्यंतःपुरेर्जुनः॥ विक्रीणानस्तु स
र्वेभ्यः पांडवेभ्यः प्रयच्छति॥ ८॥

१

॥१॥ ऋतू[illegible]तानि विनयंशितो ॥ प्रविश्य विराट[illegible]प्रकारं ॥ चिकित्सितेनाथप्रप

सवैहयानैक्षततांस्ततस्ततःसमीक्षमाणंददृशेमत्स्यराट् ॥ ततोब्रवीत्ताननुगानमरे
श्वरःकुतोयमायातिनरोमरोपमः ॥२॥ अयंहयान्वीक्षतिमामकान्दृढंध्रुवंहयज्ञोभवि
ताविचक्षणः ॥ प्रवेश्यतामेषसमीपमाशुमेविभातिवीरोहियथामरस्तथा ॥३॥ अ
भ्येत्यराजानममित्रहाब्रवीज्जयोस्तुतेपार्थिवभद्रमस्तुवः ॥ हयेषुयुक्तोनृपसंमतःस
दातवाश्वसूतोनिपुणोभवाम्यहं ॥४॥ **विराटउवाच** ॥ ददामियानानिधनंनिवेशनं
ममाश्वसूतोभवितुंत्वमर्हसि ॥ कुतोसिकस्यासिकथंत्वमागतःप्रब्रूहिशिल्पंत
वविद्यतेचयत् ॥५॥ **नकुलउवाच** ॥ पंचानांपाण्डुपुत्राणांज्येष्ठोभ्रातायुधिष्ठिरः ॥ तेना
हमश्वेषुपुरानियुक्तःशत्रुकर्शन ॥६॥ अश्वानांप्रकृतिंवेद्मिविनयंचापिसर्वशः ॥
दुष्टानांप्रतिपत्तिंचकृत्स्नंचैवचिकित्सितं ॥७॥ नकातरंस्यान्ममजातुवाहनंनमे
स्तिदुष्टावडवाकुतोहयाः ॥ जनस्तुमामाहसचापिपाण्डवोयुधिष्ठिरोग्रन्थिक
मेवनामतः ॥८॥ **विराटउवाच** ॥ यदस्तिकिंचिन्ममवाजिवाहनंतदस्तुसर्वंत्वदधी
नमद्यवै ॥ येचापिकेचिन्ममवाजियोजकास्त्वदाश्रयाःसारथयश्चसंतुमे ॥९॥ इदंत
वेष्टंयदिवैसुरोपमब्रवीहियत्तेप्रसमीक्षितंवसु ॥ नतेनुरूपंहयकर्मविद्यतेप्रभा
सिराजेवहिसंमतोमम ॥

यामोपार्थं ॥१॥ कानन्दभीफला ॥८॥२॥१०॥

म. वि.
२२

22

दुःखिनेव पार्थेनात्मानं प्राकृतं भयाद्दुःखितेन भीमं मत्यात् ॥ विद्युत्तेजप्रकाशे ॥२०॥ ॥११॥ कह्लां परिक
रे ॥ कक्ष्यामिति पाठेपि स एवार्थः ॥ यद्वा कक्ष्यां रज्जुबन्धाय पाटनं भयानकं लेरंगं लेपवर्ध्यं नर्तनि प्रसि
द्धं रंगलेपाविद्धं स्थानं ॥१०॥ ॥१४॥ कामेन किं विद्धेनानि पीडनेन प्रतिक्षेपेन न समाचरनं ॥ ससंकटैः स्वहित

नोद्यमानस्तदा भीमो दुःखेनैवाकरोन्मतिं ॥ नहि शक्नोति विहितं प्रत्याख्यातुं नराधिप
१.॥ ततः सुभद्रकं बद्धमात्रः श्मश्रूलं शिथिलं च रत्न ॥ अविवेश महारंगं विराटमभिपूजयन् ॥११॥
वर्धयन्कृतां कीर्तिं नेयन्ततः संहर्षयन् जनं ॥ ततस्तं च संकाशं भीमो मल्लं समाह्वयत् ॥१२॥
जीमूतं नाम तं तत्र मल्लं प्रख्यातविक्रमं ॥ ताबुभौ सुमहोत्साहावुभौ भीमपराक्रमौ ॥१३॥
मत्ताविव महाकायौ वारणौ षष्टिहायनौ ॥ ततस्तौ नरशार्दूलौ बाहुयुद्धं समीयतुः ॥१४॥
वीरौ परमसंहृष्टौ बलेनातिबलावुभौ ॥ अन्योन्यस्यान्तरं प्रेप्सू परस्परजयैषिणौ ॥१६॥
उभौ परमसंहृष्टौ मत्ताविव महागजौ ॥ कृतप्रतिकृतैश्चित्रैर्बाहुभिश्च ससंकटैः ॥१७॥
सन्निपातावधूतैश्च प्रमाथोन्मथनैस्तथा ॥१८॥ ॥१॥ उभौ त्रु.
त्रु.॥ परमसंहृष्टावन्योन्यजयकांक्षिणौ ॥ आसीत्सुभीमः संपातो वज्रपर्वतयोरिव ॥१९॥

हृतानश्लीकृतैः संकटैकैरिति पाठे कवचैः स्थाकिणौ बाकेठको बाहुच्चरणाकवचेक द्विनेकि
णौ निबिडः ॥ सन्निपातो गात्रसंघट्टनं स्ववधूतं नेनैन दूरेकरणं ॥ प्रमाथा दृयउत्क्षमलशाके
निपातस्पृष्टिकाणां मुष्टिप्रमाथ इति लक्षणाने [illegible] ततनन्द्वन्मथनम्यते ॥२०॥ २२

१०॥ संसारस्यैतोऽन्योन्यमासादयंतः॥ ... पुत्रकं ... जिनवासेश्मेसाचद्गः॥ जिनस्य
पौः॥१२॥१३॥ ब्रह्मणाऽन्तरवः॥ शारदिनवयान्योन्यलोसैः किं पुने॥ सच देशविशेषेष्वपि सिद्धः

मरुदेवोपि गोपालो वेषमास्थाय पांडवः॥ दधिवीर्यं ततश्चैव पुंडरीकेभ्यः प्रयच्छति
९॥ नंदलोपि पंचनेलत्वाकेनेकर्मणि वाजिनां॥ इत्तान्मिचरणलोपांडवेभ्यः प्रयच्छति
१०॥ का...नसर्वांगभर्तुः स्वात्रिरीतेनीनयाविनी॥ यथा पुनरविश्वासात्तथा चरति भामि
नी॥ ११॥ यथैवं पादयंतस्ते तदान्योन्यमहारथाः॥ विराटनगरे चेरुः पुनर्गर्भस्थनाश्व॥१२॥
सा शाकार्थान्तराह्वयमयात्संहृतानदा॥ अतः समागत्य फलदा फलानि भक्षवानराधि
प॥१३॥ अथ मासे च नरैश्च तपस्विनः स्वमहोत्सवः॥ आगमस्य महासंस्थेषु पुंडरीकागिरे
संप्राप्तः॥१४॥ तत्र मल्लाः समायाता हिंसयाराजनस्य पुत्रपाः॥ समागता ब्रह्माणा मानन्यथा
पञ्चपंचेरिव॥१५॥ महाकाया महावीर्याः कालरूपा इवापराः॥ वीर्योन्मत्ता बलोदग्रारा
जा समभिद्रुजिताः॥१६॥ आसिंहस्कंधककरिग्रीवाः स्ववसनामनालिनः॥ प्रसक्तलक्षव
लाकीर्णा पार्थिवसमक्षियो॥१७॥ तेषामेको महानासीत्सर्वमल्लानथाब्रुवन्॥ आहूय
मानेतेयोते पतिष्ठति कस्यन॥१८॥ ततः सर्वे विमनसः सर्वे मल्ला हतचेतसः॥ अथ पुरं
देनसे महोत्पयामास समनसराट्॥१९॥

१४॥ यथा ब्राह्मणः स्वजाने ब्रह्मलोके लासेवापन्नयते॥ सम्यग्ते रवमतस्य कुलमाचेतरितिन्
संबंधः॥१५॥१६॥ स्ववशगाः अन्येनानिर्मलाः मनस्विनः लब्धलक्षाः आसक्तिज्ञयाः॥१७॥

॥श्री॥ [illegible]

१४।१५॥गजान्सत्वेन सुच्छाद्रि॥ अथपिमुग्रवेन नेशावभूत॥३८॥ ४०॥४१॥ ४४॥

22

चकर्ष दोर्भ्यामुत्पाट्य भीमो मल्लममित्रहा॥ निनदंतमभिक्रोशं शार्दूल इव वारणं॥३४॥
समुद्यम्य महाबाहुर्भ्रामयामास वीर्यवान्॥ ततो मल्लाश्च मत्स्याश्च विस्मयं चक्रिरे परं
३५॥ भ्रामयित्वा शतगुणं गतसत्वमचेतनं॥ प्रत्यपिंषन्महाबाहुर्मल्लं भुवि वृकोदरः॥३६॥
तस्मिन्विनिहते वीरे जीमूते लोकविश्रुते॥ विराटः परमं हर्षमगच्छद्बांधवैः सह॥३७॥ प्र
हर्षात्प्रददौ वित्तं बहु राजा महामनाः॥ बल्लवाय महारंगे यथा वैश्रवणस्तथा॥३८॥ ए
वं स सुबहून्मल्लान्पुरुषांश्च महाबलान्॥ विनिघ्नन्मत्स्यराजस्य प्रीतिमावहदुत्तमां॥३९॥
यदास्य तुल्यः पुरुषो न कश्चित्तत्र विद्यते॥ ततो व्याघ्रैश्च सिंहैश्च द्विरदैश्चाप्ययोधयत्॥४०
पुनरंतःपुरगतः स्त्रीणां मध्ये वृकोदरः॥ योध्यते स विराटेन सिंहैर्मत्तैर्महाबलैः॥४१॥
बीभत्सुरपि गीतेन सुनृत्तेन च पांडवः॥ विराटं तोषयामास सर्वाश्चांतःपुरस्त्रियः॥४२॥
अश्वैर्विनीतैर्जवनैस्तत्र तत्र समागतैः॥ तोषयामास राजानं नकुलो नृपसत्तमं॥४३॥
तस्मै प्रदेयं प्रायच्छत्प्रीतो राजा धनं बहु॥ विनीतान्वृषभान्दृष्ट्वा सहदेवस्य चाभिभोः॥४४॥
धनं ददौ बहुविधं विराटः पुरुषर्षभः॥ द्रौपदी प्रेक्ष्य तान्सर्वान्क्लिश्यमानान्महारथा
न्॥४५॥ नातिप्रीतमना राजन्निश्वासपरमाभवत्॥४५॥

[illegible]

लेपणाकेकण्णे यत्नस्यानान्ना चावन [illegible]॥ [illegible] भिकतोमध्ये निपात्यते॥ महीहिरि
स्वचाले नैनैर्मलविद्याविशारदैः॥ अकाम्बुलि कथाः॥ मामयितान्तेयेवयः॥ विप्रस्पशास्पभ
वेदाणदोद्धतनिस्वनः॥ नलैर्वेत्रनिपातैः वत्तवद्दुपातैस्वयेटैः॥ प्रमस्यः प्रसन्नायाल्लन
मप्रहाउशीरनाः॥१८॥ मरज्जोद्दामपादित्साघा लाकांसंभक्लीस्तनालस्थानलपानैः पाहे
ह्नैः पाद्प्रसारणोनातेयैः ज्ञातृभिः शिरोभिस्वक्कनैः रवद्दरनैः पारस्फासनैः॥ अस्मानिदौ

देपणौसंघिभिश्चैववराहोद्धतनिस्वनैः॥ नलैर्वेत्रनिपातैश्च प्रस्पष्टाभिमतश्चैवच॥१८॥
पालकानालपानैश्च पादोद्धतैश्चप्रस्फोटनैः॥ ज्ञातृभिश्च समनिर्घोषैः शिरोभिश्चावहदनैः
१९॥ नत्रुद्धममवक्तृरंगमपाहंवाङ्गेतनमस॥ चलगागानस्पूरांणामसमानोत्सवहेनिर्योः॥२०
श्वरस्य तज्ञनः सर्वैः सोत्कष्टनिनदोत्थितः॥ वलितोः सपुंगोराजन्नहंवासवयोरिव॥२१
मकर्षणाकर्षणयो रथ्याकर्षविकर्षणैः॥ आकर्षनरथ्यान्येन ज्ञानभिश्चापिजङ्गमैः
२१॥ ततः शार्दूलमहता मर्त्ययंतो परस्परं॥ सूर्दोरुस्कौदीर्घभुजौ निपुद्धकुशलावुभौ॥ व
ऊर्मिः समसज्जेता मायधैः पौरैरिव॥२३॥

वैरिस्वभयविशेषणं॥२४॥ अथास्य निर्घयथोक्तं नश्चैव॥ बाहुयुद्धं हिमलानामशास्त्रसविधिः स्य
नि॥ स्वतस्फुलस्फुनस्योगोयशोनेहापिविद्यतः॥ तिष्ठत्प्रायोनवलेन शरीरबलेन॥२५॥ सोत्कष्टनि
नदः ह्रीह्री शब्दोच्चारणेन वर्जितस्पसमपयाने नसहितः॥२६॥ आकृष्य कोडीकरणं प्रकर्षः
णम्नदाहते॥ आकर्षणालीलयैवसंमुखीकरणंप्रहते॥ ७२ः पश्चात्नाच्येयोश्चाभ्याकर्षमम
णतथा॥ पश्चात्प्रपायनेवेगादिकर्षणमुदाहृतं॥२७॥॥॥

लमू४

म.वि.
२१

23

॥१४॥ परपुष्टः कोकिलः॥१५॥ भूतिः ऐश्वर्याभिमानिनी देवता॥१६॥ अनंगांगविहारिणी स्मरदेहेन क्रीडंतीरतिरित्यर्थः॥१७॥ हिरण्यदिरिण्मयिन्ने पद्मडक्मौलिनेत्तदेवस्योन्नोपमेयम

ततः सुदेष्णामनुमंत्र्य कीचकस्ततः समभ्येत्य नराधिपात्मजां। उवाच कृष्णामभिसांत्वयंस्तदा मृगेंद्रकन्यामिव जंबुको वने॥११॥ का त्वं कस्यासि कल्याणि कुतो वा त्वं वरानने। प्राप्ता विराटनगरं तत्त्वमाचक्ष्व शोभने॥१२॥ रूपमग्र्यं तथा कांतिः सौकुमार्यमनुत्तमं। कांत्या विभाति वक्त्रं ते शशांक इव निर्मलं॥१३॥ नेत्रे सुविमले सुभ्रू पद्मपत्रनिभे शुभे। वाक्यं ते चारुसर्वांगी परपुष्टरुतोपमं॥१४॥ एवंरूपा मया नारी काचिदन्या महीतले। न दृष्टपूर्वा सुश्रोणि यादृशी त्वमनिंदिते॥१५॥ लक्ष्मीः पद्मालया का त्वमथ भूतिः सुमध्यमे। ह्रीः श्रीः कीर्तिरथो कांतिरासां का त्वं वरानने॥१६॥ अतीवरूपिणी किं त्वमनंगांगविहारिणी॥ अतीव भ्राजसे सुभ्रू प्रभेवेंदोरनुत्तमा॥१८॥ अपि चेक्षणपक्ष्माणां स्मितज्योत्स्नोपमं शुभं॥ दिव्यांशुरश्मिभिर्वृत्तं दिव्यकांतिमनोरमं॥ निरीक्ष्य वक्त्रचंद्रं ते लक्ष्म्यानुपमया युतं॥ कृत्स्ने जगति को नेह कामस्य वशगो भवेत्॥२०॥ हारालंकारयोग्यौ तु स्तनौ चोभौ सुशोभनौ॥ सुजातौ सहितौ लक्ष्म्या पीनौ वृत्तौ निरंतरौ॥२१॥ कुड्मलांबुरुहाकारौ तव सुभ्रू पयोधरौ॥ कामप्रतोदाविव मां तुदतश्चारुहासिनि॥२२॥

नस्य आह्लादकरं॥ लक्ष्मणामिति पाठे वक्त्रचंद्रविशेषणं॥२०॥ सुजातौ उत्तमौ निरंतरौ निरंतरघष्ठ त्वात्सौश्लिष्टौ॥२१॥ कुड्मलेति॥ मकुली[illegible]कारौ॥२२॥

२१

इतिविराटपर्वणिप्रकाशेत्रयोदशोध्यायः॥१३॥ [illegible] विना॥१॥ मत्स्यगृहपादित्यरूपे॥

पर्वतेन्यवसंस्तत्रप्रच्छन्नाःकुरुपुंगवाः॥कर्माणितस्यकुर्वाणाविराटनृपतेस्तदा॥४६॥
इतिविराटपर्वणिगीतीमूतनवयः॥वैशंपायनउवाच॥वसमानेषुपार्थेषुमत्स्यस्यनगरेत-
दा॥महारथेषुछन्नेषुमासादशसमाययुः॥१॥याज्ञसेनीसुदेष्णांतुशुश्रूषंतीविशांपते
अवसत्परिचारार्हासुदुःखंजनमेजय॥२॥तथाचरंतींपांचालींसुदेष्णायानिवेशने॥तांदे-
वींतोषयामासतथाचांतःपुरस्त्रियः॥३॥तस्मिन्वर्षेगतप्रायेकीचकस्तुमहाबलः॥सेना-
पतिर्विराटस्यददर्शद्रुपदात्मजां॥४॥तांदृष्ट्वादेवगर्भाभांचरंतींदेवतामिव॥कीचकःका-
मयामासकामबाणप्रपीडितः॥५॥सतुकामाग्निसंतप्तःसुदेष्णामभिगम्यवै॥प्र-
हसन्निवसेनानीरिदंवचनमब्रवीत्॥६॥नेयंमयाजातुपुरेहदृष्टाराज्ञोविराटस्यनि-
वेशनेशुभा॥रूपेणचोन्मादयतीवमत्तांगंधेनजातामदिरेवभामिनी॥७॥कादेव-
रूपाहृदयंगमाशुभेह्याचक्ष्वमेकाचकुतश्चशोभने॥चित्तंहिनिर्मथ्यकरोतिमांवशेन
चान्यदत्रौषधमद्यमेमतं॥८॥अहोतवेयंपरिचारिकाशुभाप्रत्यग्ररूपाप्रतिभातिमा-
मियं॥अयुक्तरूपंहिकरोतिकर्मतेप्रशास्तिमांयच्चसमास्तिकिंचन॥९॥गृहंचनागा-
श्वरथंमहाधनंसमृद्धियुक्तंबहुपानभोजनं॥मनोहरंकांचनचित्रभूषणंगृहंमहच्छो-
भयतामियंमम॥१०॥

अभिमन्यसे कामयसे॥ ८॥ मिथ्याभिगृध्नः वितथाभिनिवेशनो महद्भयं मृत्युः॥ ११॥ १२॥

म.वि.
२४

24

त्यक्ताभिदारा मम ये पुरातना भवंतु दास्यस्तव चारुहासिनि। अहं च ते सुंदरि दासव
त्स्थितः सदा भविष्ये वशगो वरानने॥ ७॥ द्रौपद्युवाच॥ अप्रार्थनीयामिह मां सूत
पुत्राभिमन्यसे। विहीनवर्णां सैरंध्रीं बीभत्सां केशकारिणीं॥ ८॥ परदारास्मि भद्रं ते न यु
क्तं त्वयि सांप्रतं। दयिताः प्राणिनां दारा धर्मं समनुचिंतय॥ ९॥ परदारे न ते बुद्धिर्जातु का
र्या कथंचन। विवर्जनं ह्यकार्याणामेतत्सत्पुरुषव्रतं॥ १०॥ मिथ्याभिगृध्नो हि नरः पापा
त्मा मोहमास्थितः। अयशः प्राप्नुयाद्घोरं महद्वा प्राप्नुयाद्भयं॥ ११॥ वैशंपायन उवाच॥
एवमुक्तस्तु सैरंध्र्या कीचकः काममोहितः। जानन्नपि सुदुर्बुद्धिः परदाराभिमर्शने। दो
षान्बहून्प्राणहरान्सर्वलोकविगर्हितान्। प्रोवाचेदं सुदुर्बुद्धिर्द्रौपदीमजितेंद्रियः॥
१२॥ नार्हस्येवं वरारोहे प्रत्याख्यातुं वरानने। मां मन्मथसमाविष्टं त्वत्कृते चारुहासि
नि॥ १३॥ प्रत्याख्याय च मां भीरु वशगं प्रियवादिनं। नूनं त्वमसितापांगि पश्चात्तापं करि
ष्यसि॥ १४॥ अहं हि सुभ्रु राज्यस्य कृत्स्नस्यास्य सुमध्यमे। प्रभुर्वासयिता चैव वीर्ये चाप्रति
मः क्षितौ॥ १५॥ पृथिव्यां मत्समो नास्ति कश्चिदन्यः पुमानिह। रूपयौवनसौभाग्यैर्भोगै
श्चानुत्तमैः शुभैः॥ १६॥ सर्वकामसमृद्धेषु भोगेष्वनुपमेष्विह। भोक्तव्येषु च कल्याणि
कस्माद्दास्ये रता ह्यसि॥ १७॥

२४

कराग्रेसंस्पृशाद्विमध्यमौनेविनतिर्लिलंतं॥ मेः पर्यामेस्यर्थः ॥ ११ ॥ अभिमदनोमदनाधिः ॥ १
कुमुदमादेमरहणकालीनस्त्रिपानेसमारंभनेअन्यस्मादसमारंभाः नदलापेमगीच्छामेवेनि

वलीविभंगाचतद्रंसलनभावाभिनाभितं ॥ करणप्रेमिनेमथंनवेदंनत्नमथमे ॥ १० ॥ २
हैवचाहजहंतसरित्सलिनमात्रिमे ॥ कामसमाधिरसाप्रोमामथाकामक्तिभाभिनी ॥ १३ ॥
नज्वालचाभिमदनोदावाग्निरिवनिर्दय ॥ तत्संगमातिसुकस्यविरहेमादहत्यपि ॥ १४ ॥
आत्मप्रदानवर्षेणाप्तेनामाभोयर्षेणाव ॥ कामयुद्धवरारोहेत्वलेनमन्मथानल ॥ १५ ॥
मच्चित्तोन्मादनकरामन्मथस्वरूपधारोकरा ॥ तत्संगमेनशमितालीलाः शशिनिभानने
मलिकास्यमितायागोचेउरांसुरंचदाफणाः ॥ अन्यस्मादसमारंभाः सोतस्मादकरामम
१६ ॥ आत्मप्रदानसंभोगैसांमद्दतुमिहार्हसि ॥ चित्रमालावरयशासर्वाभरणभूषिता
१७ ॥ कामप्रकामसेदंतमयासहविलासिनि ॥ नाहंश्रीहास्तवक्रस्त्रस्यलाहंस्तवव
र्तिना ॥ प्रारब्धनतमसौख्यमत्तत्त्वमनयाभिनि ॥ १८ ॥ लाहस्यपस्तकम्पानिपेयानिवि
विधानिच ॥ पिबमानामनोहानिरसमापणयथासुखं ॥ १९ ॥ भोगोपचारान्विविधान्सो
भाग्यंचाप्यनुत्तमं ॥ पानंपिबमहाभागेभोगेशान्तममुमे ॥ २० ॥ इदंहिरूपंप्रथमंनव
वयोनिरर्थकं ॥ केवलमसभामिनिस्वयायंमाणस्त्रागिवानमाप्नुभानशोभसेचंद
रिशोभनासती ॥ २१ ॥

भावः ॥ १७ ॥ कामेस्मरंप्रकामसमनिशायि ॥ १८ ॥ मामाहिलमस्व ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

समेयान्नमामुपगच्छेत ॥ मागृह्णादितिच्छेदः ॥ ऊढाहि बिनकीमे उपायं तमा परोस्त्वेतियोस्व
प्राणान्मात्याक्षंहासिषमिति च ॥ ३ ॥ कृष्णायाः का ॥ ४ ॥ उद्योगं उद्यमे वानचिंतेनियोस्तु ॥ ५ ॥ पर्वं
णिं मघ पार्थिनां उत्सवकाले च नर्दमृणादै ॥ समुद्दिश्य उद्दिश्याहं सद्देष्ठाः समादिकं कारय

वैशंपायनउवाच ॥ प्रत्याख्यातो राजपुत्र्या सुदेष्णां कीचकोब्रवीत ॥ अमर्यादेनकामेन
घोरेणाभिपरिप्लुतः ॥ यथोक्तेकेकयिसैरंध्री समेयात्तद्विधीयतां ॥ येनोपायेनसैरंध्रीभजे
न्मां गजगामिनी ॥ २ ॥ तां सुदेष्णे परीप्सस्व प्राणान्मोहान्नहासिषं ॥ **वैशंपायनउवाच** ॥
तस्य सा बहुशः श्रुत्वा वाचं विलपतस्तदा ॥ विराटमहिषी देवी कृपां चक्रे मनस्विनी ॥ ३
स्वमर्थमभिसंधाय तस्यार्थमनुचिंत्य च ॥ उद्वेगं चैव कृष्णायाः सुदेष्णा सूतमब्रवीत ॥ ४ ॥
पर्वणीं त्वं समुद्दिश्य सुरामन्नं च कारय ॥ तत्रैनां प्रेषयिष्यामि सुराहारीं तवांतिकं ॥ ५ ॥ त
त्र संप्रेषितामेनां विजने निरवग्रहे ॥ सांत्वयेथा यथाकामं सांत्व्यमाना रमेद्यदि ॥ ६ ॥ वैशं०
कीचकस्तु गृहं गत्वा भगिन्या वचनात्तदा ॥ सुरामाहारयामास राजार्हां सुपरिस्रुतां ॥ ७ ॥
भक्ष्यांश्च विविधाकारान्बहूंश्चोच्चावचांस्तथा ॥ कारयामास कुशलैरन्नपानं सुशोभनं ॥ ८
तस्मिन्कृते तदा देवी कीचकेनोपमंत्रिता ॥ सुदेष्णा प्रेषयामास सैरंध्रीं कीचकाल
यं ॥ ९ ॥ **सुदेष्णोवाच** ॥ उत्तिष्ठ गच्छ सैरंध्रि कीचकस्य निवेशनं ॥ पानमानय कल्याणि
पिपासा मां प्रबाधते ॥ १० ॥ ॥

मीति ॥ कीर्तयितां याच्यां पार्थितां ॥ ५ ॥ विजने सप्रकांते निरवग्रहे निर्विघ्ने ॥ ६ ॥ ॥ उपमंत्रि
ता प्रार्थिता ॥ २ ॥ पानमद्यं सुरा मम स्वेच्छया पक्रमात्तस्यैव पिपासा पातुमिच्छा ॥ २ ॥

४९ ॥ कान्यत्ते लिप्स्ये इति ॥ योऽस्मि इत्यदेहे भव [illegible] ति भावः ॥ ५२ ॥ तेषां प्रियामिति ॥ तेषां प्रसिद्धा
नां गन्धर्वाणां प्रियां प्रार्थयतस्ते न च भविता नादिवं वा गन्ता शरणं त्राता कश्चित्तव भविष्यति अ
नयदहं कीचकानेन तुष्का माधयस्य साहसा हृदिवृद्धिरिति यावत् ॥ या स्मृते लीयं प्रार्थयेत न शुभेच्छा दु
ष्पनव नाहो नार्थः ॥ तेन च शुभेन प्रहारनिहतत्रिरूपेणाकाप्यतेन न संजीवनं भवतीति शेषः

मया दत्तामिदं राज्यं स्वामिन्यसि शुभानने ॥ भज स्वं मां वरारोहे भुंक्ष्व भोगाननुत्तमान् ॥ एव
मुक्ता तु सा साध्वी कीचकेनाशुभं वचः ॥ कीचकं प्रत्युवाचेदं गर्हयन्त्यस्य तद्वचः ॥ ४८ ॥ सैरंध्र्युवा
च ॥ मा सूतपुत्र मुह्यस्व माद्य त्यक्ष्यसि जीवितं ॥ जानीहि पंचभिर्घोरैर्नित्यं मामभिरक्षितां
४९ ॥ न चाप्यहं त्वया लभ्या गंधर्वाः पतयो मम ॥ ते त्वां निहन्युः कुपिताः साध्वलं मा व्यनीनशः
५० ॥ अशक्यरूपैः पुरुषैरध्वानं गंतुमिच्छसि ॥ यथा निश्चेतनो बालः कूलस्थः कूलमुत्तरं ॥ त
र्तुमिच्छति मन्दात्मा तथा त्वं कर्तुमिच्छसि ॥ ५१ ॥ अन्तर्महीं वा यदि वोर्ध्वमुत्पतेः समुद्रपारं यदि
वा प्रधावसि ॥ तथापि तेषां न विमोक्षमर्हसि प्रमाथिनो देवसुता हि खेचराः ॥ ५२ ॥ त्वं
कालरात्रीमिव कश्चिदातुरः किं मां दृढं प्रार्थयसेऽद्य कीचक ॥ किं मातुरंके शयितो यथा
शिशुश्चन्द्रं जिघृक्षुरिव मन्यसे हि मां ॥ ५३ ॥ तेषां प्रार्थयतो न ते भुवि गत्वा दिवं वा शरणं भ
विष्यति ॥ न वर्तते कीचक ते दृशा शुभं या तेन संजीवनमर्थयेत ॥ ५४ ॥ विराटपर्वे कीचकवधे

प्रियां

अन्यथा मरिष्यसीत्यर्थः ॥ न मे भुवीति पाठे तेषां प्रियां प्रार्थयतो मे मम कोऽपि त्राता न भविष्यति
इतीदृशी बुद्धिस्तव नास्तीति संबंधः ॥ या तेन च संजीवनमर्थयत मिथ्या वेन तया दृष्टिस्ते न च संजीव
नं च भवति कीदृशी या संजीवनं प्रार्थयन्तव प्रत्ययेन ॥ तस्मादितस्त्वामिति वेशिन हे जीवनं नास्ती
त्यर्थः ॥ ५४ ॥ इति विराटपर्वणि ॥

परतोहारकेयूरोपस्कृते परिहाटके कुंडलेनाटंकेऽन्यथं॥५॥ मथ माधवी मधु भ्रमतां मदि
तं॥६॥ सत्याहारी सरामाहतें कामांपिमास मेनिमम सूर्यानिपिपासा॥७॥ विधुनवानाकं पमा॥

सुवर्णमालाः कंबूश्च कुंडले परिहाटके॥ नानापत्तनजे शुभ्रे मणिरत्ने च शोभने॥७॥ आह
रंतु च वस्त्राणि कौशिकान्यजिनानि च॥ अस्ति मे शयनं दिव्यं त्वदर्थमुपकल्पितं॥८॥ ए
हि तत्र मया सार्द्धं पिबस्व मधुमाधवीं॥ द्रौपद्युवाच॥ अप्रैषीद्राजपुत्री मां सुराहारीं त
वांतिके॥ पानमाहर मे क्षिप्रं पिपासा मेति चाब्रवीत्॥९॥ कीचक उवाच॥ अन्या भद्रे नयि
ष्यंति राजपुत्र्याः प्रतिश्रुतं॥ इत्येनां दक्षिणे पाणौ सूतपुत्रः परामृशत्॥१०॥ द्रौपद्युवाच॥
यथैवाहं नाभिचरे कदाचित्पतीन्मदाद्वै मनसापि जातु॥ तेनैव सत्येन वशीकृतं त्वां द्रष्टा
स्मि पापं परिकृष्यमाणं॥११॥ वैशंपायन उवाच॥ स तामभिप्रेक्ष्य विशालनेत्रां जिघृक्षमा
णः परिभर्त्सयंतीं॥ जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेशे स कीचकस्तां सहसाक्षिपंतीं॥१२॥ प्रगृह्य
माणा तु महाजवेन मुहुर्विनिःश्वस्य च राजपुत्री॥ तया समाक्षिप्ततनुः स पापः पपात
शाखीव निकृत्तमूलः॥ साग्रहीता विधुन्वाना भूमावाक्षिप्य कीचकं॥ सभां शरण
मागच्छद्यत्र राजा युधिष्ठिरः॥१३॥ तां कीचकः प्रधावंतीं केशपक्षे परामृशत्॥ अथैनां
पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदावधीत्॥१४॥ तस्या योऽसौ तदार्केण राक्षसः संनियोजितः॥
स कीचकमपोवाह वातवेगेन भारत॥ स पपात ततो भूमौ रक्षोबलसमाहतः॥ विघू
र्णमानो निश्चेष्टश्छिन्नमूल इव द्रुमः॥१५॥

वा
आ॥६॥१०॥ श्रमोवाहहरेचकार॥११॥ १२॥ ॥

द्रौपद्युवाच नगछेयमहंतस्यराजपुत्रिनिवेशनं॥ त्वमेवराज्ञिजानासियथासनिरपत्र
यः॥१॥ नचाहमनवद्यांगितववेश्मनिभामिनी॥ कामवृत्ताभविष्यामिपतीनांव्यभिचारि
णी॥२॥ त्वंचैवदेविजानासियथाससमयःकृतः॥ प्रविशंत्यामयापूर्वंतववेश्मनिभामिनि
कीचकस्तुसकेशांतेमूढोमदनदर्पितः॥ सोवमंस्यतिमांदृष्ट्वानयास्येतत्रशोभने॥४॥
संतिबह्व्यस्तवप्रेष्याराजपुत्रिवशानुगाः॥ अन्यांप्रेषयभद्रंतेसहिमामवमंस्यते॥५॥ सुदे
ष्णोवाच॥ नैवत्वांजातुहिंस्यात्सइतःसंप्रेषितांमया॥ इत्यस्याःप्रददौपात्रंसपिधानंहिरण्म
यं॥६॥ साशंकमानारुदतीदैवंशरणमीयुषी॥ प्रातिष्ठतसुराहारीकीचकस्यनिवेशनं॥७॥
द्रौपद्युवाच॥ यथाहमन्यंभर्तृभ्योनाभिजानामिकिंचन॥ तेनसत्येनमांप्राप्तांमाकुर्यात्की
चकोवशे॥८॥ वैशंपायनउवाच॥ उपातिष्ठतसासूर्यंमुहूर्तमबलाततः॥ सतस्यास्तनु
मध्यायाः सर्वंसूर्योवबुद्धवान्॥९॥ अंतर्हितंततस्तस्यारक्षोरक्षार्थमादिशत्॥ तच्चैनां
नाजहात्तत्रसर्वावस्थास्वनिंदितां॥१०॥ तांमृगीमिवसंत्रस्तांदृष्ट्वाकृष्णांसमीपगां॥ उदति
ष्ठन्मुदासूतोनावंलब्ध्वेवपारगः॥११॥ इतिविराटपर्वणिकीचकवधे॥ कीचकउवाच॥ स्वा
गतंतेसकेशांतेसुव्युष्टारजनीमम॥ स्वामिनीत्वमनुप्राप्ताप्रकुरुष्वममप्रियं॥१॥

धौ ३

म.वि.
२०

27

सिनावह ॥२४॥ कौशलं स्याद्यमात्मानि नोऽयेद्दां निरोधः किंचन कथंचन ॥२६॥२९॥

येषां दुंदुभिनिर्घोषो ज्याघोषः श्रूयतेऽनिशं ॥ तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदावधी
त् ॥१४॥ ये च ते तेजस्विनो दांता बलवंतोऽभिमानिनः ॥ तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदा
वधीत् ॥१५॥ सर्वलोकमिमं हन्युर्धर्मपाशसितास्तु ये ॥ तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः प
दावधीत् ॥१६॥ शरणं ये प्रपन्नानां भवंति शरणार्थिनां ॥ चरंति लोके प्रच्छन्नाः क्व नु तेऽद्य
महारथाः ॥१७॥ कथं ते सूतपुत्रेण वध्यमानां प्रियां सतीं ॥ मर्षयंति यथा क्लीबा बल
वंतोऽमितौजसः ॥१८॥ क्व नु तेषाममर्षश्च वीर्यं तेजश्च वर्तते ॥ न परीप्संति ये भार्यां वध्यमा
नां दुरात्मना ॥१९॥ मयात्र शक्यं किं कर्तुं विराटे धर्मदूषके ॥ यः पश्यन्मां मर्षयति वध्यमा
मनां नामनागसं ॥२०॥ न राजा राजवत्किंचित्समाचरति कीचके ॥ दस्यूनामिव धर्मस्ते न हि संसदि
शोभते ॥२१॥ नाहमेतेन युक्तं वै हंतुं मत्स्य तवांतिके ॥ सभासदोऽत्र पश्यंतु कीचकस्य व्य
तिक्रमं ॥२२॥ कीचको न च धर्मज्ञो न च मत्स्यः कथंचन ॥ सभासदोऽप्यधर्मज्ञा य एनं पर्यु
पासते ॥२३॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवंविधैर्वचोभिः सा तदा कृष्णाश्रुलोचना ॥ उपालभ
त राजानं मत्स्यानां वरवर्णिनी ॥२४॥ विराट उवाच ॥ परोक्षं नाभिजानामि विग्रहं यु
वयोरहं ॥ अर्थतत्त्वमविज्ञाय किं नु स्यात्कौशलं मम ॥२५॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततस्तु
सभ्या विज्ञाय कृष्णां भूयोऽभ्यपूजयन् ॥ साधु साध्विति चाप्याहुः कीचकं च व्यगर्हयन्

२९

२

सुः ॥ ७१ ॥ सुरक्तायाः कर्मनेत्रे कर्तव्यगतं कृष्णायामित्येकवचनांतः पाठः स्वच्छः ॥ ३ ॥ अंगुष्ठं पा
दांगुष्ठं अंगुष्ठेन हस्तांगुष्ठेन आचारादेव चेयं ॥ ७ ॥ अभिरक्षंती गूहमानानां मे संहितां धर्मसंहितां ॥ ११ ॥

नोचासीनौ दृष्टवान् भीमसेनयुधिष्ठिरौ ॥ अमर्षमाणौ कृष्णायाः कीचकेन पराभवं ॥ ३ ॥
तस्य भीमो वधं प्रेप्सुः कीचकस्य दुरात्मनः ॥ दंतैर्दंतांस्तदा रोषान्निःपिपेष महामनाः ॥ ४ ॥
धूमच्छायां हि भजतो नेत्रे चोच्छ्रितपक्ष्मणी ॥ सस्वेदा भ्रुकुटी चोग्रा ललाटे समवर्तत ॥ ५ ॥ हस्
तेन ममर्दे चैव ललाटं परवीरहा ॥ भूयश्च त्वरितः क्रुद्धः सहसोत्थातुमैछत ॥ ६ ॥ अथा
वमृद्नादंगुष्ठमंगुष्ठेन युधिष्ठिरः ॥ प्रबोधनभयाद्राजा भीमं तं प्रत्यषेधयत् ॥ ७ ॥ तं म
त्तमिव मातंगं वीक्षमाणं वनस्पतिं ॥ स तमावारयामास भीमसेनं युधिष्ठिरः ॥ ८ ॥ आलोक
यसि किं वृक्षं सूद दारुकृते ननु ॥ यदि ते दारुभिः कृत्यं बहिर्वृक्षान्निगृह्यतां ॥ ९ ॥ सा सभा
द्वारमासाद्य रुदती मत्स्यमब्रवीत् ॥ अवेक्षमाणा सुश्रोणी पतींस्तान्दीनचेतसः ॥ १० ॥ आ
कारमभिरक्षंती प्रतिज्ञां धर्मसंहितां ॥ दह्यमानेव रौद्रेण चक्षुषा द्रुपदात्मजा ॥ ११ ॥ द्रौ
पद्युवाच ॥ येषां वैरी न स्वपिति षष्ठेपि विषये वसन् ॥ तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदा
वधीत् ॥ १२ ॥ ये दद्युर्न च याचेयुर्ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदा
वधीत् ॥ १३ ॥

षष्ठेपि विषये देशे पंचकक्ष्यायानेपि नश्यन्ति तेषां सार्वभौमत्वात् ॥ यद्वा बाह्येंद्रियग्राह्यपंचवि
षयापेक्षया षष्ठे मनोमात्रग्राह्ये स्वप्नमनोरथादिरूपेपि विषये न स्वपिति भयादितः स
क्लिष्टमना लोके न स्वपितीत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ ॥

तःशयनो राज्ञः स्मनाहदेष शुद्धी राज्ञा ते लम्बी कृतेन्यथः ॥ ४९ ॥ ५ ॥ विराटे ॥ सेनावाहस्य सेनाप
तेः कीचकस्य ॥ ५ ॥ ५ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ९ ॥ यः तत्कर्म परां हत्वा निरूपं कृतवान् ॥ नास्मिन् जीवति ॥

द्रौपद्युवाच ॥ कीचको मावधीत्तत्र स्मरार्त्ता हारीगतो न वा ॥ स भार्यां पश्यतो राज्ञो यथैव
विजने वने ॥ ४६ ॥ सुदेष्णोवाच ॥ घातयामि सूतं केशान्ते कीचकं यदि मन्यसे यो सौ त्वां
कामसंमत्तो दुर्लभामवमन्यते ॥ ४७ ॥ सैरंध्र्युवाच ॥ अन्ये चैव वधिष्यन्ति येषामागः क
रोति सः ॥ मन्ये चैवाद्य सौ व्यक्तं यमलोकं गमिष्यति ॥ ४८ ॥ विराटपर्वणि कीचकवधे ॥ १६
वैशंपायन उवाच ॥ सा हता सूतपुत्रेण राजपत्नी यशस्विनी ॥ वधं कृष्णा परीप्सन्ती
सेनावाहस्य भामिनी ॥ १ ॥ जगामावासमेवाथ तदा द्रुपदात्मजा ॥ कृत्वा शौचं यथा
न्यायं कृष्णा सा तनुमध्यमा ॥ २ ॥ गात्राणि वाससी चैव प्रक्षाल्य सलिलेन सा ॥ चिन्तया
मास रुदती तस्य दुःखस्य निर्णयं ॥ ३ ॥ किं करोमि क्व गच्छामि कथं कार्यं भवेन्मम
इत्येवं चिन्तयित्वा सा भीमं वै मनसागमत् ॥ ४ ॥ नान्यः कर्त्ता ऋते भीमान्ममाद्य मन
सः प्रियं ॥ ततउत्थाय रात्रौ सा विहाय शयनं स्वकं ॥ ५ ॥ प्राद्रवन्नाथमिच्छन्ती कृष्णा ना
थवती सती ॥ भवनं भीमसेनस्य क्षिप्रमायतलोचना ॥ ६ ॥ दुःखेन महता युक्ता मा
नसेन मनस्विनी ॥ सैरंध्र्युवाच ॥ तस्मिन् जीवति पापिष्ठे सेनावाहे मम द्विषि ॥ त
त्कर्मकृतवानद्य कथं निद्रां निषेवसे ॥ ७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्त्वाथ तां शालां
प्रविवेश मनस्विनी ॥ यस्यां भीमस्तदा शेते मृगराज इवश्वसन् ॥ ८ ॥
२ संमूर्छितेव सहसा श्रियाभारूपया प्रामिव [illegible] शालाभ्यां शोभना ॥ ९ ॥ २ ॥ रोमाको सा प्र सो तिभ ई

२४॥४९॥ मात्र स्थाः अत्र मा स्थाः मा तिष्ठ॥५०॥ ॥५२॥ शैलूषी वल्लरीव निर्लज्जा॥५३॥ दुःखेदः खेयि

सभ्या ऊचुः॥ यस्येयं चारु सर्वांगी भार्या स्यादायतेक्षणा॥ परो लाभश्च तस्य स्यान्न
स शोचेत्कथंचन॥ न हीदृशी मनुष्येषु सुलभा वरवर्णिनी॥ नारी सर्वानवद्यांगी दे
वीमन्यामहे वयं॥४८॥ वैशंपायन उवाच॥ एवं संपूजयंतस्ते कृष्णां प्रेक्ष्य सभासदः॥ यु
धिष्ठिरस्य कोपात्तु ललाटे स्वेद आगमत्॥४९॥ अथाब्रवीद्राजपुत्रीं कौरव्यो महिषीं प्रि
यां॥ गच्छ सैरंध्रि मात्र स्थाः सुदेष्णाया निवेशनं॥५०॥ भर्तारमनुरुंधत्यः क्लिश्यंते वी
रपत्नयः॥ शुश्रूषया क्लिश्यमानाः पतिलोकं जयंत्युत॥५१॥ मन्ये न कालं क्रोधस्य प
श्यंति पतयस्तव॥ तेन त्वां नाभिधावंति गंधर्वाः सूर्यवर्चसः॥५२॥ अकालज्ञासि सैरं
ध्रि शैलूषीव विरोदिषि॥ विघ्नं करोषि मत्स्यानां दीव्यतां राजसंसदि॥५३॥ गच्छ सै
रंध्रि गंधर्वाः करिष्यंति तव प्रियं॥ व्यपनेष्यंति ते दुःखं येन ते विप्रियं कृतं॥५४॥ सै
रंध्र्युवाच॥ अतीव तेषां घृणिनामर्थेऽहं धर्मचारिणी॥ तस्य तस्येह ते वध्या येषां
ज्येष्ठोऽक्षदेविता॥५५॥ इत्युक्त्वा प्राद्रवत्कृष्णा सुदेष्णाया निवेशनं॥ केशान्मुक्त्वा
च सुश्रोणी संरंभाल्लोहितेक्षणा॥५६॥ शुशुभे वदनं तस्या रुदंत्या विरतं तदा॥
मेघलेखाविनिर्मुक्तं दिवीव शशिमंडलं॥५७॥ सुदेष्णोवाच॥ कस्त्वावधीद्वरारो
हे कस्माद्रोदिषि शोभने॥ कस्याद्य न सुखं भद्रे केन ते विप्रियं कृतं॥५८॥

ना २॥ व्यपनेष्यं निर्जीवि विनादेति शेषः॥५४॥ घृणिनां दयावतां तेषामर्थे तस्य तस्य सर्व

विराट॰ अ॰ ॥२३॥ प॰ ॥

म.वि.
२६

29

११ ॥ गांधारं स्वरविशेषं मूर्छनी मूर्छयन्ती ॥ १४ ॥ सोपसंग्रहे सूत्रलिके ॥ १९ ॥ द्विधांजानां यो
१७ ॥ त्वास्मामि उपाध्ये विज्ञ यिष्या मि कर्म यो गंप ॥ २० ॥ इति विराटे ॥ २१ ॥ समाप्ताला नस्याप

नी

वाहुभ्यां परिरभ्यैनं प्राबोधयदनिंदिता ॥ सिंहं सुप्तं वने दुर्गे मृगराजवधूरिव ॥ ५ ॥ भी
मसेनमुपाश्लिष्यद्वासितेव महागजं ॥ वीणेव मधुरालापा गांधारं साधुमूर्छती ॥ ६ ॥
अभ्यभाषत पांचाली भीमसेनमनिंदिता ॥ ७ ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे भीमसेन यथा मृ
तः ॥ नामृतस्य हि पापीयान् भार्यामालभ्य जीवति ॥ ८ ॥ स संप्रहाय शयनाद्राजपुत्र्या प्रबो
धितः ॥ उपातिष्ठत मेघाभः पर्यंके सोपसंग्रहे ॥ ९ ॥ अथाब्रवीद्राजपुत्रीं कौरव्यो महि
षीं प्रियां ॥ केनास्यर्थेन संप्राप्ता त्वरितेव ममांतिकं ॥ १० ॥ न ते प्रकृतिमान्वर्णः कृशा
पांडुश्च लक्ष्यसे ॥ आचक्ष्व परिशेषेण सर्वं विद्यामहं यथा ॥ ११ ॥ सुखं वा यदि वा दुःखं
द्वेष्यं वा यदि वा प्रियं ॥ यथावत्सर्वमाचक्ष्व श्रुत्वा ज्ञास्यामि यत्परं ॥ १२ ॥ अहमेव हि ते
कृष्णे विश्वासः सर्वकर्मसु ॥ अहमापत्सु चापि त्वां मोक्षयामि पुनः पुनः ॥ १३ ॥ शीघ्रमु
क्त्वा यथाकामं यत्ते कार्यं विवक्षितं ॥ गच्छ वै शयनायैव पुरा नान्योवबुध्यते ॥ १४ ॥
विराटपर्वणि कीचकवधे भीमद्रौपदीसंवादः ॥ अशोच्यत्वं कुतस्तस्या यस्या भर्ता युधिष्ठि
रः ॥ जानन्सर्वाणि दुःखानि किं मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २ ॥ यन्मां दासीप्रवादेन प्रातिका
मी तदानयत् ॥ सभायां परिषन्मध्ये तन्मां दहति
न नसमाजः न स्वमध्येन दायूनस्याले ॥ ३ ॥ भारत ३

२६

सर्वे श्रेतेनेति। पाञ्चाली शैलपदीवरखभैमवधर्मी ॥ [illegible] भी मसेनेउपलक्षवासितेषकामानस्वेउणा
लिष्ठन [illegible] श्री भस्थितवती ॥ तस्तु लोनकामानरा कैनहेषान्तरेवेतिभावः ॥ तत्र दृष्टजनदेपेवेषणाहः का
कृतिर्वः भयत्रसंवध्यते ॥ सर्वैश्येनेवमाहेपीवचेति ॥ सर्वैश्येनावकीयथाकामानरावरहेभयतिमि
लिपकः तस्याः कामानरस्येदनः ॥ चले जानेति ॥ तलेज्ञानानेनज्ञलसामोघेनलज्जा हारहेनउत्तम
नसूचयेत ॥ तथामाहेयोगीः सापिवाशिवासमीवरखभैमसोऽवलीवदं ॥ तस्या अपिवासिनेति विषय
कांत मिहायतीति ॥ निवर्षाद्विगोयीवनानूहाकामानरा भवति ॥ अनेनतथेतः सिते तजहस्ते के
लोभेद्वीपभूययोरिति कोशभसहन्ससर्वैश्यनाहमीति आचहयते ॥ तत्र सर्वपदं व्यर्थं हेमस्पलो

तस्या रूपेण संमत्ता भीमसेनस्य माननः ॥ संमूर्छितेनवकोरस्य प्रजज्वालाविचेतसा ॥ १० ॥
सा वैमहानसेप्राप्ता भीमसेनं शुचिस्मिता ॥ सर्वैश्येनेवमाहेयीवनेऽजानानाविहायनी ॥ ११ ॥ उपा
तिष्ठत पाञ्चाली वासिते वृषभं ॥ शालेनेवमहाशालं फुल्लं गोमतितीरजं ॥ परिष्वजत
पाञ्चाली मध्यमं पाण्डुनन्दनं ॥ १२ ॥ ५ ॥

हितलोचनचरणानामानि कुलेच ॥ यद्यपिविद्ययेणी ग्निवर्षा गौरिति चकोशाद्विहायिणीय
देनेवगौलेभ्यते तथापितत्कामानरस्नातप्नाउभयपदी प्राप्तहिरोत्स्यसमर्थकंपदंतरमपे
त्यपेक्षेति नव्यर्थं विशेषणानं ॥ अनेनसामानप्रकाराः सर्वैतूनेवदोषेणत्रलाः स्वेपहिताः ॥ ९ ॥
मध्यमं पाण्डुनन्दनं ॥ भीमसेनं ॥ यमयोः सहजानत्वेन पोषायग्याभावात्ताकनिष्ठावेवत्र युधिष्ठिरोज्ये
ष्ठ एवमध्यमत्वं भीमार्जुनयोरेवनिर्भ्रांतेतत्रापि ॥ अग्रजकरणात् ॥ अर्जुनस्य संप्रतिषण्डभावा
त्मध्यमत्वं भीमसेनेएववमन्वोपसिन्त्याशयेनेवनतऽत्र परिष्वजतेतमर्थं परिष्वजत आलिंगितवती ॥ १२ ॥

म० वि०
४

३०

॥५॥ ॥६॥ यतीनां दशसहस्राणि मुनीनां निस्पृहैर्गणान्वयुः ॥ ॥७॥ आनृशंस्यमनैष्ठुर्यं ॥ अनुक्रोशो दयं

दशनागसहस्राणि हयानां हेममालिनां ॥ यं यांतमनुयांतीह सोयं द्यूतेन जीवति
॥८॥ वस्त्राभ्रानसहस्राणि नृपाणाममितौजसां ॥ उपासंत महाराजमिह प्रस्थे युधिष्ठि-
रं ॥९॥ यान्नदासीसहस्राणां यस्य नित्यं महानसे ॥ पात्रीहस्ता दिवारात्रमतिथीन्भोजयं-
त्युत ॥१०॥ एष निष्कसहस्राणि प्रदाय ददतां वरः ॥ द्यूतजेन ह्यनर्थेन महता समपाश्रि-
तः ॥११॥ एनं हि स्वरसंपन्ना बहवः सूतमागधाः ॥ सायंप्रातरुपातिष्ठन्सुमृष्टमणिकुंडलाः
॥१२॥ सहस्रमृषयो यस्य नित्यमासन्सभासदः ॥ तपःश्रुतोपसंपन्नाः सर्वकामैरुपास्थि-
ताः ॥१३॥ अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः ॥ त्रिंशद्दासीक एकैको यान्बिभर्ति
युधिष्ठिरः ॥१४॥ अप्रतिग्राहिणां चैव यतीनामूर्ध्वरेतसां ॥ दश चापि सहस्राणि सोयमास्ते
नरेश्वरः ॥१५॥ आनृशंस्यमनुक्रोशं संविभागस्तथैव च ॥ यस्मिन्नेतानि सर्वाणि सोयमा-
स्ते नरेश्वरः ॥१६॥ अंधान्वृद्धांस्तथानाथान्बालान्राष्ट्रेषु दुर्गतान् ॥ बिभर्ति विविधान्
राजा । प्रतिमान्सत्वविक्रमः ॥१७॥ संविभागमनानित्यमानृशंस्यात्सोयं युधिष्ठिरः ॥ सच यश्र
निरयं प्राप्तो मत्स्यस्य परिचारिकः ॥ सभायां देविता राज्ञः कंको ब्रूते युधिष्ठिरः ॥१८
इंद्रप्रस्थे निवसतः समये यस्य पार्थिवाः ॥ आसन्बलिभृतः सर्वे सोयानैर्दनिभिः

॥धु॥ टि ष्ठि

॥१९॥ ॥ इति श्रीभारते श्रीकंको दासोनि युधिष्ठिरो ब्रूते कंकवचन युधिष्ठिरज्ञानि पाठे कंकवचन
प्रकाशो युधिष्ठिरस्थानिसमाप्तः ॥२५॥ ॥२८॥

४

३॥ सैंधवेनजयद्रथेन॥४॥ प्रव्रज्यंप्रव्रजनं [illegible] निष्कःसुवर्णपलं [illegible] प्रव्रजनाय॥ निष्कःसुवर्ण
पले [illegible] हेमचन्द्रः॥ रुक्मंस्वर्णंहिरण्यंरजतंअमस्कृतंनिष्कमिहिरण्यमश्मभिनिष्क्रान्तौहिमाक्षा

पार्थिवस्यसुतानामकानुजीवतिमादृशी। अनुभूयभृशंदुःखमन्यत्रद्रौपदींप्रभो॥३॥व
नवासगतायाश्चसैंधवेनदुरात्मना। परामर्षंद्वितीयंवैसोढुमुत्सहतेनुका॥४॥मत्स्यरा
ज्ञःसमक्षंचतस्यधूर्तस्यपश्यतः। कीचकेनपदास्पृष्टाकानुजीवतिमादृशी॥५॥एवंबहु
विधैःक्लेशैःक्लिश्यमानांचभारत। नमांजानासिकौंतेयकिंफलंजीवितेनमे॥६॥योयंराज्ञो
विराटस्यकीचकोनामभारत। सेनानीःपुरुषव्याघ्रस्यालःपरमदुर्मतिः॥७॥समांसैरंध्रि
वेषेणवसंतींराजवेश्मनि। नित्यमेवाहदुष्टात्माभार्याममभवेतिवै॥८॥तेनोपमंत्र्यमाणा
यावधार्हेणसपत्नहन्। कालेनेवफलंपक्वंहृदयंमेविदीर्यते॥९॥भ्रातरंचविगर्हस्वज्ये
ष्ठंदुर्द्यूतदेविनं॥ यस्यास्मिकर्मणाप्राप्तादुःखमेतदनंतकं॥१०॥कोहिराज्यंपरित्यज्यसर्व
स्वंचात्मनासह॥ प्रव्रज्यायैवदीव्येतविनादुर्द्यूतदेविनं॥११॥यदिनिष्कसहस्रेणयच्चा
न्यत्सारवद्धनं॥ सायंप्रातरदेविष्यदपिसंवत्सरान्बहून्॥१२॥रुक्मंहिरण्यंवासांसिया
नंयुग्यमजाविकं॥ अश्वाश्वतरसंघांश्चनजातुक्षयमावहेत्॥१३॥सोयंद्यूतप्रवादेन
श्रियःप्रत्यवरोपितः॥ तूष्णीमास्तेयथामूढःस्वानिकर्माणिचिंतयन्॥१४॥

हृस्वरजतेपिदर्शनात्॥ यानंगजादियुग्यंधुरोपेतंरथशकटादि। अजाविकंबस्त्रा॥१२॥१४॥

१॥ प्रियसंवासान्प्रियस्य भीमसेनस्य संवासः सहवासः संबंधः तस्मात् ॥ नास्ति नूनं हस्त्यादि
भिः सहयोध्यमाने सति करुणवादिनी हीनवादिनी भवति ॥१०॥ संवासमेव हासमिति ॥११

ननु अस्याय कैकेयी सर्वास्तां प्रत्यभाषत ॥ प्रेष्याः समुपस्थिताश्चापि कैकेयीनाः स्त्रियोशु
वन ॥७॥ प्रेक्ष्य मामनवद्यांगी कुश्मलेन हतामिव ॥ सेहासेवा सज्जाइमां त्वं दमेषाप्रमाचिक्षि
ता ॥८॥ योध्यमानं महावीर्यैरियं समनशोचति ॥ कल्याणरूपा सैरंध्री वलवश्चापि सूदः
॥९॥ स्त्रीणां चित्तं च न ज्ञेयं युक्तरूपौ च मे मतौ ॥ सैरंध्री प्रियसंवासानित्यं करुणवादिनी ॥१०
अस्मिन्राजकुले चैतौ तुल्यकालनिवासिनौ ॥ इति ब्रुवाणा वाक्यानि सा मां नित्यमनन्द
यत ॥११॥ कथं मां च समं प्रेक्ष्य समन्दकतभीमालयि ॥ न स्यात्तथाभवत्पार्थ तु दुःखं मम महद्गवि
पात ॥१२॥ न ध्येवं निरयं प्राप्ते भीमे भीमपराक्रमे ॥ शोके यौधिष्ठिरे मग्ना नाहं जीवितुमुत्स
हे ॥१३॥ यः सदेवान्मनुष्यांश्च सर्वांश्चैकरथोऽजयत ॥ सोयं राज्ञो विराटस्य कन्यानां नर्तको
युवा ॥१४॥ योतर्पयदमेयात्मा खांडवे जातवेदसं ॥ सोन्तःपुरगतः पार्थः कूपेग्निरिव संवृ
तः ॥१५॥ यस्माद्भयममित्राणां सदैव पुरुषर्षभात ॥ स लोकपरिभूतेन वेषेणास्ते धनंजयः
यस्य ज्याक्षेपकठिनौ बाहू परिघसन्निभौ ॥ सशंखपरिहर्णाभ्यां शोचन्नास्ते धनंजयः
यस्य ज्यातलनिर्घोषात्समकंपन्त शत्रवः ॥ स्त्रियो गीतस्वनं तस्य मुदिताः पर्युपासते ॥१८

निरयं दुःखं ॥१३॥१४॥ लोकेपरिभूतेन निंदितेन ॥ शंखपरिहर्णाभ्यां बाहुभ्यां ॥१६॥१७॥१८

31

॥ ३॥ सर्वस्यां सभासदं ॥४॥ अनिविरोधे ॥ हीनो नीचः ॥ अनेकविषमे ॥२॥ ५॥ ६॥

पार्थिवाः पृथिवीपाला यस्यासन् वशवर्तिनः । स वशो विवशो राजा परेषामद्य वर्तते ॥२७॥
प्रतापयन्पृथिवीं सर्वां रश्मिवानिव तेजसा । सोऽयं राज्ञो विराटस्य सभास्तारो युधिष्ठिरः ॥२८॥
यमुपासन्त राजानः सभायामृषिभिः सह । तमुपासीनमद्यान्यं पश्य पाण्डव पाण्डवं ॥२९॥ स
हस्तं समुपासीनं परस्य प्रियवादिनं । दृष्ट्वा युधिष्ठिरं कोपो वर्द्धते मामसंशयं ॥ अनदर्हं महा
प्राज्ञं जीवितार्थेऽभिसंस्थितं । दृष्ट्वा कस्य न दुःखं स्याद्धर्मात्मानं युधिष्ठिरं ॥३१॥ उपास्ते स्म सभा
यां यं कृत्स्ना वीर वसुन्धरा । तमुपासीनमद्यान्यं पश्य भारत भारतं ॥ एवं बहुविधैर्दुःखैः पीड्य
मानामनाथवत् । शोकसागरमध्यस्थां किं मां भीम न पश्यसि ॥३२॥ विराटपर्वणि कीचक
वधे ॥ द्रौपद्युवाच ॥ इदं तु मे महद्दुःखं यत्प्रवक्ष्यामि भारत ॥ न मेऽभ्यसूया कर्तव्या दुःखादे
तद्ब्रवीम्यहं ॥१॥ सूदकर्मणि हीने त्वमसमे भरतर्षभ ॥ ब्रुवन्बल्लवजातीयः कस्य शोकं
न वर्धयेत् ॥२॥ सूपकारं विराटस्य बल्लवं त्वां विदुर्जनाः ॥ प्रेष्यत्वं समनुप्राप्तं ततो दुःखतरं
नु किं ॥३॥ यदा महानसे सिद्धे विराटमुपतिष्ठसि ॥ ब्रुवाणो बल्लवः सूदस्तदा सीदति मे म
नः ॥४॥ यदा प्रहृष्टः सम्राट् त्वां संयोधयति कुञ्जरैः ॥ हसन्त्यन्तःपुरे नार्यो मम तूद्विजते म
नः ॥५॥ शार्दूलैर्महिषैः सिंहैरागारे योत्स्यसे सदा ॥ कैकेय्याः प्रेक्षमाणायास्तदा मे क
श्मलो भवेत् ॥६॥

खे ४ ब २

गोवेशो महोक्षसदृशः ॥ ११ ॥ १२ ॥ दूयामि दुःखं प्राप्नोमि ॥ १७ ॥ रक्तकंठे पगड्यं ॥ रक्तं गैरकादियानम
येन ॥ मपथ्यमलंकारो यस्य सः ॥ १८ ॥ १९ ॥ ज्येष्ठापचायिनं ज्येष्ठपूजकं ॥ २१ ॥ ४ ॥ वत्सचर्मैव सौ तं

म.वि. ३२

32

नयाः दृष्ट्वा यवीयांसं सहदेवं गवांपतिं ॥ गोषु गोवेषमायांतं पांडुभूतास्मि भारत ॥ १३ ॥ स
हदेवस्य वृत्तानि चिंतयंती पुनः पुनः ॥ न निद्रामभिगच्छामि भीमसेन कुतो रतिं ॥ १४ ॥
न विंदामि महाबाहो सहदेवस्य दुष्कृतं ॥ यस्मिन्नेवंविधं दुःखं प्राप्नुयात्सत्यविक्रमः
दूयामि भरतश्रेष्ठ दृष्ट्वा ते भ्रातरं प्रियं ॥ गोषु गोवृषसंकाशं मत्स्येनाभिनिवेशितं ॥ १५
संरब्धं रक्तनेपथ्यं गोपालानां पुरोगमं ॥ विराटमभिनंदंतं अथ मे भवति ज्वरः ॥ १६ ॥ स
हदेवं हि मे वीरं नित्यमार्या प्रशंसति ॥ महाभिजनसंपन्नः शीलवान्वृत्तवानिति ॥ १७ ॥
ह्रीनिषेधो मधुरवाग्धार्मिकश्च प्रियश्च मे ॥ स तेऽरण्येषु बोद्धव्यो याज्ञसेनि क्षपास्वपि ॥ १८
सुकुमारश्च शूरश्च राजानं चाप्यनुव्रतः ॥ ज्येष्ठापचायिनं वीरं स्वयं पांचालि भोजयेः
इत्युवाच हि मां कुंती रुदती पुत्रगृद्धिनी ॥ प्रव्रजंतं महारण्यं तं परिष्वज्य तिष्ठती ॥ १९
तं दृष्ट्वा व्यापृतं गोषु वत्सचर्मक्षपाशयं ॥ सहदेवं युधां श्रेष्ठं किन्नु जीवामि पांडव ॥ २०
यस्त्रिभिर्नित्यसंपन्नो रूपेणास्त्रेण मेधया ॥ सोऽश्वबंधो विराटस्य पश्य कालस्य पर्ययं
२१ ॥ अभ्यकीर्यंत वृंदानि दामग्रंथिमुदीक्षतः ॥ विनयंतं जवेनाश्वान्महाराजस्य पश्यतः
२२ ॥ अपश्यमेनं श्रीमंतं मत्स्यं भ्राजिष्णुमुत्तमं ॥ विराटमुपतिष्ठंतं दर्शयंतं च वाजिनः
॥ २३ ॥

व्यापृतं शोचे इति नेदं स्वचर्मेव तयाश्रयं ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ अभ्यकीर्यंत व्यशीर्यंत वृंदानि
मृत्पिंडाधिकारिणो घोषः दामग्रंथिकः ॥ ४३ ॥ दर्शयंतं क्रीडार्थं निपुणतरं दर्शयंतं विराटाय

पु ३२

॥१॥२॥२८॥ आकलयितेनमितिशेषः लक्ष्म्यापिधयदेते ॥ अप्रतिमानीतिच्छेदः ॥२९॥ दिशोनश्यंतिशो

किरीटंसूर्यसंकाशंयस्यमूर्द्धन्यशोभत ॥ वेणीविकृतवेषांतःसोयमेवधनंजयः ॥१९॥
नवेत्रीकृतकेशांतंभीमधन्वानमर्जुनं । कन्यापरिवृतंदृष्ट्वाभीमसीदंतिमेमनः ॥२०॥ य
स्मिन्नस्त्राणिदिव्यानिसमस्तानिमहात्मनि । आधारःसर्वविद्यानांसधारयतिकुंडले ॥ य
स्याराजसहस्त्राणितेजसाप्रतिमानिवै । समरेनात्यवर्त्तंतवेलामिवमहार्णवः ॥ सोयं
राज्ञोविराटस्यकन्यानांनर्तकोयुवा ॥२२॥ आस्तेवेषप्रतिच्छन्नःकन्यानांपरिचारकः ॥२३॥
यस्यस्मरथघोषेणसमकंपतमेदिनी ॥ सपर्वतवनाभीमसहस्थावरजंगमा ॥२४॥ य
स्मिन्नजातेमहाभागेकुंत्याःशोकोव्यनश्यत ॥ सशोचयतिमामद्यभीमसेनतवानुजः ॥२५॥
भूषितमलंकारैःकुंडलैःपरिहाटकैः ॥ कंबुपाणिनमायांतंदृष्ट्वासीदतिमेमनः ॥२६॥
५५ यस्यनास्तिसमोवीर्येकश्चिद्योधोथवापरः ॥ सोद्यकन्यापरिवृतोगायत्यास्तेधनंजयः ॥२७॥
धर्मेशौर्येचसत्येचजीवलोकस्यसंमतं ॥ स्त्रीवेषविकृतंपार्थंदृष्ट्वासीदतिमेमनः ॥२८॥
यदाह्येनंपरिवृतंकन्याभिर्देवरूपिणं ॥ प्रभिन्नमिवमातंगंपरिकीर्णंकरेणुभिः ॥२९॥
मत्स्यमर्थपतिंपार्थंविराटंसमुपास्थितं ॥ पश्यामितूर्यमध्यस्थंदिशोनश्यंतिमेतदा
३० नूनमार्यानजानातिकृच्छ्रप्राप्तंधनंजयं ॥ अजातशत्रुंकौरव्यंमग्नंद्यूतदेविनं ॥३१॥

केनमध्यमसायातीनपार्थे ॥२॥ आर्याग्रस्तः ॥२१॥ ॥ ॥

म.वि.
११

अतिभाराद्भङ्गाद्देवस्य प्रतिवर्जनं ॥ अतिक्रमणं चलादिके न विलक्षणमिति शेषः देवस्य प्राधा
न्यप्रतिपादकमार्गम् प्रतिपालयेत्मानये देवार्थीनाम्नी निमन्त्रणशोचाम्नी स्पष्टः ॥ ९ ॥ स्थितानि
नियद्यागे क्रियः श्रुत्कालेन प्रवर्त्तते एवं ग्रहमपि पुनः आग्रामे देवनिर्निश्चयेन पर्यायकालवै
परिचरेत्केती ॥ ८ ॥ यस्य प्रमोक्षः देवन विपद्यते न शपति ॥ तेन देवस्य च देवस्यैव आगमे आनुरु
लेपनः कार्याः देवान ह्लोऽर्थः पुनर्जपहोमादिना आहर्त्तमासन्स्पष्टः ॥ ६ ॥ ७ ॥ क्षरन्नितिमममं

33

न दैवस्यातिभारोस्ति न चैवास्यातिवर्जनं ॥ इति वाक्यागमे भूयो दैवस्य प्रतिपालये ॥ ९ ॥
स्थितेन पूर्वेत्तलेयत्र पुनस्तत्रैव गच्छति ॥ इति पर्यायमस्केती प्रजीवेउदयं पुनः ॥ १० ॥ दैवे
नाकिलयस्यार्थः स्तनीनोपि विपद्यते ॥ दैवस्य चागमे यत्नस्तेन कार्यो विजानता ॥ ११ ॥
यत्नमेव चनस्याप्यकथितस्य प्रयोजनं ॥ एकमोडुः शिवेनातेन एषाचा राजवीमिते ॥ १२ ॥
मदिष्ठीमांद्रुपुत्राणां डाहिनाडुपदस्य च ॥ मामवस्थायासेप्रामामनन्नाकाशिज्ञीविघ
त ॥ १३ ॥ जन्मन्यरिभवेहे सर्वाब्दां बालानाविभावरन ॥ पांडवेयान्त्रमेप्रामामम्नक्षेपोस्त्रायि
दम ॥ भास्करभिः स्वस्थैः पुरवैवहुभिः परिवारिता ॥ एवं सम्यग्दिनानारीकान्नपाइः शिवता
भवेत् ॥ १४ ॥

वैधीमन्त्रिमन्त्रकः कवग्रहादि ॥ अथ लोकः पांडवेयान्त्रोडेह्लीपांस्वीकृती तस्याः पुत्रान्त्र
त्रानग्रामः समन्त्रकूलभीष्मादीनां बालानं स्पष्टवादीस्य परिभवेक्षायादिनष्ठः ॥ १५ ॥ स
मस्तदिनासामान्यवत्सापि एवंकान्नाडः शिवताभवेत्प्राप्ति ॥ श्रीमन्नामाग्रदेनहष्टापवसम
तो दृष्टान्तिमहद्धाग्यमितिभावः ॥ १६ ॥

५५

४२ ॥ ध्रियमाणोऽनुजीवनः ॥ ४२ ॥ विराटकीचके ॥ सैरंध्र्या वेषेण सैरंध्रिवेषेण शौचदा स्नानजलादिदात्री
चमाधमस्य ॥ ४४ ॥ पुरुषस्य दुर्योधनादेः यः कालः स एव काल एव प्रतिपालये कालमिति शेषः

किंनु मां मन्यसे पार्थ सुखिनीति परंतप ॥ एवं दुःखशतानाविष्टां युधिष्ठिरनिमित्ततः ॥ ४५
अतः प्रतिविशिष्टानि दुःखान्यन्यानि भारत ॥ वर्तन्ते मयि कौंतेय वक्ष्यामि शृणु तान्यपि ॥ ४६
युष्मासु ध्रियमाणेषु दुःखानि विविधान्युत ॥ शोषयंति शरीरं मे किंनु दुःखमतः परं ॥ ४७
विराटपर्वणि कीचकवधे द्रौपद्युवाच ॥ इह सैरंध्रिवेषेण चरंती राजवेश्मनि ॥ शौचदा
स्मि सुदेष्णाया अक्षधूर्तस्य कारणात् ॥ ॥ विक्रियां पश्य मे तीव्रां राजपुत्र्याः परंतप ॥
आत्मकालमुदीक्षंति सर्वे दुःखं किलांतवत् ॥ ॥ अनित्या किल मर्त्यानामर्थसिद्धिर्जया
जयौ ॥ इति कृत्वा प्रतीक्षाभिर्भवति पुरुषस्य जयावहः ॥ ॥ पराजये च हेतुश्च स इति प्र
तिपालये ॥ किं मां न प्रतिजानीषे भीमसेन मृतामिव ॥ ५२ ॥ दत्त्वा याचंति पुरुषा हत्वा
वध्यंति चापरे ॥ पातयित्वा च पात्यंते परैरिति च मे श्रुतं ॥ ५ ॥ ५३ ॥

॥ काल एव सर्वं परीतं करोतीत्याह दत्त्वेति ॥ यस्मैयं दानादरस्त एव कालेन दरिद्राः संतो या
चका भवंतीत्यर्थः ॥ तथाऽन्यान्हत्वा परैरपि वध्यंति वध्यंते ॥ पातयित्वा प्रामान् ॥ नराना

श्रीः विराटटी ॥ ५ ॥

पुरा किणवंतौ नैवाभूतां किंतु इदानीमेव जातावित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ वर्णको विलेपनं वर्णको
स्त्र्यां राज्ञो स्त्रीलं चंदने चापि लेपने इति मेदिनी ॥ वर्णकोस्त्री विलेपनमित्यमरः ॥ ३६ ॥ बाष्पकलया
बाष्पेण गद्गदया मंजुलया वाचा ॥ घट्टयंती कंपयंतीव ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ कर्तव्ये मर्तव्ये कृहिंसायामित्यर्थः

पश्य कौंतेय पाणी मे नैवं भूतौ हि यौ पुरा ॥ इत्यस्य दर्शयामास किणबद्धौ करावुभौ ॥ ३४
बिभेमि कुंत्या या नाहं युष्माकं वा कदाचन ॥ साद्याग्रतो विराटस्य भीता तिष्ठामि किंकरी
॥ ३५ ॥ किं नु वक्ष्यति सम्राण्मां वर्णकः सुकृतो न वा ॥ नान्यपिष्टं हि मत्स्यस्य चंदनं किल रोच
ते ॥ ३६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ सा कीर्तयंती दुःखानि भीमसेनस्य भामिनी ॥ रुरोद शनकैः कृ
ष्णा भीमसेनमुदीक्षती ॥ सा बाष्पकलया वाचा निःश्वसंती पुनः पुनः ॥ हृदयं भीमसेनस्य
घट्टयंतीदमब्रवीत् ॥ ३७ ॥ नाल्पं कृतं मया भीम देवानां किल्बिषं पुरा ॥ अभाग्या यत्र जीवा
मि कर्तव्ये सति पांडव ॥ ३८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततस्तस्याः करौ सूक्ष्मौ किणबद्धौ वृकोदरः
मुखमानीय वेपंत्या रुरोद परवीरहा ॥ ३९ ॥ तौ गृहीत्वा च कौंतेयो बाष्पमुत्सृज्य वीर्यवान्
ततः परमदुःखार्त इदं वचनमब्रवीत् ॥ ४० ॥ विराटपर्वणि कीचकवधे ॥ २० ॥ भीमसेन उवाच
धिगस्तु मे बाहुबलं गांडीवं फाल्गुनस्य च ॥ यत्ते रक्तौ पुरा भूत्वा पाणी कृतकिणावुभौ ॥ १
सभायां तु विराटस्य करोमि कदनं महत् ॥ न च मे कारणं भाति कौंतेयो यन्न हंति तान् ॥ २ ॥

पं ॥ ४१ ॥ विराटपर्वकौठप्रकाशे विंशोध्यायः ॥ २० ॥ सभायामिति कारणं प्राकट्यं माभूदिति हेतुः
पंचमी हानेन देवस्य च यस्मात्समेहताने ॥ अन्यथा तु तानीमेव कदनं करोमि कृतेत्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥

का ल ग्रा [illegible] यो ऽस्या नेवात्मेकृतमपराधं नमाभिघतवप्रसादादिदं दुःखमिति दुःखं खवस्थामामासि
॥७ लोके [illegible] काग्रो द्रौपदी सिंसकोचः वन्यानवल्कलधारणादिका सानेनाहिद्यानवस्त्रसंयुक्ते पारते

नूनं हि कृष्ण पापा धात्रा मेया चैवाप्रियं कृतं॥ यस्याः प्रसादाद्दुर्नीतेः प्राप्तास्मि भरतर्षभ॥४॥
वर्णावकाशमपि मे पश्य पांडव यादृशं॥ नादृशो मे न तत्रासीत् दुःखे परमके तदा॥ त्वमेव
भीम जानीषे यन्मे पार्थ सुखं पुरा॥ साहं दासीत्वमापन्ना न शांतिमवशा लभे॥ ५॥ नादैविक
महं मन्ये यत्र पार्थो धनंजयः॥ भीमधन्वा महाबाहुरास्ते शांत इवानलः॥ ६॥ अशक्या वेदितुं
पार्थ प्राणिनां वै गतिर्नरैः॥ विनिपातमिमं मन्ये युष्माकं ह्यविचिंतितं॥ यस्या मम मुखप्रे
क्षा यूयमिंद्रसमाः सदा॥ सा प्रेक्षे मुखमन्यासामवराणां वरा सती॥ पश्य पांडव मेऽवस्थां य
था नार्हामि वै तथा॥ युष्मासु प्रेक्षमाणेषु पश्य कालस्य पर्ययं॥ ७॥ यस्याः सागरपर्यंता पृ
थिवी वशवर्तिनी॥ आसीत्साद्य सुदेष्णाया भीताहं वशवर्तिनी॥ ८॥ यस्याः पुरः सरा यां
न्ति पृष्ठतश्चानुगामिनः॥ साहमद्य सुदेष्णायाः पुरः पश्चाच्च गामिनी॥ इदं तु दुःखं कौंतेय मम
मासह्यं निबोध तत्॥ या न जातु स्वयं पिंषे गात्रोद्वर्तनमात्मनः॥ अन्यत्र कुंत्या भद्रं ते साद्य पि
नष्मि चंदनं॥ ९॥

संप्राप्तं दुःखमिति भावः नत्र वने इदानीं यथा द्रौपदी सैरंध्री कोच्यो ऽलिनतयाव नेन्यासो दिव्यस्थः॥५
अद्य दासी परायत्ता॥ ५॥ अदैविकं नादैविकं दैविकमेव॥ ६॥ विनिपातं पराभवं॥ १९॥ २३॥

१९ ॥ मासौ द्वौ ग्रन्थस्मिन्नष्टे: ॥ स्वस्थेनेति समासः त्वमत्वमस्या ॥ मासमर्द्धे चेति सा द्वैमासस्मिन्नर्थे:
२० ॥ २१ ॥ स्नेनतरः आसन्नः सन्नद्धो भव इति यावत् ॥ २२ ॥ कैकेयीस्त्वदेशान्नेयात् नगच्छेत ॥ २३ ॥ तं भावं

यैताः कीर्तिता नार्यो रूपवन्त्यः प्रतिष्ठिताः ॥ नथान्यमपि कल्याणि सर्वैः सम्पादिता गुणैः
१९ ॥ मासौ द्वौ त्वमकालं त्वं मासमर्द्धं च संमितं ॥ पूर्णे त्रयोदशे वर्षे राज्ञो राज्ञी भविष्यसि ॥ २० ॥
द्रौपद्युवाच ॥ आर्तयैतन्मया भीम कृतं बाष्पप्रमोचनं ॥ अपारयन्त्या दुःखानि न राजानमुपा-
लभे ॥ २१ ॥ विमुक्तेन व्यतीतेन भीमसेन महाबल ॥ प्रत्युपस्थितकालस्य कार्यस्यानन्त-
रो भव ॥ २२ ॥ ममेह भीम कैकेयी रूपाभिभवशंकया ॥ नित्यमुद्विजते राजा कथं नेयादिमा-
मिति ॥ २३ ॥ तस्या विदित्वा तं भावं स्वयं चानृतदर्शनः ॥ कीचकोऽयं सुदुष्टात्मा सदा प्रार्थयते हि
मां ॥ २४ ॥ तमहं कुपिता भीम पुनः कोपं नियम्य च ॥ अब्रुवं कामसंमूढमात्मानं रक्ष कीचक ॥
२५ ॥ गंधर्वाणामहं भार्या पंचानां महिषी प्रिया ॥ ते त्वां निहन्युः कुपिताः शूराः साहसकारि-
णः ॥ २६ ॥ एवमुक्तः सुदुष्टात्मा कीचकः प्रत्युवाच ह ॥ नाहं बिभेमि सैरंध्रि गंधर्वाणां शुचिस्मि-
ते ॥ २७ ॥ शतं शतसहस्राणि गंधर्वाणामहं रणे ॥ समागतं हनिष्यामि त्वं भीरु कुरु मे क्षणं ॥
२८ ॥ इत्युक्ते चाब्रुवं मत्तं कामातुरमहं पुनः ॥ न त्वं प्रतिबलस्तेषां गंधर्वाणां यशस्विनां ॥ २९ ॥
धर्मे स्थितास्मि सततं कुलशीलसमन्विता ॥ नेच्छामि कंचिद्वध्यन्तं तेन जीवसि कीचक ॥ ३० ॥

राज्ञ्याः कीचकहननार्थं प्रलोभनं स्यादिति वेदं रूपमभिप्रायं ॥ २४ ॥ द्वारं स्वीकारं ॥ २५ ॥ वध्यन्तं वध्यमानं

योऽथयामि चूर्णीकरोमि ॥ ५ ॥ ४ ॥ नाहं ते खिन्नानामानीतं ॥ ६ ॥ १ ॥ मत्स्येषु यद्यत्तमन्नस्तनवती ॥ ७ ॥ २९

ग्रथवा कीचकस्याहं पोथयामि पदा शिरः ॥ ऐश्वर्यमदमत्तस्य क्रीडन्निव महाद्विप ॥ ३ ॥ ग्र
पश्यंतायसा हसेकीचकेन पदाहता ॥ नदेवा हविकीर्तामि मस्यानेकदनमहत् ॥ ५ ॥ तत्र
सोधर्मराजस्तु कटाक्षेणान्ववारयत ॥ न दाहं तस्य वित्ता यास्थित एवास्मि भामिनी ॥ ६ ॥ यच्च
राष्ट्रात् प्रच्यवनं कृष्णा मम वृष्णिश्च य ॥ नयाचनस्य कर्णस्य शकुनेः सौबलस्य च ॥ ७ ॥ दुःशा
सनस्य पापस्य यन्मयानाहृतं शिरः ॥ तन्मे दहति गात्राणि हृदिशल्यमिवार्पितं ॥ ८ ॥ धर्मं
जहि संरम्भाणि क्रोधं जहि महामते ॥ ९ ॥ इदं तु समुपालम्भं त्वत्तो राजा तु विन्दति ॥ १० ॥ कृष्णया
स्मापितकल्याणि कारुण्यं ज्ञात्मनीविति ॥ पनेजयो वासश्रोणिया यमेतानन मध्यमे ॥ लोको
नगतेषु भुनाहं शात्याभिनीविता ॥ २ ॥ राजकन्या भार्या च भार्गवं च्यवनं वने ॥ वल्मीक
भूतंशाम्यनमनुपर्युनभामिनी ॥ ३ ॥ नारायणी वेंद्रसेन्या दृपेण यदिति श्रुता ॥ पतिमन्व
वर्तदृद्वा वृद्धं सहस्रहायिनं ॥ इंद्रिनाजनकस्यापि वैदेही यदि ते श्रुता ॥ पतिमन्वचरत्सो
ता महारण्ये निवासिनं ॥ ५ ॥ रक्षसानिग्रहं प्राप्य रामस्य महिषी प्रिया ॥ क्लिश्यमानापि व
श्रोणी राममेवान्वपद्यत ॥ ६ ॥ लोपामुद्रा तथा भीरु वयो रूपसमन्विता ॥ अगस्त्यमन्वियाय
हित्वा कामानसर्वाननमानुषान् ॥ ७ ॥ द्युमत्सेनस्तुत वीरं सत्यवन्तमनिंदिता ॥ सावित्र्यनुचचा
रैका यमलोकं मनस्विनी ॥ ८ ॥

२८ ॥ दर्शने दर्शने प्रत्तिर्दर्शनं ॥ स एवं राजवल्लभः कामात्मा च यदि मां हन्यात् ताडयेत् ॥ ताडनं मया ह्यहं यदि जीवितं
जह्यात् तत्र हि धर्मे यतमानानां भवतां धर्मो नशिष्यति शौर्यं स्यादित्यर्थः ॥ २९ ॥ एतदेवाह ॥ समय इति ॥ समयंमयो

पापात्मा पापभावश्च कामबाणवशानुगः ॥ अविनीतश्च दुष्टात्मा प्रत्याख्यातः पुनः पुनः ॥ ३८ ॥ दर्शने
दर्शने हन्याद्यदि जह्यां च जीवितं ॥ तद्धर्मे यतमानानां महाधर्मो नशिष्यति ॥ ३९ ॥ समयं रक्षमाणानां
भार्या वो न भविष्यति ॥ भार्यायां रक्षमाणायां प्रजा भवति रक्षिता ॥ ४० ॥ प्रजायां रक्षमाणायामात्मा
भवति रक्षितः ॥ आत्मा हि जायते तस्यां तेन जायां विदुर्बुधाः ॥ ४१ ॥ भर्ता तु भार्यया रक्ष्यः कथं जाया
न्ममोदरे ॥ वदतां वर्णधर्मांश्च ब्राह्मणानामिति श्रुतं ॥ ४२ ॥ क्षत्रियस्य सदा धर्मो नान्यः शत्रुनिबर्ह
णात् ॥ पश्यतो धर्मराजस्य कीचको मां पदावधीत् ॥ तव चैव समक्षं वै भीमसेन महाबलः ॥ त्व
या ह्यहं परित्राता तस्माद्घोराज्जटासुरात् ॥ जयद्रथं तथैव त्वमजैषीर्भ्रातृभिः सह ॥ जहीममपि पा
पिष्ठं योयं मामवमन्यते ॥ ४५ ॥ कीचको राजवाल्लभ्याच्छोककृन्मम भारत ॥ तमेवं कामसंमत्तं भिं
धि कुंभमिवाश्मनि ॥ ४६ ॥ यो निमित्तमनर्थानां बहूनां मम भारत ॥ तं चेज्जीवंतमादित्यः प्रातरभ्युद
यिष्यति ॥ ४७ ॥ विषमालोड्य पास्यामि मा कीचकवशं गमं ॥ श्रेयो हि मरणं मह्यं भीमसेन तवा ग्रतः

ट्य

दांनयोरशवर्षद्रूपं ॥ भार्या पोषणीया न भविष्यति ॥ ४० ॥ जायाहरिभवेत् वदतां कथयतां ब्राह्मणानां मुखा
दुधर्मस्य श्रुतः ॥ ४२ ॥ अभ्युदयिष्यति कीचकवशं मा गमनं न गच्छेयं ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ७५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥
॥ ४९ ॥ ॥ राम राम

प्रवर्तिष्यत्कृतवान्सौतंप्रियवाद ॥३०॥ राज्ञश्चह्यांसमाप्य[illegible]तस्थान ॥३१॥ सदर्शनेप्रत्यतेपीवमर्दाःराज
प्रियाःपीअमर्दाइतिपृष्टेस्मान्नाचकस्यापियेपिवंतिमेदिनी ॥ नैगमाःनागरास्त्वणीजेवा ॥ नैगमःस्याद्वपनि
षद्वणिजोनागरेपिचेतिमेदिनी ॥३२॥ तस्यकीचकस्याविनयःनकृतःननाशितः ॥ सारथिर्युद्धेसहायःन

एवमुक्तःसदुष्टात्माप्राहसत्स्वनवतरा ॥ अयमांतरंकैकेयीप्रेषयत्याधापेनतत् ॥२८॥ तेनैवदेशिता
दूर्दैश्रातःप्रियविकीर्षया ॥ स्वरामानयकन्यायाःकीचकस्यनिवेशनात् ॥२९॥ सतत्रवस्त्रमांहृ
षुममहत्सातमवर्तयत् ॥ सातेपतिहृतेऽक्रहःप्रधामर्षामनाभवत् ॥३०॥ विदित्वातस्यसेकस्य
कीचकस्यदुरात्मनः ॥ तथाहंराजसदर्शनंजवेनैवप्रधाविता ॥३१॥ तंदृष्ट्वानेत्तमांराज्ञःसूतपुत्रः
पदामस्पृशत् ॥ पातयित्वातुदुष्टात्मापदाहतेनताडिता ॥३२॥ प्रेक्षतेस्मविराट्कंकश्चवल्लववोज
नाः ॥ रश्मिनःपीअमर्दाश्चहस्त्यारोहाश्चनैगमाः ॥३३॥ उपालंभोमहाराज्ञाकंकश्चापिपुनःपुनः
ततोनिवारितोराज्ञानतस्याविनयःकृतः ॥३४॥ योयंराज्ञोविराटस्यकीचकोनामसारथिः ॥
त्यक्तधर्मानृशंसश्चनरस्त्रीसंमतःप्रियः ॥३५॥ शूरोभिमानीपापात्मासर्वार्थेषुचमन्मथवान् ॥ दारा
मर्षीमहाभागालभतेयोन्बहूनपि ॥३६॥ आहरेदपिवित्तानिपरेषांक्रोशतामपि ॥ नतिष्ठतेस्मसत्

मार्गेनवधर्मेवुमृपाति ॥३०॥

रहस्यराज्ञःप्रियःस्वदेशायाश्चसंमतःसंबंधित्वात् ॥३७॥ तर्हिकथंनयोर्विषयंतद्येनकर्तव्यमित्याशंक्याह
शूद्रइति मत्स्यवान्मोसंगालवान्नुदारामर्षीतवैवाप्रियमास्यह्वात् ॥३८॥ नित्यंतेऽप्रियोभवतितुमूपतिश
नोसक्ति ॥३९॥

म भा·
वि टी·
३७

37

से।।२।।नौआवयोः।।।।समयंसंकेतंप्रतिपद्यस्वस्वीकुरु।।२।।७।।दिवसार्द्धंअहोरात्रार्द्धंदिनंएकमासमिवमासेनसमंत्वे

अवादेनेहमत्स्यानांराजानाम्नायमुच्यते।।अहमेवहिमत्स्यानांराजावैवाहिनीपतिः।।मांसुखंप्रति
पद्यस्वसुश्रोणिभीरुभवामिते।।आज्ञाप्रयतस्तवसुश्रोणिशतंनिष्कंददाम्यहं।।१।।दासीशतंचतेदद्यांदा
सानामपिचापरं।।रथंचाश्वतरीयुक्तमस्तुनौभीरुसंगमः।।।।द्रौपद्युवाच।।एवंमेसमयंत्वद्यप्रति
पद्यस्वकीचक।।नत्वांसखावाभ्रातावाजानीयात्संगतंमया।।२।।अनुप्रवादाद्भीतास्मिगंधर्वाणां
यशस्विनां।।एवंमेप्रतिजानीहिततोहंवशगातव।।३।।कीचकउवाच।।एवमेतत्करिष्यामियथासु
श्रोणिभाषसे।।एकोभद्रेगमिष्यामिशून्यमावसथंतव।।४।।समागमार्थंरंभोरुत्वयामदनमोहितः
यथात्वांनैवपश्येयुर्गंधर्वाःसूर्यवर्चसः।।द्रौपद्युवाच।।यदेतन्नर्तनागारंमत्स्यराजेनकारितं।।
दिवात्रकन्यानृत्यंतिरात्रौयांतियथागृहं।।तमिस्रेतत्रगच्छेथागंधर्वास्तन्नजानते।।तत्रदोषःप
रिहृतोभविष्यतिनसंशयः।।७।।वैशंपायनउवाच।।तमर्थमपिजल्पंत्याःकृष्णायाःकीचकेनह
दिवसार्द्धंसममवत्मासेनैवसमंतदा।।८।।कीचकोथगृहंगत्वाभृशंहर्षपरिप्लुतः।।सैरंध्रीरूपिणा
मूढोमृत्युंतन्नावबुद्धवान्।।९।।गंधाभरणमाल्येषुव्यासक्तःसविशेषतः।।अलंचकेतदात्मानं
सत्वरंकाममोहितः।।१०।। ततःसाभीमसेनस्यतमर्थंप्रत्यवेदयत्

३७

तंऊरस्मृत्।।१८।।४।।२०।।

४८ हेतुभिर्युक्तिभिःतत्वार्थैः यथार्थभूतैश्चार्थैः संयुक्तानितैः ५ ॰ आगच्छत्सूतवानुह्लक्षिणीगल्पोर्भ्यां।
ते धारिलेलिहन्नुजिह्वायाः परमस्थान् ॥५-५०॥ इति विराटे भद्रोपेरजनीमध्येसंगतेसंभाषणं ॥ निर्यूथस्य प्रक्ता

वैशंपायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा प्ररुदत्कृष्णा भीमसेनोकःसमाश्रिता ॥ भीमश्चतां परिष्वज्य महत्सां।
त्वं प्रयुज्य च ॥ आश्वासयित्वा बहुशो भृशमार्तां सुमध्यमां ॥ हेतुतत्वार्थसंयुक्तैर्वचोभिर्द्रुपदात्मजां
५-१॥ प्रमृज्य वदनं तस्याः पाणिना श्रुसमाकुलं ॥ कीचकं मनसागच्छन्सृक्किणी परिसंलिहन् ॥५।
उवाचचैनंदुःखार्तां भीमः क्रोधसमन्वितः ॥ विराटपर्वणि कीचकवधे ॥ भीमसेन उवाच ॥ त
था भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीरु भाषसे ॥ अद्य तं सूदयिष्यामि कीचकं सहबांधवं ॥१॥ अस्याः प्रदो
षे शर्वर्याः कुरुष्वानेन संगमं ॥ दुःखं शोकं च निर्धूय याज्ञसेनि शुचिस्मिते ॥२॥ यैषा नर्तनशाले
यं मत्स्यराज्ञेन कारिता ॥ दिवात्र कन्या नृत्यंति रात्रौ यांति यथागृहं ॥३॥ तत्रास्ति शयनं दिव्यं दृढांगं
सुप्रतिष्ठितं ॥ तत्रास्य दर्शयिष्यामि पूर्वप्रेतान्पितामहान् ॥४॥ यथा च त्वां न पश्येयुः कुर्वाणां ते च
संविदं ॥ कुर्यास्तथा त्वं कल्याणि यथा संनिहितो भवेत् ॥५॥ वैशंपायन उवाच ॥ तथा तौ कथयित्वा तु बा।
ष्पमुत्सृज्य दुःखितौ ॥ रात्रिशेषं तमत्युग्रं धारयामासतुर्हृदि ॥ तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां प्रातरुत्थाय
कीचकः ॥ गत्वा राजकुलायैव द्रौपदीमिदमब्रवीत् ॥७॥ सभायां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदाहतं
न चैवालभसे त्राणमभिपन्ना बलीयसा ॥८॥

म०॥२३॥ दृढांगंकाष्ठफलकामयं ॥८०॥ अद्यहनं हतवान् ॥८॥९॥

म.
वि. टी.
३८

38

२०॥२१॥२२॥ तस्यां ते नादृश्यमानः नागो हस्तीमलभ्यां ता ॥२३॥ यत्कृतं यद्वर्जितं यदनारितत्स्वं ते तम्भाषितं
सत्यं भ्रातृंश्च धर्मं च पुरस्कृत्य ब्रवीमि ते॥ कीचकं निहनिष्यामि हन्त देव पातिथेयया॥ तं गह्वरे प्रकाशे
वा पोथयिष्यामि कीचकं॥ अथ चेदपियोत्स्यंति हिंसि मत्स्यान् अपि ध्रुवम्॥ ततो दुर्योधनं हत्वा प्रतिप
त्स्ये वसुंधरां॥ कामं मत्स्यमुपास्तां हि कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः॥ द्रौपद्युवाच॥ यथा न संत्यजेथास्त्वं स
त्यं वै मत्कृते विभो॥ निगूढस्त्वं तथा पार्थ कीचकं तं निषूदय॥ भीमसेन उवाच॥ एवमेतत्करिष्यामि
यथा त्वं भीरु भाषसे॥ अद्य तं सूदयिष्यामि कीचकं सह बांधवैः॥२६॥ अदृश्यमानस्तस्याथ तमस्वि
न्यामनिंदिते॥ नागो बिल्वमिवाक्रम्य पोथयिष्याम्यहं शिरः॥२७॥ अलभ्यामिच्छतस्तस्य कीचकस्य
दुरात्मनः॥ वैशंपायन उवाच॥ भीमोऽथ प्रथमं गत्वा रात्रौ छन्न उपाविशत्॥ मृगं हरिरिवादृश्यः प्र
त्याकांक्षत कीचकं॥ कीचकश्चाप्यलंकृत्य यथाकाममुपागमत्॥ तां वेलां नर्तनागारं पांचाली
संगमाशया॥२९॥ मन्यमानः स संकेतमागारं प्राविशत्ततः॥ स प्रविश्य च तद्वेश्म तमसा संवृतं
महत्॥ पूर्वागतं ततस्तत्र भीममप्रतिमौजसं॥ एकांते चावस्थितं चैनमाससाद सुदुर्मतिः॥३०॥ श
यानं शयने तत्र सूतपुत्रः परामृशत्॥ जाज्वल्यमानं कोपेन कृष्णाधर्षणजेन ह॥३१॥ उपसंगम्य
चैवैनं कीचकः काममोहितः॥ हर्षोन्मथितचित्तात्मा स्मयमानोऽभ्यभाषत॥३२॥ प्रापितं ते मया
वित्तं बहुरूपमनंतकं॥ तत्कृतं धनरत्नाढ्यं दासीशतपरिच्छदं॥३३॥

नशोनिसेध्यः॥४२॥॥

नरसिंह: ५

३८

२१ २२ कृतसंप्रत्ययःकृतविश्वासः। नाजानात्। हृदाद्यमुनाहृदात्। नागंकालियंकृष्णोयथाउद्धृतवान्

तस्यतत्कुर्वतःकर्मकालोदीर्घइवाभवत्॥ अनुचिंतयतश्चापितामेवायतलोचनां॥२१॥आसी
दभ्यधिकाचापिश्रीः श्रियंप्रमुमुक्षतः॥ निर्वाणकालेदीपस्यवर्तीमिवदिधक्षतः॥२२॥कृतसं
प्रत्ययस्तस्याःकीचकःकाममोहितः॥ नाजानाद्दिवसंयांतंचिंतयानःसमागमं॥२३॥ततस्तु
द्रौपदीगत्वातदाभीमंमहानसे॥ उपातिष्ठतकल्याणीकौरव्यंपतिमंतिकं॥२४॥तमुवाच
सुकेशांताकीचकस्यमयाकृतः॥ संगमोनर्तनागारेयथावोचःपरंतप॥२५॥शून्यंसनर्त
नागारमागमिष्यतिकीचकः॥ एकोनिशिमहाबाहोकीचकंतंनिषूदय॥२६॥तंसूतपुत्रंकौंते
यकीचकंमददर्पितं॥ गत्वात्वंनर्तनागारंनिर्जीवंकुरुपांडव॥२७॥दर्पाच्चसूतपुत्रोसौगंधर्वा
नवमन्यते॥ तंत्वंप्रहरतांश्रेष्ठहृदान्नागमिवोद्धर॥२८॥अश्रुदुःखाभिभूताया मममार्जस्वभा
रत॥ आत्मनश्चैवभद्रंतेकुरुमानंकुलस्यच॥२९॥भीमसेनउवाच॥ स्वागतंतेवरारोहेयन्मावे
दयसेप्रियं॥ नह्यन्यंकंचिदिच्छामिसहायंवरवर्णिनि॥३०॥यामेप्रीतिस्त्वयाख्याताकीचकस्य
समागमे॥ हत्वाहिडिंबंसाप्रीतिर्ममासीद्वरवर्णिनि॥३१॥

रामायनमः

तद्वत्त्वमेनमिहलोकाद्धरेयानयेतिभावः॥२८॥२९॥३०॥३१॥

५६ ॥ करटास्तु वं गंडस्थलं स्थलं मदनिर्गमस्थानं करटो गजगंडे स्यादिति मेदिनी ॥ ६०-६४ आकलितमाक्रांतं इत

वेगेनाभिहितो भीमः कीचकेन बलीयसा ॥ स्थितप्रतिस्तः स रणे पदान्न चलितः परं ॥५७॥ तावन्योन्यं स
मालिंग्य प्रकुर्वतो परस्परं ॥ उभावपि प्रकाशेते प्रवृद्धौ वृषभाविव ॥५८॥ तयोर्ह्यासीत्सुतुमुलः संप्रहा
रः सुदारुणः ॥ नखदंतायुधवतोर्व्याघ्रयोरिव दृप्तयोः ॥५९॥ अभिपत्याथ बाहुभ्यां प्रतिगृह्यामर्षितः
मातंग इव मातंगं प्रभिन्नकरटामुखं ॥६०॥ स चाप्येनं तदा भीमः प्रतिजग्राह वीर्यवान् ॥ तमाक्षिपत्कीच
कोऽथ बलेन बलिनां वरः ॥६१॥ तयोर्भुजविनिष्पेषादुभयोर्बलिनोस्तदा ॥ शब्दः समभवद्घोरो वेणु
स्फोटसमो युधि ॥६२॥ अथैनमाक्षिपद्बलाद्गृहमध्ये वृकोदरः ॥ धूनयामास वेगेन वायुश्चंड इव द्रुमं
भीमसेनपरामृष्टो दुर्बलो बलिनां रणे ॥ व्यस्पंदत यथाप्राणं विचकर्ष च पांडवं ॥६४॥ ईषदाकलि
तवापि क्रोधाद्द्रुतपदो स्थितः ॥ कीचको बलवान्भीमं जानुभ्यामाक्षिपद्भुवि ॥ पातितो भुवि भीमस्तु की
चकेन बलीयसा ॥ उत्पपाताथ वेगेन दंडपाणिरिवांतकः ॥ स्पर्धया च बलोन्मत्तौ तावुभौ सूतपांडवौ ॥ नि
थे॰ शीपर्यकर्षेतां बलिनौ निर्जले स्थले ॥६७॥ ततस्तद्भवनश्रेष्ठं प्राकंपत मुहुर्मुहुः ॥ बलवच्चापि संक्रुद्धा
वन्योन्यं प्रतिगर्जतः ॥६८॥ तलाभ्यां स तु भीमेन वक्षस्याभिहतो बली ॥ कीचको रोषसंतप्तः पदान्न चलि
तः परं ॥६९॥

39

श्नतः यदृशां समन्दिष्ट्याद्दृष्ट्वागतोस्मि॥५५॥प्रशंसां स्त्रियाहृष्टतरः तिहेतोरित्यभिप्रायः॥५८॥वासिताहेतोर्ईर्ष्यिनी

रूपलावण्ययुक्ताभिर्युवतीभिरलंकृतं॥ गृहंचांतःपुरंसुभ्रु क्रीडारतिविराजितं॥ तत्सर्वंत्वांसमुद्दि
श्यसहसाहमुपागतः॥४५॥अकस्मान्मांप्रशंसंति सदागृहगताःस्त्रियः॥सुवासादर्शनीयश्चनान्योस्तित्वा
दृशःपुमान्॥४६॥भीमसेनउवाच॥दिष्ट्यात्वंदर्शनीयोसि दिष्ट्यात्मानंप्रशंससि॥ईदृशस्तुत्वयास्पर्शःस्पृ
ष्टपूर्वोनकर्हिचित्॥स्पर्शंवेत्सिविदग्धस्त्वंकामधर्मविचक्षणः॥स्त्रीणांप्रीतिकरोनान्यस्त्वत्समःपुरु
षास्तिह॥वैशंपायनउवाच॥इत्युक्त्वातंमहाबाहुर्भीमोभीमपराक्रमः॥सहसोत्पत्यकौंतेयःप्रहस्येदमुवा
चह॥४७॥अद्यत्वांभगिनीपापंकृष्यमाणंमयाभुवि॥ईक्षतेद्विपप्रतीकाशंसिंहेनेवमहागजं॥४९॥नि
राबाधात्वयिहतेसैरंध्रीविचरिष्यति॥सुखमेवचरिष्यंतिसैरंध्र्याःपतयःसदा॥५०॥ततोजग्राहकेशे
षुमाल्यवत्सुमहाबलः॥सकेशेषुपरामृष्टोबलेनबलिनांवरः॥५२॥आक्षिप्यकेशान्वेगेनबाह्वोर्ज
ग्राहपांडवं॥बाहुयुद्धंतयोरासीत्क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः॥अन्योन्यमभिसंरब्धौपरस्परजयैषिणौ॥५५॥त
तःसमभ्यघ्नतांपंचशीर्षाविवोरगौ॥नखदंष्ट्राभिरन्योन्यंघ्नंतःक्रोधविषोद्धतौ॥५६॥

वसंतेवासिताहेतोर्बलवत्कुंजरयोरिव २

निमित्तं॥५६॥

तस्यपादाघातं॥ कायदेहमध्यभागे॥ ततानिगंभीराणिवागात्राण्यतःप्रवेशय॥ योऽस्मैदेवान्नस्तृणातीतिसोमंनि
रस्तोमघवातंददातीतिश्रुतमरत्नोनिर्धानमेतदेवस्तेयंदेवान्यवानांनिर्धानंनिष्क्रमस्थानं॥८०॥ कृष्णाय

निष्पिष्यपाणिनापाणिंसंदष्टौष्ठपुटंबली॥ समाक्रम्यचसंक्रुद्धोबलेनबलिनांवरः॥८१॥ तस्य
पादौचपाणीचशिरोग्रीवांचसर्वशः॥ कायेप्रवेशयामासपशोरिवपिनाकधृक्॥८२॥ तंसमथि
तसर्वांगंमांसपिंडोपमंकृतं॥ कृष्णायांदर्शयामासभीमसेनोमहाबलः॥८३॥ उवाचचमहाते
जाद्रौपदींयोषितांवरां॥ पश्येनमेहिपांचालिकामुकोयंयथाकृतः॥८४॥ एवमुक्त्वामहाराजभी
मोभीमपराक्रमः॥ पादेनपीडयामासतस्यकायंदुरात्मनः॥ ततोग्निंतत्रप्रज्वाल्यदर्शयित्वातु
कीचकं॥ पांचालींसतदावीरस्त्विदंवचनमब्रवीत्॥ प्रार्थयंतिसुकेशांतेयेत्वांशीलगुणान्वितां॥
एवंतेभीरुवध्यंतेकीचकःशोभतेयथा॥८७॥ तत्कृत्वादुष्करंकर्मकृष्णायाःप्रियमुत्तमं॥ तथा
सकीचकंहत्वागत्वारोषस्यवैशमं॥८८॥ आमंत्र्यद्रौपदींकृष्णांक्षिप्रमायान्महानसं॥ कीचा
कंघातयित्वातुद्रौपदीयोषितांवरा॥८९॥ प्रहृष्टागतसंतापासभापालानुवाचह॥ कीचकोयं
हतःशेतेगंधर्वैःपतिभिर्मम॥ परस्त्रीकामसंमत्तस्समागच्छतपश्यत॥९०॥ तच्छ्रुत्वाभाषितंतस्या
नर्तनागाररक्षिणः॥ सहसैवसमाजग्मुरादायोल्काःसहस्रशः॥९१॥

ह्रेपदसंधिः॥ सुकेशांतेसूक्ष्मकौटिल्येनविराजमानाःकेशांतायस्याःशोभतेइत्युपहासः॥ एवमेवघातेन
दृष्टान्तयिष्यामीतिभावः॥८६॥८७॥ रोषस्यशमंअंतंएवनम्रमानात्॥९१॥

सहितासोसौबलाद्दहीयतबलहीनोभूत्॥१७॥वक्षसिस्थानीयस्थानंतंभुग्नंकृत्वा॥तत्वाभिनातज्ञिरःसंयोजे
त्यर्थः गृहीत्वाचेतिपाठेद्वार्थेचः॥१८॥योक्त्रयामासबंधरशनयारज्वा॥१९॥दोर्भ्यांपाशाभ्यांवाविहेय
ग

मुहूर्तंतुसमंवेगंसहित्वाधविद्रुःसदं॥ बलादहीयततदासूतोभीमबलार्दितः॥२०॥तंहीयमानं
विज्ञायभीमसेनोमहाबलः॥वक्षस्यानीयवेगेनममर्दैनंविचेतसं॥२१॥क्रोधाविष्टोविनिश्वस्या
पुनश्चैनंवृकोदरः॥जग्राहजयतांश्रेष्ठःकेशेष्वेवतदाभृशं॥२२॥गृहीत्वाकीचकंभीमोविरराव
महाबलः॥शार्दूलःपिशिताकांक्षीगृहीत्वेवमहामृगं॥२३॥ततएनंपरिश्रांतमुपलभ्यवृकोद
रः॥योजयामासबाहुभ्यांपशुंरशनयायथा॥२४॥नदंतंचमहानादंभिन्नभेरीसमस्वनं॥भ्राम
यामाससुचिरंविस्फुरंतमचेतसं॥२५॥प्रगृह्यतरसादोर्भ्यांकंठंतस्यवृकोदरः॥अपीडयतकृष्णा
यास्तदाकोपोपशांतये॥२६॥अथतंभग्नसर्वांगंव्याविद्धनयनांबरं॥आक्रम्यचकटीदेशेजानुना
कीचकाधमं॥अपीडयतबाहुभ्यांपशुमारममारयत्॥२७॥तंविषीदंतमाज्ञायकीचकंपांडुनंदनः॥
भूतलेभ्रामयामासवाक्यंचेदमुवाचह॥२८॥अद्याहमनृणोभूत्वाभ्रातुर्भार्यापहारिणः॥शांतिंल
प्स्यामिपरमांहत्वासैरंध्रिकंटकं॥२९॥इत्येवमुक्त्वापुरुषप्रवीरस्तंकीचकंक्रोधसरागनेत्रः॥आस्र
स्तवस्त्राभरणंस्फुरंतमुद्भ्रांतनेत्रंव्यसुमुत्ससर्ज॥३०॥

तिपीडनादयः॥विद्धेनयनेनयनगोलके॥अंबरंवस्त्रंचयस्य॥नयनाकाशोवापशुमारयित्वावेतियावत्पशुवा
दित्यर्थः॥२७॥२८॥सैरंध्रिकंटकंदुःखदंसमासावितिमितं॥२९॥३०॥

42

१०॥१६॥ आयतं त्वापायं यत्नं कृत्वा वेषं च विपरिवर्त्य गाधर्ववेषमहच्छं कृत्वा॥१७॥ अप्रमयवस्कंधविपात्यद्रुमं आरुह्य तत्र

ततस्तांतुसमारोप्यनिबध्यचसुमध्यमां॥ जग्मुरुद्यम्यतेसर्वेश्मशानाभिमुखास्तदा॥ ह्रियमाणातुसाराजन्सूतपुत्रैरनिंदिता॥ प्राक्रोशन्नाथमिच्छंतीकृष्णानाथवतीसती॥११॥ द्रौपद्युवाच॥ जयोजयंतोविजयोजयत्सेनोजयद्बलः॥ तेमेवाचंविजानंतुसूतपुत्रानयंतिमां॥१२॥ येषांज्यातलनिर्घोषोविस्फूर्जितमिवाशनेः॥ व्यश्रूयतमहायुद्धेभीमघोषस्तरस्विनां॥१३॥ तेमेवाचंविजानंतुसूतपुत्रानयंतिमां॥१४॥ वैशंपायनउ॰॥ तस्यास्ताःकृपणावाचःकृष्णायाःपरिदेवितं॥ श्रुत्वैवाभ्यपतद्भीमःशयनादविचारयन्॥ भीमउवाच॥ अहंशृणोमितेवाचंत्वयासैरंध्रिभाषितां॥ तस्मात्तेसूतपुत्रेभ्योनभयंभीरुविद्यते॥१६॥ वैशंपायनउवाच॥ इत्युक्त्वासमहाबाहुर्विजजृंभेजिघांसया॥ ततःसव्यायतंकृत्वावेषंविपरिवर्त्यच॥१७॥ अद्वारेणाभ्यवस्कंद्यनिर्जगामबहिस्तदा॥ सभीमसेनःप्राकारादारुह्यतरसाद्रुमं॥१८॥ श्मशानाभिमुखःप्रायाद्यत्रतेकीचकागताः॥ सलंघयित्वाप्राकारंनिःसृत्यचपुरोत्तमात्॥ जवेनपतितोभीमःसूतानामग्रतस्तदा॥१९॥ चितासमीपेगत्वासतत्रापश्यद्वनस्पतिं॥ तालमात्रंमहास्कंधमूर्ध्वशुष्कंविशांपते॥२०॥

८१

अद्रौपदीनयनप्रदेशं दृष्ट्वा सर्पः॥१८॥ ऊर्ध्वशुष्कमिति शोषणोन्मुखत्वेन प्रतिपकत्वं दृश्यते॥२०॥

१८।१५६। इति विराट कीचकवधः। ।।१।।२।।३।।४।।५।।६।।७।।८।।९।। द्वाविंशोध्यायः २२

ततोगत्वाथतद्वेश्मकीचकंविनिपातितं।।गतासुंददृशुर्भूमौरुधिरेणसमुक्षितं।।१२।।पाणिपाद
विहीनंतंदृष्ट्वाचव्यथिताभवन्।।निरीक्षंतिततःसर्वेपरंविस्मयमागताः।।१३।।अमानुषंकृतंकर्मतं
दृष्ट्वाविनिपातितं।।क्वास्यग्रीवाक्वचरणौक्वपाणीक्वशिरस्तथा।।१४।।इतिस्मतंपरीक्षंतेगंधर्वेणह
तंतदा।।१५।।इतिविराटपर्वणिकीचकवधः।।वैशंपायनउवाच।।तस्मिन्कालेसमागम्यसर्वेतत्रास्यबां
धवाः।।रुरुदुःकीचकंदृष्ट्वापरिवार्यसमंततः।।सर्वेसंहृष्टरोमाणःसंत्रस्ताःप्रेक्ष्यकीचकं।तथासंभ
ग्नसर्वांगंकूर्मंस्थलइवोद्धृतं।।पोथितंभीमसेनेनतमिंद्रेणेवदानवं।।संस्कारयितुमिच्छंतोबहि
र्नेतुंप्रचक्रमुः।।३।।ददृशुस्ततःकृष्णांसूतपुत्राःसमागताः।।अदूराच्चानवद्यांगींस्तंभमालिंग्यति
ष्ठतीं।।४।।समवेतेषुसर्वेषुतामूचुरुपकीचकाः।।हन्यतांशीघ्रमसतीयत्कृतेकीचकोहतः।।५।।अ
थवानैवहंतव्यादह्यतांकामिनासह।।मृतस्यापिप्रियंकार्यंसूतपुत्रस्यसर्वथा।।६।।ततोविराटमूचु
स्तेकीचकोस्याःकृतेहतः।।सहानेनाद्यदह्येततदनुज्ञातुमर्हसि।।७।।पराक्रमंतुसूतानांमत्वारा
जान्वमोदत।।सैरंध्र्याःसूतपुत्रेणसहदाहंविशांपते।।८।।तांसमासाद्यवित्रस्तांकृष्णांकमललो
चनां।।मोमुह्यमानांतेतत्रजगृहुःकीचकाभृशं।।९।।

म॰ वि॰
टी॰
५२

42

षट्शतं षडधिकं शतं ॥३२॥ ष्टु ॥ वि॰ दे ॥ नहित्वामिति हित्वा हातव्योर्थे ॥ कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वनः इति त्वन्
जहातेश्चेति हित्वं स्वल्कायायामपि छांदसं पित्वाभिदेत्येतस्मादेव त्वन् ॥ त्वां सैरंध्रीं हित्वा त्यक्त्वेयोग्यामपि स्म ह राजाग

एवं ते निहता राजञ्छतं पंच च कीचकाः ॥ स च सेनापतिः पूर्वमित्येतत्सूतषट्शतं ॥१॥ तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं नरा नार्यश्च संगताः ॥ विस्मयं परमं गत्वा नोचुः किंचन भारत ॥२॥ विराटपर्वणि कीचकवधः ॥ वैशं ॥ ते दृष्ट्वा निहतान्सूतान्राज्ञे गत्वा न्यवेदयन् ॥३॥ गंधर्वैर्निहता राजन्सूतपुत्रा महाबलाः यथा वज्रेण वै दीर्णं पर्वतस्य महच्छिरः ॥ व्यतिकीर्णाः प्रदृश्यंते तथा सूता महीतले ॥ सैरंध्री च विमुक्तासौ पुनरायाति ते गृहे ॥ सर्वं संशयितं राजन्नगरं ते भविष्यति ॥४॥ यथा रूपा च सैरंध्री गंधर्वाश्च महाबलाः ॥ पुंसामिष्टश्च विषयो मैथुनाय न संशयः ॥ यथा सैरंध्रिवेषेण न ते राजन्निदं पुरं ॥ विनाशमेति वै क्षिप्रं तथा नीतिर्विधीयतां ॥५॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा विराटो वाहिनीपतिः ॥ अब्रवीत्क्रियतामेषां सूतानां परमा क्रिया ॥६॥ एकस्मिन्नेव ते सर्वे सुसमिद्धे हुताशने ॥ दह्यंतां कीचकाः शीघ्रं रत्नैर्गंधैश्च सर्वशः ॥७॥ सुदेष्णामब्रवीद्राजा महिषीं जातसाध्वसः ॥ सैरंध्रीमागतां ब्रूयाः ममैव वचनादिदं ॥८॥ गच्छ सैरंध्रि भद्रं ते यथाकामं वरानने ॥ बिभेति राजा सुश्रोणि गंधर्वेभ्यः पराभवात् ॥९॥ न हि तामुत्सहे वक्तुं स्वयं गंधर्वरक्षितां ॥ स्त्रियास्त्वदोषस्तां वक्तुमतस्त्वां प्रब्रवीम्यहं ॥

नेति वक्तुं नोत्सहे ॥ स्त्रियास्त्वत्सुदेष्णायास्तव त्वां प्रति एतद्वक्तुं अदोष इति राजवाक्यानुवादः ॥ तस्माद्यस्मारे
देराज्ञाभीरु ज्ञापितं वा तस्मादेतदेवं त्वां प्रति ब्रवीम्यहमिति सुदेष्णावचनं ॥१०॥

५२

योसस्पद्याक्रम्य उत्थाय स्नायेयत्नं कृत्वा । उत्पादितचलं कंधे आरोपयामास ॥ व्याममात्रप्रसारितयोर्बाह्वोस्त

२१

संनागवदुत्याक्रम्य बाहुभ्यां परिरभ्य च ॥ स्कंधमारोपयामास दशव्याममंघरं तपः ॥ स तं तं हत्वा
दशव्याममं स स्कंधं विटपबली ॥ प्रगृह्याभ्यद्रवत्सूतान्दंडपाणिरिवांतकः ॥२२॥ ऊरुवेगेन तस्याथ
न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकाः ॥ भूमौ निपतिता वृक्षाः संघशस्तत्र शेरते ॥२३॥ तं सिंहमिव संक्रुद्धं दृष्ट्वा
गंधर्वमागतं ॥ वित्रेसुः सर्वशः सूता विषादभयकंपिताः ॥२४॥ तमंतकमिवायांतं गंधर्वं प्रेक्ष्य ते
तदा ॥ दिधक्षंतस्तदा ज्येष्ठं भ्रातरं सूतपक्षीचकाः ॥२५॥ परस्परमथोचुस्ते विषादभयकंपिताः ॥
गंधर्वो बलवानेति क्रुद्ध उद्यम्य पादपं ॥२६॥ सैरंध्री मुच्यतां शीघ्रं यतो नो भयमागतं ॥ ते तु दृष्ट्वा
तदाविद्धं भीमसेनेन पादपं ॥२७॥ विमुच्य द्रौपदीं तत्र प्राद्रवन्नगरं प्रति ॥२८॥ द्रवतस्तांस्तु संप्रेक्ष्य
स वज्री दानवानिव ॥ शतं पंचाधिकं भीमः प्राहिणोद्यमसादनं ॥ हतेषु तेषु राजेंद्र प्रभंजन
सुतो बली ॥२९॥ तत आश्वासयत्कृष्णां स विमुच्य विशांपते ॥ उवाच च महाबाहुः पांचालीं त
त्र द्रौपदीं ॥ अश्रुपूर्णमुखीं दीनां दुर्धर्षः स वृकोदरः ॥२९॥ एवं ते भीरु वध्यंते ये त्वां क्लिश्यंत्यनाग
सं ॥ प्रेहि त्वं नगरं कृष्णे न भयं विद्यते तव ॥३०॥ अन्येनाहं गमिष्यामि विराटस्य महानसं ॥३१॥ वैशं
पायन उ ॥ पंचाधिकं शतं तच्च निहतं तत्र भारत ॥ महावनमिवाछिन्नं शिश्ये विगलितद्रुमं ॥३२॥ ३२

यं ॥२५॥२६॥ विमुच्य मोचयित्वां ॥ २८ ॥ अन्येन मार्गेण ॥३०॥ शिश्ये शयनं कृतवत् ॥३२॥ रामायनमः ॥

२६

प्रहसन्निवेति सर्वसंस्कारात्सुह्लिंगप्रयोगः प्रहसंतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ तिर्यक्सनीचं ॥ क्लीबत्वं तन्मयो योनिः शरीरं तस्य

नाहं दुःखमवाप्नोमि ष्टिसैरंध्रीपदुपास्कृते ॥ तेन मां दुःखितामेवं पृच्छसे प्रहसन्निव ॥ २२ ॥ बृहन्नडोवाच ॥ बृ
हन्नलापि कल्याणि दुःखमाप्नोत्यनुत्तमं ॥ तिर्यग्योनिगता बाले न चैनामवबुध्यसे ॥ २३ ॥ त्वया सहो
षिता चास्मि त्वं च सर्वैः सहोषिता ॥ क्लिश्यंतीं त्वां विसुश्रोणि को नु दुःखं न चिंतयेत् ॥ २४ ॥ न तु केनचि
दत्यंतं कस्यचिद्धृदयं क्वचित् ॥ वेदितुं शक्यते नूनं तेन मां नावबुध्यसे ॥ २५ ॥ वैशं० ॥ ततः सहैव कन्या
भिर्द्रौपदी राजवेश्मतत् ॥ प्रविवेश सुदेष्णायाः समीपमपयायिनी ॥ २६ ॥ तामब्रवीद्राजपुत्री विराट
वचनादिदं ॥ सैरंध्रि गम्यतां शीघ्रं यत्र कामयसे गतिं ॥ राजा बिभेति ते भद्रे गंधर्वेभ्यः पराभवात् ॥ त्वं चा
पि तरुणी सुभ्रू रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ २८ ॥ पुंसामिष्टश्च विषयो गंधर्वाश्चातिकोपनाः ॥ सैरंध्र्युवाच ॥ त्रा
योदशाहमात्रं मे राजा क्षाम्यतु भामिनि ॥ कृतकृत्या भविष्यंति गंधर्वास्ते न संशयः ॥ २९ ॥ ततो मां त्व
पनेष्यंति करिष्यंति च ते प्रियं ॥ श्रेयसा योक्ष्यसे राजा योक्ष्यते सह बांधवैः ॥ ३० ॥ इति वि० प० २० ॥ वै० ॥ कीचक
वधः ॥ वैशं० ॥ कीचकस्तु बधातेन सा ज्ञप्तस्या विशांपते ॥ प्रत्याहितं चिंतयित्वा व्यस्मयत पृथक्
जनाः ॥ १ ॥ तस्मिंस्तु रेजनपदे समजल्पोभूत्संचशः ॥ शौर्याद्धि वल्लभो राज्ञो महासत्त्वश्च कीचकः ॥ २ ॥

त्रः ॥ २३ ॥ २४ ॥ गंधर्वेभ्यः गंधर्वेभ्यः ॥ २८ ॥ ३० ॥ विराटे कीचकवधप णां वधः ॥ प्रत्याहितं महाभीतिः कर्मजीवा
नपेक्षवेत्यमरः ॥ १ ॥ २ ॥

चतुर्दिशो
ध्या ध: २३

॥ पुरुषाःयस्याः वशवर्तिनस्त्वाज्ञाकारिणः इहाविराटपुरपुरा वयमात्रो विहरंति ॥ ततस्या वचनगंधर्वराजाय

वैशंपायन उ॰ अथ मुक्ता भयात्कृष्णा सूतपुत्रान्निरस्य च ॥ ईत्तता भीमसेनेन जगाम नगरं प्रति ॥ ॥
त्रासितेव मृगी बाला शार्दूलेन मनस्विनी ॥ गात्राणि वाससी चैव प्रक्षाल्य सलिलेन सा ॥ २ ॥ तां दृष्ट्वा
पुरुषा राजन् प्राद्रवंत दिशो दश ॥ गंधर्वाणां भयत्रस्ताः केचिद्दृष्टीन्यमीलयन् ॥ ३ ॥ ततो महानस
द्वारि भीमसेनमवस्थितं ॥ ददर्श राजन्पांचाली यथा मत्तं महाद्विपं ॥ ४ ॥ तां विस्मयंती शनकैः संज्ञा
भिरिदमब्रवीत् ॥ गंधर्वराजाय नमो येनास्मि परिमोचिता ॥ ५ ॥ भीमसेन उवाच ये पुरा विचरंतीह पुरु
षा वशवर्तिनः ॥ तस्यास्ते वचनं श्रुत्वा ह्यनृणा विहरंत्वत ॥ ६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः सा नर्तनागा
रे धनंजयमपश्यत ॥ राज्ञः कन्या विराटस्य नर्तयानं महाभुजं ॥ ७ ॥ ततस्ता नर्तनागाराद्विनिक्रम्य
सहार्जुनाः ॥ कन्या ददृशुरायांतीं क्लिष्टां कृष्णामनागसं ॥ ८ ॥ कन्या ऊचुः ॥ दिष्ट्या सैरंध्रि मुक्तासि दि
ष्ट्यासि पुनरागता ॥ दिष्ट्या विनिहताः सूता ये त्वां क्लिश्यंत्यनागसं ॥ ९ ॥ बृहन्नडोवाच ॥ कथं सैरं
ध्रि मुक्तासि कथं पापाश्च ते हताः ॥ इच्छामि वै तव श्रोतुं सर्वमेव यथातथं ॥ १० ॥ सैरंध्र्युवाच ॥ बृहन्न
डे किं नु तव सैरंध्र्या कार्यमद्य वै ॥ या त्वं वससि कल्याणि सदा कन्यापुरे सुखं ॥ ११ ॥

नमद्रुत्वा इदं वचनं श्रुत्वा अतः परं अनृणा स्थ च ताः आसंपास्तेन अवस्तान्तवासं स्तमायावाक्षतनकृत्याः संतोविहरं
त्वा ॥ १६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

44

१६॥२२॥वि ३॥॥॥२३॥४॥दुःखाद्दुःखायिताःसंरब्धाःकापिताः॥५॥

प्राप्ताद्वारवतींसूताविनापार्थैःपरंतप॥नतत्रकृष्णाराजेंद्रपांडवाश्चमहाव्रताः॥१६॥सर्वथाविप्रनष्टास्तेनम
स्तेभरतर्षभ॥नहिविद्मोगतिंतेषांवासंवापिमहात्मनां॥१७॥पांडवानांप्रवृत्तिंचविद्मःकर्मापिवाकृतं॥सनः
शाधिमनुष्येंद्रअतऊर्ध्वंविशांपते॥१८॥अन्वेषणेपांडवानांभूयःकिंकरवामहे॥इमांचनःप्रियांवीरवाचंभ
द्रवतींशृणु॥येनत्रिगर्तानिहताबलेनमहतानृप॥सूतेनराज्ञोमत्स्यस्यकीचकेनबलीयसा॥२०॥सहतः
पतितःशेतेगंधर्वैर्निशिभारत॥अदृश्यमानैर्दुष्टात्माभ्रातृभिःसहसोदरैः॥२१॥प्रियमेतदुपश्रुत्यशत्रू
णांचपराभवं॥कृतकृत्यश्चकौरव्यविधत्स्वयदनंतरं॥२२॥इतिविराटपर्वणिचारप्रत्यागमनं॥२॥वैशंपा:
ततोदुर्योधनोराजाश्रुत्वातेषांवचस्तदा॥चिरमंतर्मनाभूत्वाप्रत्युवाचसभासदः॥१॥सुदुःखाखलुकार्या
णांगतिर्विज्ञातुमंततः॥तस्मात्सर्वेनिरीक्षध्वंक्वनुतेपांडवागताः॥२॥अल्पावशिष्टंकालस्यगतभूयिष्ठमं
ततः॥तेषामज्ञातचर्यायामस्मिन्वर्षेत्रयोदशे॥३॥अस्यवर्षस्यशेषंचेद्व्यतीयुरिहपांडवाः॥निवृत्तसम
यास्तेहिसत्यव्रतपरायणाः॥४॥क्षरंतइवनागेंद्राःसर्वेह्याशीविषोपमाः॥दुःखाभवेयुःसंरब्धाःकौर
वान्प्रतितेध्रुवम्॥५॥

यैस्तूर्विरोधः
२८

ध

३ ९ ॥ कृतकृत्याः कीचकवधं श्रुत्वा तेनाप्येवं पांडवानां वासः स्वयमेव धार्तराष्ट्रा अनुमानतो ज्ञास्यंतीत्याशयः ॥१०॥ येन मा

आसीत्महती सैन्यानां दारामर्षी च दुर्मतिः ॥ स हतः खलु पापात्मा गंधर्वैर्दुष्टहृदयः ॥३॥ त्यजत्वं मे महाराज
परानीकविनाशने ॥ देशे देशे मनुष्याश्च कीचकं दुःप्रधर्षिणां ॥४॥ अथ वै धार्तराष्ट्रेण प्रयुक्ता ये बहिश्चराः ॥
मृगयित्वा बहून्ग्रामान्राष्ट्राणि नगराणि च ॥५॥ संविधाय यथादृष्टं यथादेशप्रदर्शितं ॥ कृतकृत्या न्यवर्तं
त ते चरा नगरं प्रति ॥ तत्र दृष्ट्वा तु राजानं कौरव्यं धृतराष्ट्रजं ॥ द्रोणकर्णकृपैः सार्धं भीष्मेण च महात्मना ॥७
संगतं भ्रातृभिश्चापि त्रिगर्तैश्च महारथैः ॥ दुर्योधनं सभामध्ये आसीनमिदमब्रुवन् ॥८॥ चारा ऊचुः ॥ कृतो
स्माभिः परो यत्नस्तेषामन्वेषणे सदा ॥ पांडवानां मनुष्येंद्र तस्मिन्महति कानने ॥१॥ निर्जने मृगसंकीर्णे ना
नाद्रुमलताकुले ॥ लताप्रतानबहुले नानागुल्मसमावृते ॥ न च विद्मो गता येन पार्थाः स्युर्दृढविक्रमाः ॥
मार्गमाणाः पदन्यासं तेषु तेषु तथा तथा ॥२॥ गिरिकूटेषु तुंगेषु नानाजनपदेषु च ॥ जनाकीर्णेषु देशेषु
कंटकेषु पुरेषु च ॥३॥ नरेंद्र बहुशोन्विष्टा नैव विद्मश्च पांडवान् ॥ अत्यंतं वा विनष्टास्ते भद्रं तुभ्यं नरर्षभ
वर्त्मन्यन्विष्यमाणे वै रथिनां रथिसत्तम ॥ न हि विद्मो गतिं तेषां वासं हि नरसत्तम ॥४॥ किंचित्कालं म
नुष्येंद्र सूतानामनुगा वयं ॥ मृगयित्वा यथान्यायं विदितार्थाः स्म तत्वतः ॥५॥

र्गेण ॥२॥३॥ गिरिकूटेषु गिरिशिखरेषु ॥४॥ सूतानां पांडवीयानामिंद्रसेनादीनां ॥५॥

का२

धो

45

ऊर्मिमतःसिंधोः॥१८॥विराटे॥४॥विधेयानांकिंकराणांनिभृतानांअत्यंतावहितानां॥५॥अकालिकंविलंब॥

अत्यंतंवानिगूढास्तेपारंचोर्मिमतोगताः॥म्लेश्चापिमहारण्येभवितारःस्ममानिनः॥अथवाविष
मंप्राप्यविनष्टाःशाश्वतीःसमाः॥तस्मान्मानसमव्यग्रंकृत्वातेकुरुनंदन॥१८॥कुरुकार्यंमहोत्
साहंमन्येप्रपन्नराणांयथा॥विराटपर्वणिवारप्रत्याचारे॥वैशंपायनउ०॥अथाब्रवीन्महावीर्योद्रोण
स्तत्वार्थदर्शिवान्॥नतादृशाविनश्यंतिनयांतिपराभवं॥१॥शूराश्चकृतविद्याश्चबुद्धिमंतोजि
तेंद्रियाः॥धर्मज्ञाश्चकृतज्ञाश्चधर्मराजमनुव्रताः॥नीतिधर्मार्थतत्वज्ञंपितृवच्चसमाहितं॥धर्मेस्थि
तंसत्यधृतिंज्येष्ठंज्येष्ठापचायिनः॥अनुव्रतामहात्मानंभ्रातरोभ्रातरंनृप॥अजातशत्रुंश्रीमंतंसर्वा

महात्मनां

भ्रातृननुव्रतं॥४॥तेषांतथाविधेयानांनिभृतानां॥किमर्थंनीतिमान्पार्थःश्रेयोनैषांकरिष्यति
त॥५॥तस्माद्यत्नात्प्रतीक्षंतेकालस्योदयमागतं॥नहितेनाशमृच्छेयुरितिपश्याम्यहंधिया॥६॥सां
प्रतंचैवयत्कार्यंतच्चतिप्रमकालिकं॥क्रियतांसाधुसंचिंत्यवासश्चैषांप्रचिंत्यतां॥७॥यथावत्पां
डुपुत्राणांसर्वार्थेषुधृतात्मनां॥दुर्ज्ञेयाःखलुशूरास्तेदुरापास्तपसावृताः॥८॥शुद्धात्मागुणवान्पा
र्थःसत्यवान्नीतिमांशुचिः॥तेजोराशिरसंख्येयोगृह्णीयादपिचक्षुषी॥९॥

सह्यं॥८॥गृह्णीयादपिचक्षुषीप्रत्यक्षद्रष्टॄणांदृष्टिमोहंदद्यादित्यर्थः॥६॥७॥८॥९॥

यथा ते पुनर्वनं प्रविशेयुस्तथा तन्मूयधतान् शाम्यच्छिन्नेत्यर्थः ॥ ७८ ॥ तत्फलं चाह ॥ अत्यंतमित्यादिना जनप
क्रान्तान् जनग्रामान् भवेज्जनपदो जनपदोपि जनदेशयोरिति मेदिनी ॥ गोष्ठीभुविहृत्सभा ह ॥ सिंहानां

सर्वकालस्य वेत्तारः कुक्कुरूपधराः स्थिताः ॥ प्रविशेयुर्नितक्कौ यावत्तावदेव पुनर्वनं ॥ तस्मात्तिष्ठंतु मू
र्धध्वयध्याते संतमव्ययं ॥ राज्यानि देहमव्यग्रंतिः सपत्नं चिरं भवेत् ॥ ९ ॥ अथाब्रवीत्ततः कर्णः । विषंगच्छ
त्व भारत ॥ अन्येषूतान्नरान्हत्वा निभृताः साधुकारिणः ॥ १० ॥ चरत्वदेशान्सवीताः स्फीतान् जनपदा
कुलान् ॥ नद्यगोष्ठीपुरस्थास्तु सिंहप्रव्रजितेषु च ॥ ११ ॥ परिचारे वलीयेषु विविधेष्वाकरेषु च ॥ विलात
स्यामनुष्ठैस्तैस्तर्कयास्वविनीतया ॥ विविधैस्तत्परैः सम्यक्कृतस्तैर्निपुणासंहृतैः ॥ अन्वेष्टव्यास्तु नि
पुणैः पाण्डवाश्छन्नवासिनः ॥ नदीकुंजेषु तीर्थेषु ग्रामेषु नगरेषु च ॥ आश्रमेषु च रम्येषु पर्वतेषु गुहा
सु च ॥ १२ ॥ अथाग्रजानंतरजः पापभावानुरागवान् ॥ श्रेष्ठो दुःशासनस्तत्र भ्राता भ्रातरमब्रवीत्
॥ १३ ॥ येषु नः प्रत्ययो राजंश्चारेषु मनुजाधिप ॥ ते पांतु दत्तदेया वै भूयस्तान्परिमार्गितुं ॥ १४ ॥ एतच्च का
र्यो यस्माद्वयं सर्वमीप्सामहे तथा ॥ यथोद्दिष्टं चराः सर्वे मृगयंतु यतस्ततः ॥ १५ ॥ एते चान्ये च भूयांसो
देशाद्देशं यथाविधि ॥ न तु तेषां गतिर्वासः प्रवृत्तिश्चोपलभ्यते १६ ॥

प्रव्रजितं गमनं येषु तेषु मुनीनाश्रमेषु ॥ ९ ॥ परितआगत्य वर्तंते येषु ते परिचाराः राज्यपदानि तेषु तर्कया कां
तया तर्कः कांक्षोहहेतुष्विति मेदिनी ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अग्रजानंतरजः ईदृशो यो भ्राता ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

म.वि.
४९

यत्न प्रवृत्तं प्रयोगः शार्कं स्नातेयोग्यः तदेव वर्त्यामि नत्तु भवतां ह्येहात ॥९॥ नतिनि तत्स्वउंमं त्रस
नाहं शास्त्रनिगूढोभिसंधिः स्वातंत्र्य शक्यो ह्यं इह त्वयं ॥ साहि यतः नीतिरियं साधुवाच्यसाधुभिर्वक्तव्या
नोः स्वपौन त्वपि नैवेषां वक्तव्यं त्वयं ॥ अनीति सुकथ्य चन साधुभ्रुवा नैव वक्तव्येत्यथं ॥११॥ निहता
वक्तव्यमिति मे मतिः ॥१२॥ न च वक्तव्यमेसति यथायमितरो जनः पांडवानां निवासे लोकसाधारणंमत

46

यत्र शास्त्रमिहास्माभिर्लोके संचिन्त्य पाण्डवान् ॥ बुध्या प्रवृत्ते न ह्येहान्न वत्स्यामि निबोधतन्
॥१०॥ नतिं ये मादृशो नीतिं लप्स्यत्याकर्शवन ॥ स्मानियं साधुवृत्तस्मान्न तन्नीतिः कथ्यते न ॥११॥
हहां नु शासनेनात्र निहृता सत्यशीलिना ॥ प्रवर्षे निहर्धीरेणास्तां मध्ये विवद्दता ॥१२॥ श्री
यथार्थमिह वक्तव्यं सर्वथा धर्मलिप्सया ॥ तत्र नाहं तथा मन्ये यथायमितरो जनः ॥१३॥ नि
वासं धर्मराजस्य वर्षेस्मिन्वै त्रयोदशे ॥ तत्र तात न तेषां हि राजन्भाव्यमसांप्रतं ॥१४॥ पुरे ज
नपदे चापि यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ दानशीलो वदान्यश्च निभृतो ह्रीनिषेवकः ॥१५॥ जनो जन
पदे भाव्यो यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ प्रियवादी सदा दान्तो भव्यः सत्यपरो जनः ॥ हृष्टः पुष्टः शु
चिर्दक्षो यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥१६॥

स्यते न त्याहं न मन्येऽन्यनियोजनः ॥१३॥ असाधारणमेवाहं ॥ नमेति न च पराहौ ॥ असंप्रतं प्रक
ल्याणो ॥१४॥ तत्र तातः प्रियवादी च व हान्योदानशीले च वाङ्कवादिनि वाच्यवदिति मे दिनी निभृतः नि
भृतैर्हि [illegible] माद्री ॥ ओदव भूपके अतिन्न ॥१५॥ भक्तो भविता ॥१६॥ ॥ ४९

॥१॥ क्लि हे ॥ असिसोल्पक्षमहात्माच्चगुणमेवहृदम् ॥ [illegible] नवशीघ्रपाण्डवविष्णुगिरेवा:
वे[illegible]नानकौरवान् ॥ उवाचेति ॥१॥ संसैवरूत्संसपवद्यानसूस्रंवहन् ॥ वदनंनमभावन्नाध ॥५॥ अनंते

पंचविंशोध्या. = ५२

तां
विज्ञापयिष्यंतस्माद्रूपशुश्रूषयामहे ॥ ब्राह्मणैश्चारकैः सिद्धैर्यचान्यैत हि देवता: ॥१४॥ इति
विराटपर्वणि द्रोणवाक्यं ॥१५॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः शान्तनवो भीष्मो भरतानां पितामहः ॥
अकलान्देशकालतत्त्वज्ञः सर्वधर्मवित् ॥१॥ आचार्यवाक्यैः परमैर्महाकर्मभिसंदधत् ॥
हितार्थं समसवाचेनां भारतीं भारतानामिति ॥२॥ युधिष्ठिरे समासक्तो धर्मे हेयधर्मे संहतो ॥ प्रसं
न्तेदुर्लभं नित्यं सततां वाभिमतां सदा ॥३॥ भीष्मः समवदन्नयगिरे साधुभिरर्चितो ॥ यथैवग्राम
णाः प्राहद्रोणां सर्वोधैनतत्त्ववित् ॥४॥ सर्वलक्षणसंपन्नाः साधुव्रतसमन्विताः ॥५॥ बहानूषा
समेषुरक्ताः सत्यव्रतपरायणाः ॥६॥ समयं समय कालेपालयंतः सुविव्रता: ॥७॥ दृढधर्मेरं
मानितत्वेकेशवानुगताः सदा ॥ प्रवीरपुरुषाः सर्वे महात्मानो महाबलाः ॥ नैव सीदितमर्हंति
उदहेतः सुतां पुरं ॥८॥ धर्मतश्चैव गच्छंति सर्वे वीर्येण च पाण्डवाः ॥ ननाशमधिगच्छेयुरितिमे
धीयते मातिः ॥९॥ न चपुर्हिं पवित्रं स्वामि पाण्डवान्यति भारत ॥ नतनीतिः स्वनीतस्य शक्यतेन्वेषि
तेषु वै: ॥१०॥

पाख्यानानाकृतिरनेकाख्याख्यायिका ॥ ॥१२॥ महात्मानउदारचित्ताः ॥ सनातं धर्मे ॥ ॥ पर्वैः अनौ
निपर्वैः ॥ अन्वेषितेप्यनंतं ॥२॥ ॥

२९॥ गृह्यमाणा दिशि ये परस्मा वेदचक्षुर्नापालनीयस्य॥ एवंभूतस्तु तेयत्र मध्याह्रियमाणेति॥१॥२९॥ त
स्मादिति धीमतः पाण्डवस्य वासं छन्नेन च विरोधीति शेषः॥ परमां गतिं गमनं च तत्रैव स्थीयत इह॥ एतत्सा

त्यक्तवाक्याहनस्तात शुभकल्याणमंगलः॥ शुभार्थेप्सुः शुभमतिर्यत्र राजा युधिष्ठिरः॥२९
भविष्यति जनस्तत्र नित्यं चेह प्रियंवदः॥ धर्मात्मा शक्यते ज्ञातुं नापि तात द्विजातिभिः॥३०॥
किं पुनः प्राकृतैस्तात पार्थो विज्ञायते क्वचित॥ यस्मिन्सत्यं धृतिर्दानं परा शान्तिर्ध्रुवा क्षमा॥३१
ह्रीः श्रीः कीर्तिः परं तेज आनृशंस्यमथार्जवं॥ तस्मात्तत्र निवासं तु छन्नं यत्नेन धीमतः॥३२॥
गतिं च परमां तत्र नोत्सहे वक्तुमन्यथा॥ एवमेतन्मया चिन्त्य यत्कृतं मन्यसे हितं॥ तत्क्षिप्रं कु
रु कौरव्य यद्येवं श्रद्दधासि मे॥३३॥ विराटे भीष्मवाक्यं॥ वैशं॥ ततः शारद्वतो वाक्यमित्युवाच कृ
पस्तदा॥ युक्तं प्राप्तं च वृद्धेन पाण्डवान्प्रति भाषितं॥१॥ धर्मार्थसहितं श्लक्ष्णं तत्त्वतश्च सहेतु
कं॥ तत्रानुरूपं भीष्मेण ममाप्यत्र गिरं शृणु॥२॥ [illegible] तेषां चैव गतिस्तीर्थैर्वासश्चैषां प्र
चिन्त्यतां॥ नीतिर्विधीयतां चापि सांप्रतं या हिता भवेत॥३॥ नावज्ञेयो रिपुस्तात प्राकृतोपि
बुभूषता॥ किं पुनः पाण्डवास्तात सर्वास्त्रकुशला रणे॥४॥

हे अन्यथा विपरीतं वक्तुं
नोत्सहेऽहमुत्सहे वक्ताल्॥ पाण्डवेष्वद्वेषस्यापनीतस्य पाण्डवानुपपन्नाचेति भावः॥३२॥३३॥ विराटे भीष्मवाक्यं॥ युक्तं प्राप्तमि
त्यादि [illegible] कालं॥ तत्रानुरूपमहेतुकं [illegible] आत्मज्ञैस्तीर्थैः चारैः॥४॥॥

[illegible] [illegible] मिमानीश्चात्मसंभावितः मन्त्रीप्रदं
[illegible] [illegible] ॥२०॥ दर्शनेनयमेवब्रह्मस्वरूपावेलणानि [illegible]
[illegible] नयमराजायुधिष्ठिर [illegible] ॥२१॥

नास्त्यकोनवाधीश्वरोनीमिमानीनमत्सरी॥भविष्यंतिजनास्तत्रस्वधर्मसमन्वताः॥१७॥ब्रह्म
णाद्याश्चभूयांसः शूद्राश्चल्पश्चैवच॥क्षत्रवैश्याभविष्यंतिभूयांसोभूरिदक्षिणाः॥१८॥सदा
चतत्रप्रजेन्द्रः सम्यग्वर्षीनसंशयः॥सर्वत्रसस्याचमहीनिरातंकाभविष्यति॥१९॥गावोवति
वथान्यानिरसवंतिफलानिच॥पर्वतिचमाल्यानिस्थुभ्रम्यशाश्वाचभारती॥२०॥वायुश्चसुरवोवि
पुण्यानिष्फानिपंचदशानि॥भयंनीभविशेनत्रयमराजायुधिष्ठिर॥२१॥गावश्चबहुलैस्तत्रनक
शानचतुर्दलाः॥पयांसिदधिसर्पीषिरसवंतिहितानिच॥२२॥गुणवंतिपेयानिभोज्यानिरसवंति च
च॥नतत्रदेशेभविष्यंतियमराजायुधिष्ठिर॥२३॥धर्माश्चतत्रसर्वेस्तसेवितास्तद्विजातिभिः॥स्वैः
स्वैःस्वैःगुणैस्तसंयुक्ताः अस्मिन्वर्षेत्रयोदशे॥२४॥देशेनस्मिन्भविष्यंतितानपांडवसंयुते॥संप्रीति
मान्जनस्तत्रसंतुष्टःसुविश्वमयः॥२५॥देवतानितथिपूजास्तसर्वेभावानरागवान्॥सत्र [illegible]नेम
[illegible]स्माहः [illegible]परायणाः॥२६॥ [illegible] [illegible]यत्तः सुमभ्रतः॥भविष्यंतिज
नस्तत्रयमराजायुधिष्ठिर॥२७॥

वर्जितं॥२६॥२७॥२८॥रुपाणिरुपाणि॥२९॥सर्वभावेनसर्वात्मनानुरागवान्॥३०॥ब्रह्मप्रादमसन्तो॥३१

साम्ये साम्यभेदे॥ अपराध्यापि कोशहानेत्यथ्याधिमोदकः॥ पृष्ठे निपातनं वा॥ बलिकर्म वा करदानं
न्यायेन तु नित्वमतान् कल॥११॥ बलं स्वसैन्यं सम्यग्यथास्थानं स्थाप्य आभाष्य तं श्रेष्ठितेन भक्तवेतनमा
नेदानेन संमानयित्वा यथा मनस्यर्थः॥ सिद्धिं जयं॥१२॥ अरिभिः शत्रुभिः पांडवैश्चापि सहयोत्स्यसे कीदृशैः स्व

साम्ना भेदेन दानेन दंडेन बलिकर्मणा॥ न्यायेनाक्रम्य च परान् बलाच्चानम्य दुर्बलान्॥११॥ सो
त्वयितानमित्राणि बलं चाभाष्य नान्वितं॥ सकोशबलसंहृष्टः सम्यक् सिद्धिमवाप्स्यसि॥१२॥
योत्स्यसे चापि बलिभिररिभिः प्रत्युपस्थितैः॥ अथवा सर्वपांडवेया विहीनैश्च बलवाहनैः॥१३॥
एवं सर्वं विनिश्चित्य व्यवसायं स्वधर्मतः॥ यथाकालं मनुजेंद्र चिरं सुखमवाप्स्यसि॥१४॥ इति
विराटपर्वणि गोग्रहणे कृपवाक्यं॥ वैशंपायन उवाच॥ अथ राजा त्रिगर्तानां सुशर्मा रथयूथपः॥ प्राप्त
कालमिदं वाक्यमुवाच त्वरितो बली॥१॥ असकृन्निकृतः पूर्वं मत्स्यैः साल्वेयकैः प्रभो॥ सूते
नैव च मत्स्यस्य कीचकेन पुनः पुनः॥२॥ बाधितो बंधुभिः सार्धं बलाद्बलवता विभो॥ स कर्ण
मभ्युदीक्ष्याथ दुर्योधनमभाषत॥३॥ असकृन्मत्स्यराज्ञा मे राष्ट्रं बाधितमोजसा॥ प्रणेता की
चकस्तस्य बलवानभवत्पुरा॥४॥ क्रूरोऽमर्षी स दुष्टात्मा भुवि प्रख्यातविक्रमः॥ निहतः स तु गं
धर्वैः पापकर्मा नृशंसवान्॥५॥

पाथार्प

48

बलात् ना विहीनैः॥१३॥ व्यवसायं स्वकर्तव्यं॥१४॥ विराटे पुराकं वाक्यमुवाचेत्यन्वयः हेतुमाह असकृदि
ति॥ निकृताः वंचिताः त्रिगर्ताः तु निशेषः प्रभो हे जनमेजय॥२॥ बाधितः स्वशमी बलवता कीचकेन
प्राप्ति [illegible] सलिके [illegible] ॥३॥४॥५॥

ग्रकेनसवेषुना:रेतकालकेषु ॥ उदयं उद्गमनं तु निशाकाले ऽकाले ॥ प्राप्ते सति समये समीकालेऽस्मा-
कमिहेषु नीत्यर्थः ॥ धार्तराष्ट्रेषु मित्रराष्ट्रेषु शत्रुराष्ट्रेषु च स्वस्य बलं सैन्यं सामर्थ्यं च यत्न यत्नात्तं ॥ ७ ॥
नीतिर्भेदकेन नत्रनत चान्यग्रहणादिका ॥ तथा विधीयतां यथा येन प्रकारेण तैः सह संदधामहे श-
त्रादिभिर्यथा नं कुर्महे ॥ यद्वा बलकोशयोरल्पत्वं स्वस्य परस्य च बहुत्वं ॥ नीतिर्यथा प्रतिते सामरूपा विधेय-
ता यथा तैः सह संदधामहे संधिं कुर्महे इति ॥ कालोदये ॥ स्वस्योदये ॥ स्वस्योदये रूपगृहे प्राप्ते सति ॥ तेषां पे-

तस्मात्तत्रैव निहितेषु पाण्डवेषु महात्मसु । गते भावेषु कुत्रेषु कालेऽभ्युदयमागते ॥ ८ ॥ धार्तराष्ट्रे
धार्तराष्ट्रे च तत्तान्नत्वं बलमात्मनः ॥ उदयः पाण्डवानां च प्राप्ते काले न संशयः ॥ ९ ॥ निहतेन समं
पाः पार्था महात्मानो महाबलाः ॥ महोत्साहाश्च विख्याताः पाण्डवा ह्यमितौजसः ॥ १० ॥ तस्मादु-
ले च कालं यथा नीतिश्चापि विधीयताम् ॥ यथा कालोदये प्राप्ते सम्यक्तैः संदधामहे ॥ ११ ॥ ज्ञातिषु
ज्ञातिस्त्रीषु ज्ञस्य बलमात्मनः । नियतं सर्वमित्रेषु बलवत्सु बलेषु च ॥ १२ ॥ उच्चावचबलेना-
त्मा मध्यस्थं चापि भारत । प्रहृष्टमप्रहृष्टं च संदधाम तथा परैः ॥ १३ ॥

धीयतां नीतिपाठे तेषां कालतः ॥ उदये प्राप्ते सति यथा सम्यग्विधीयते तथायते ॥ नयो नीतिर्विधीय-
तां ॥ ८ ॥ नियतं समं च बले ॥ नियमेन तु पृथक् ॥ ९ ॥ वीर्यफलमाह ॥ उच्चेति ॥ उच्चादिभेदेन त्रिविधमपि प्र-
हृष्टं नातातं ॥ वेत्स समं ना स्वबलं प्रप्रहृष्टं चेत्यहृष्टबलैः शत्रुभिः ॥ सह संदधाम संधिं करवाम वि-
परीतं चेदपि संदधाम शत्रुनिति शेषः । संधानीयमिति पाठेऽपि तत्रैवार्थः हृदयं तेषं ज्ञातं यथा नीतिस्ता-
लोपः ॥ अनीयन्तान्तोऽपपरे भवति ॥ संधानीयमिति लुप्तकः पाठः ॥ १० ॥ ॥

१८।। १।। तथोद्देशं यथानिर्दिष्टं दक्षिणामन्वनंतवादिशं।। यथायोग्यं बलस्य विभागं कृत्वा उद्दिश्यो न्यस्थः।। २९

श्रुत्वं ते वा प्रनष्टास्ते सर्वे पार्थाः प्रियमद्दयं।। यामो राजन्निरुद्विग्ना विराटनगरं वयं।। आहरिष्या
मो हि गास्तस्य विविधानि वसूनि च।। वैशंपायन उवाच।। ततो दुर्योधनो राजा वाक्यमादाय
न सूतजन्।। वैकर्तनस्य कर्णस्य दिश्य मा तातु मत्स्वयं।। १९।। शासने नित्यसंयुक्तं दुःशासनमनं
तरं।। सह वृद्धैस्तु संमंत्र्य क्षिप्रं योजय वाहिनीं।। २०।। यथोद्देशं च गच्छामः सहिताः सर्वकौरवैः।।
सुशर्मा तु यथोद्दिष्टं देशं यातु महारथः।। २१।। त्रिगर्तैः सहितो राजा समग्रबलवाहनः।। प्रागेव हि
संवृत्तो मत्स्यस्य विषयं प्रति।। २२।। जघन्यतो वयं तत्र यास्यामो दिवसांतरे।। विषयं मत्स्यरा
जस्य सुसमृद्धं सुसंहताः।। ते यांतु सहितास्तत्र विराटनगरं प्रति।। क्षिप्रं गोपान्समासाद्य
गृह्णंतु विपुलं धनं।। गवां शतसहस्राणि श्रीमंति गुणवंति च।। वयमप्यनुगृह्णीमो द्विधा कृ
त्वा वरूथिनीं।। २४।। वैशंपायन उवाच।। ते स्म गत्वा यथोद्दिष्टां दिशं वह्नेर्महीपते।। सन्नद्धा रथि
नः सर्वे सपदाता बलोत्कटाः।। २५।। प्रतिवैरं चिकीर्षंतो गोषु गृद्धा महाबलाः।। आदातुं गाः
सुशर्माथ कृष्णपक्षस्य सप्तमीं।। २६।। अपरे दिवसे सर्वे राजन्संभूय कौरवाः।। अष्टम्यां ते
न्यगृह्णंत गोकुलानि सहस्रशः।। २७।। इति विराटपर्वणि गोग्रहे।। ३।। २८

२२ [illegible] सुसंहताः।। २३।। २७।। न्यगृह्णंत गोकुलानि सहस्रशः।। २७।। इति वि टे गोग्रहः।।

१ ११ निःश्रीकः निरुत्साहः ॥१५॥ १४ ॥१५॥ निर्यामः निष्क्रामः ॥५॥१६॥ २०॥

तस्मिन्विनिहतेराजाहतदर्पोनिराश्रयः ॥ भविष्यतिनिरुत्साहोविराटइतिमेमतिः ॥६॥ न
ग्रयात्राममसमनाघटितेरोचतेनच ॥ कौरवाणांचसर्वेषांकोशस्यचमहात्मनः ॥७॥ एतत्त्वाम
हंमन्येकार्यमात्ययिकंहितं ॥ राष्ट्रंतस्याभियास्यामोवहुधान्यसमाकुलं ॥८॥ आददामोस्य
रत्नानिविविधानिवसूनिच ॥ ग्रामान्राष्ट्राणिवातस्यहरिष्यामोविभागशः ॥९॥ अथवागोस
हस्राणिशुभानिचवहूनिच ॥ विविधानिहरिष्यामःप्रतिपीड्यवरवलान् ॥१०॥ कौरवैःसहसं
गत्यत्रिगर्तैश्चविशांपते ॥ गास्तस्यापहरामोचसर्वैश्चैवसुसंहताः ॥११॥ संविभागेनकुर्वानेति
वध्नीमोस्यपौरुषं ॥ हत्वाचास्यचमूंकृत्स्नांवशमेवानयामहे ॥१२॥ तंवशेन्यायतःकृत्वासुखं
वस्त्यामहेवयं ॥ भवतोवलवृद्धिश्चभविष्यतिनसंशयः ॥१३॥ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यकर्णोराजा
नमब्रवीत् ॥ सूक्तंसुशर्मणावाक्यंप्राप्तकालंहितंचनः ॥१४॥ तस्मात्क्षिप्रंविनिर्यामोयोजयि
त्वावरूथिनीं ॥ विभज्यचाप्यनीकानियथावामन्यसेनघ ॥१५॥ प्रज्ञावाकुरुवृद्धोयंसर्वे
षांनःपितामहः ॥ आचार्यश्चैवद्रोणःकृपःशारद्वतस्तथा ॥ मन्यंतेतेयथासर्वेतथायात्रा
विधीयतां ॥१६॥ संमन्त्र्याशुगच्छामःसाधनार्थंमहीपते ॥ किंचनःपाण्डवैःकार्यंहीनार्थ
बलपौरुषैः ॥१७॥

यथा२

निर्यामः=२८

म.वि.
५०

50

आनसंमितिसीक्ष्ममानानि ॥ स्त्रस्यायसंग्रहनिक्षोहं ॥ पुष्ट ॥ वस्त्रवदन्धेप्रसमयेपंचयदयः ॥ आयायांपा
लाद्वःनिमहितिनहस्तायस्तनस्यागर्भेन्नःकवचेनेनसहितिस्वस्नायसगर्भपाठंतरेसन्नाह
पस्नोभावायसगर्भेसंकटे ॥ गर्भोऽभ्युणेभेकेकुतौसंयोपनस्वसंकटेइतिनानार्थे ॥ वृत्तस्याह
श्केपृतावितिच ॥ अभ्यहास्यनवव्य ॥ १ ॥ पारस्वपरात्मनोतिपीइयानिसवनितिपतिवापारस
वंस्फटारप ॥ स्वार्थेनाह्निनःपारस्वंशास्त्रसवंपारस्वंसवंशावंशास्त्रसहमित्यर्थः ॥ कल्याणप

आनुमंतिविविधयाणिसूक्ष्मैमानिभागशः ॥ सवस्नायसगर्भेनकवचेनचकोंचनं ॥ १ ॥
विराटस्यप्रियोभ्राताशतानीकोऽभ्यहारयत् ॥ सर्वपारसवंचमेकल्याणपटलंदृढं ॥ २ ॥ श
तानीकादवरजोमदिराक्षोऽभ्यहारयत् ॥ शतसूर्यंशतावर्तंशतबिंदुशतातिमत् ॥ ३ ॥ अ
भेद्यकल्पमत्स्यस्य राजाकवचमाहरत् ॥ उत्सेधेयस्यपद्मानिशतंसौगंधिकानिच ॥ ४ ॥ सुव
र्णपृष्ठंसूर्याभंसूर्यदत्तोऽभ्यहारयत् ॥ दृढमायसगर्भंचश्वेतंवर्मशतातिमत् ॥ ५ ॥ विराट
स्यसुतोज्येष्ठोवीरःशंखोऽभ्यहारयत् ॥ शतशश्चतनुत्राणियथास्वंतेमहारथाः ॥ ६ ॥ यो
त्स्यमानाअनह्यंतदेवरूपाःप्रहारिणः ॥ सूपस्करेषुशुभ्रेषुमहत्सुचमहारथाः ॥ ७ ॥

हलंहवर्णापृष्ठंदिनेकल्याणमतयेस्वर्णादिनिविस्तः ॥ ४ ॥ आवर्तितेपुनःपुनर्मोयस्मिंविलसनी
निष्पोगानवेचेइःपद्मवांविंडःसहस्रचंकअतिनिमाकारं ॥ उत्सेधेउच्छ्रायेसहस्रेविस्तारेकल्हारजा
तेयातिशांतपद्मानिपंचसानिविज्ञानिपद्मंविश्वालाम्निसार्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ अभ्यनह्यंतेति ॥ पाठे
मितिपक्षःसूपस्करेशुभ्रोपस्थिनरथांगेषु ॥ ६ ॥ ॥

५०

छद्मलिंगेनछन्नलिंकपटवेषेणप्रविष्टानां॥व्यतीतोऽतिक्रांतःसमयःसंवत्सरः॥२॥संभावनां

वैशंपायनउवाच॥ततस्तेषांमहाराजतथैवामिततेजसां॥छद्मलिंगप्रविष्टानांपांडवानां
महात्मनां॥१॥व्यतीतःसमयःसम्यक्वसतांवैपुरोत्तमे॥कुर्वतांतस्यकर्माणिविराटस्य
महीपतेः॥२॥कीचकेतुहतेराजाविराटःपरवीरहा॥परांसंभावनांचक्रेकुंतीपुत्रेयुधि
ष्ठिरे॥३॥ततस्त्रयोदशस्यांतेतस्यवर्षस्यभारत॥सुशर्मणागृहीतंतुगोधनंतरसाबहु॥४॥
ततोजवेनमहतागोपःपुरमथाव्रजत्॥सदृष्ट्वामत्स्यराजंचरथात्प्रस्कंद्यकुंडली॥५॥शूरैः
परिवृतंयोधैःकुंडलांगदधारिभिः॥संवृतंमंत्रिभिःसार्द्धंपांडवैश्चमहात्मभिः॥६॥तंसभायां
महाराजमासीनंराष्ट्रवर्धनं॥सोऽब्रवीदुपसंगम्यविराटंप्रणतस्तदा॥७॥अस्मान्युधिविनि
र्जित्यपरिभूयसबांधवान्॥गवांशतसहस्राणित्रिगर्ताःकालयंतिते॥८॥तान्परीप्समनुष्य
नेंद्रमानेशुःपशवस्तव॥तच्छ्रुत्वानृपतिःसेनांमत्स्यानांसमयोजयत्॥९॥रथनागाश्वक
लिलांपत्तिध्वजसमाकुलां॥राजानोराजपुत्राश्चतनुत्राण्यथभेजिरे॥१०॥

कीचकवत्॥अयमपिसमजयकर्ताभविष्यतीत्येवंरूपां॥३॥९॥मानेशुःनाशमदर्शनंह्रेरेः
नियावत्।सागहेतुः॥७॥तनुत्राणिकवचानि॥८॥२॥१०॥

९॥ अमित्रकर्शनो काकेभगाडेकर्दोर्गुल्मरः ॥ १०॥ ११॥ निरीक्षन्तं निरीक्षमाणं गोपलिङ्गमार्गं
१४॥ वि इति नियोगनिगमः ॥ ग्रस्तशान्त्यामवतः परिणते ॥ पञ्चधा विभक्तस्याह्नश्चतुर्थे भागे

विराटमन्वयुः पार्थाः सहिताः कुरुपुङ्गवाः ॥ चत्वारो भ्रातरः शूराः पाण्डवाः सत्यविक्रमाः ॥ ८
भीमाश्च मत्तमातङ्गाः अमित्रकर्शनाः ॥ दन्तिनश्चैव नागेन्द्राः सहिताः षष्टिहायनाः ॥ ९
स्वारूढा युद्धकुशलैः शिक्षिता हस्तिसादिभिः ॥ राजानमन्वयुः पश्चाच्चलन्त इव पर्वताः ॥ १०
विशारदानां मुख्यानां हृष्टानां चारुयायिनां ॥ अष्टौ रथसहस्राणि दश नागशतानि च ॥ ११
षष्टिश्चाश्वसहस्राणि मत्स्यानामभिनिर्ययुः ॥ तदनीकं विराटस्य शुशुभे भरतर्षभ ॥ १२ ॥ संप्र
यातं महाराज निरीक्षन्तं गवां पदं ॥ तद्बलाग्र्यं विराटस्य संप्रस्थितमशोभत ॥ १३ ॥ दृढायुध
जनाकीर्णं गजाश्वरथसंकुलं ॥ विराटत्रिगर्तोद्धे सैन्यप्रयाणं च ॥ निर्याय नगराच्छू
रा व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ त्रिगर्तानस्पृशन्मत्स्याः सूर्ये परिणते सति ॥ १ ॥ ते त्रिगर्ताश्च म
त्स्याश्च संरब्धा युद्धदुर्मदाः ॥ अन्योन्यमभिगर्जन्तो गोषु गृद्धा महाबलाः ॥ २ ॥ भीमाश्च मत्तमा
तङ्गाः तोमराङ्कुशचोदिताः ॥ ग्रामणीयैः समारूढाः कुशलैर्हस्तिसादिभिः ॥ ३ ॥ तेषां समा
गमो घोरस्तुमुलो लोमहर्षणः ॥ घ्नतां परस्परं राजन्यमराष्ट्रविवर्धनः ॥ ४ ॥ देवासुरसमो
राजन्नासीत्सूर्ये विलम्बति ॥ पदातिरथनागेन्द्रहयारोहबलौघवान् ॥ ५ ॥

१.२॥ ग्रामणीयैः राजकीयैः ग्रामणीर्नापिते श्रेष्ठे निघण्टवे पिपिपि चेत्यमरः ॥ ४ ॥ समागमः सं
ग्रामः ॥ ४ ॥ बलौघवान्निस्रवतोहति ॥ ५ ॥ ॥

१० ॥ ३ ॥ क्षिप्रोपयोगक्षितोभूत ॥१८ ॥१९॥ गोपालस्त्रीनिपालाद्यैः ॥१०॥२१॥२८॥

भावि०४

पृथक्कांचनसन्नाहान्रथेषु स्थानयोजयन् ॥ सूर्यचंद्रप्रतीकाशे रथे दिव्ये हिरण्मये ॥१७॥ म
हान्नेमिस्वनस्य ध्वजउच्छ्रितश्रियेनदा ॥ अथान्यान्विविधाकारान्ध्वजान्हेमपरिष्कृतान् ॥१८॥ य
थासंत्वत्रियाः शूरा रथेषु समयोजयन् ॥ अथ मत्स्योऽब्रवीद्राजा शतानीकं जघन्यजं ॥१९॥ कं
कवल्लवगोपालादामसंग्रंथिश्च वीर्यवान् ॥ युध्येयुरिति मे बुद्धिर्वर्तते नात्र संशयः ॥२०॥ एतेषा
मपि दीयंतां रथाध्वजपताकिनः ॥ कवचानि विचित्राणि दृढानि च मृदूनि च ॥२१॥ वीरांगरूपाः पु
रुषा नागराजकरोपमाः ॥ नेमे जातु न युध्येयुरिति मे धीयते मतिः ॥२२॥ पतच्छ्रुत्वा तु नृपतेः
वाक्यं त्वरितमानसः ॥ शतानीकस्तु पार्थेभ्यो रथान्राजन्समादिशत् ॥२३॥ सहदेवाय राज्ञे च
भीमाय नकुलाय च ॥ तान्प्रहृष्टास्ततः सूता राजभक्तिपुरस्कृताः ॥२४॥ निर्दिष्टान्नरदेवेन
रथाञ्शीघ्रमयोजयन् ॥ कवचानि विचित्राणि मृदूनि च दृढानि च ॥२५॥ विराटः प्रादिशद्या
नि तेषामक्लिष्टकर्मणां ॥ तान्यामुच्य शरीरेषु दंशितास्ते परंतपाः ॥२६॥ रथान्हयैः सुसंपन्ना
नास्थाय च नरोत्तमाः ॥ निर्ययुर्मुदिताः पार्थाः शत्रुसंघावमर्दिनः ॥२७॥ तरस्विनश्छन्नरू
पाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ रथान्हेमपरिच्छिन्नानास्थाय च महारथाः ॥२८॥

१८ त्रिगर्तानां च सेनां प्रविष्टं वीक्ष्य चाप्ययुः ॥ १९ ॥ प्रविश्य च ततो माळकेनां नो मोहिनवंतौ केशाकेशि केशुकेशे
शुगृहीत्वा प्रहृतेग्रहे केशाकेशि पदे रथारथि पादं नरेणा वोन लिनवेस्य प्रहृत्येदेग्रह प्रहृतेन नवः
नकिके शेषु गृहीत्वा योधा इत्येषु गृहीत्वा रथाश्च प्रतिपतनं इति भावः ॥ २० ॥ सूर्यदत्तः शतानीकः ॥ २१ ॥

तेऽग्रेनः समरेष्योऽन्यः शूराः परिघबाहवः ॥ न घोऽरुभिसंरब्धाः शूराल्कैर्न पराभुवोन् ॥ १८ ॥ श
तानीकः शतं हत्वा विशालाक्षसुतः शतं ॥ प्रविष्टो महतीं सेनां त्रिगर्तानां महारथौ ॥ १९ ॥ तौ
प्रविष्टो महासेनां बलवंतौ मनस्विनौ ॥ आर्केनो बाहुसंसक्तौ केशाकेशि रथारथि ॥ २० ॥ ल
हयिना त्रिगर्तानां तौ प्रविष्टो रथव्रजं ॥ आग्रतः सूर्यदत्तस्तु मादिरानदष्टष्टतः ॥ २१ ॥ विराट
स्तत्र संग्रामे हत्वा पंचशतान्यथा ॥ हत्वा नाव शतान्यष्टौ हत्वा पंच महारथान् ॥ चचरसौ वि
विधान्मार्गान्रथेन रथसत्तमः ॥ त्रिगर्तानां सुशर्माणं माळ्केडुक्तन रथं रणे ॥ २२ ॥ तौ अववाहरं
तौ न च महात्मानौ महाबलौ ॥ अन्योन्यमभिगर्जन्तौ गोष्ठेषु वृषभाविव ॥ २३ ॥ ततो राजा त्रि
गर्तानां सुशर्मा युद्धदुर्मदः ॥ मत्स्यं समीपाद्ग्राहान् द्वैरथेन नरर्षभ ॥ २४ ॥ ततो रथाभ्यां रथि
नौ व्यनीय नरमर्षणौ ॥ शरौघान्सृजतो शीघ्रं तोयधारा घनाविव ॥ २५ ॥ ॥

तौ विराट् सुशर्माणौ न ततः सैन्यमिति श्लोकः ॥ प्राचीन पुस्तके षण्णथापठ्यते ॥ ततः सेनाः समाहत्य
मत्स्यराजसुशर्माणौ ॥ रुक्मानीनां नदान्योन्यं सैन्ये नरजसा हता विति ॥ न च सुशर्माणं चितिहत्वन
मार्गसेनः ॥ क्षेत्रहृत्वा द्रुमग्रा तस्मा हत्वा ॥ आंतो मसंस्तदृत्वस्तारथिना सैन्येन सेनो रथेन ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

१॥ [illegible] ग्रसन्तो स्वैन ॥ ५॥ आनि षकानि हस्त्यहस्तानि रंगनानि ॥ ८॥ अस्तानि हिपनो ॥ २ ॥ ४॥ नवाभोग
लिकाशैः स्वदेहोपमैः ॥ ७॥ ७॥ २९॥ कम्पमलेमकं आवितपस्तनि लिशेषः । येषां गहस्तनां पारि

अन्योन्यमभ्यपततां निघ्नतां चेतरेतरं ॥ उदतिष्ठत्ततो भौमं न प्रज्ञायत किंचन ॥ ८॥ पतिताः
श्चापतन्भूमौ सैन्येन रजसाहताः ॥ शुभ्रं निसर्पद्भिरादित्यैर्नरर्धीयत ॥ ५॥ तद्योनैरिव संछन्न
मेतद्दिव्यराजत ॥ हस्तहस्तानि चापानि व्यञ्जनानि यत्न्विनो ॥ ८॥ पतितो लोकवीराणां ग्रस
व्यानि षकानि यन्त्रितां ॥ ९॥ पतितो लोकवीराणां सव्यदक्षिणमस्तकं ॥ २ छत्रस्थैः समाजम्भः
पादानैश्च पराजयः ॥ ३॥ सादिनः सादिभिश्चैव गजैश्चापि महागजाः ॥ अश्विभिः पत्तिभिः प्रा
सैः शक्तिभिस्तोमरैरपि ॥ ४॥ संरब्धाः समरे राजन्निजघ्नुरितरेतरं ॥ निकृत्तः समरे न्यान्ये भूताः
परिघवाहवः ॥ १०॥ नष्टो क्रूरभिसंरब्धाः पूरान्कुंतैः पराभ्युपान्न ॥ कर्मातरो छुत्तन सृकतके
पामलेकृते ॥ ११॥ अहश्यन्त शिराश्छिन्नाः [illegible] मोधुलसकुंडलं ॥ अहश्यन्त तथा गात्राणि शरैश्छिन्नानि
भागशः ॥ १२॥ पालस्कंथनिकाशानि छिन्नानि गिराणि समहामृधे ॥ नागभोगनिकाशैश्च वाहुभिश्च
न्दनोक्षितैः ॥ १३॥ आसीत्पार्णवसुधा भाति शिरोभिश्च सकुंडलैः ॥ रथिनां रथिभिश्चात्र संप्रहृ
तेभ्य वर्तत ॥ १४॥ सादिभिः सादिनां चापि पदातीनां पदातिभिः ॥ उदतिष्ठत्ततो भौमं रुधिरेणप्र
सर्पता ॥ १५॥ कश्मलं चाविशद्घोरं निर्मर्यादमवर्तत ॥ उपाविशन्मनः पार्थो गाढं प्रवेशितम्भ ॥ सेन
रिलेगानि येषां दर्शनेन चाथ्यकृष्यत ॥ १७॥

नमरुः

सैन्ये ततैरि लेगानि दर्शनेन च तेपि शरैः प्रवेशिताः सेनः
उपविशान धजाग्राहो चलपटलेन तेषां गानि दर्शनेन चन्द्र कृष्यत निरुद्धे ॥ १७॥ ॥

53

वलेनतेनाचैवनिखेवयः॥७॥१५॥उपाहरज्ञउन्मादय॥१६॥१७॥१८॥

वलेनमत्स्यस्यवलेनराज्ञासर्वेविमतोधिपतिःस्वगामी॥अमस्थजित्वाचमहाहमल्लंविरा
टमोजस्विनमभ्यधावत॥७॥तौनिहत्यपृथक्धुर्यावुभौतौपार्ष्णिसारथी॥विरथंमत्स्यराजानं
जीवग्राहमगृह्णतां॥८॥तमुन्मथ्यसुशर्मायुवतीमिवकामुकः॥स्यंदनेस्वेसमारोप्यप्रय
यौशीघ्रवाहनः॥९॥तस्मिन्गृहीतेविरथेविराटेवलवत्तरे॥प्राद्रवंतभयान्मत्स्यास्त्रिगर्तैर
र्दिताभृशं॥१०॥तेषुसंत्रस्यमानेषुकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः॥अभ्यभाषन्महाबाहुंभीमसेनमरिंदम
मत्स्यराजःपरामृष्टस्त्रिगर्तेनसुशर्मणा॥तंमोचयमहाबाहोनगच्छेद्द्विषतांवशं॥११॥उषि
ताःस्मसुखंसर्वेसर्वकामैःसुपूजिताः॥भीमसेनत्वयाकार्यातस्यवासस्यनिष्कृतिः॥१२॥भी
मसेनउवाच॥अहमेनंपरित्रास्येशासनात्तवपार्थिव॥पश्यमेसुमहत्कर्मयुध्यतःसहशत्रुभिः॥स्व
बाहुबलमाश्रित्यतिष्ठंतस्त्वंभ्रातृभिःसह॥एकांतमाश्रितोराजन्पश्यमेऽद्यपराक्रमं॥१३॥स
स्कंधोऽयंमहावृक्षोगदारूपइवस्थितः॥अहमेनंसमारुज्यद्रावयिष्यामिशात्रवान्॥१४॥वैशंपाय
नउवाच॥तंमत्तमिवमातंगंवीक्षमाणंवनस्पतिं॥अब्रवीद्भ्रातरंवीरंधर्मराजोयुधिष्ठिरः॥१५॥मा
भीमसाहसंकार्षीस्तिष्ठत्वेषवनस्पतिः॥मात्वांवृक्षेणकर्माणिकुर्वाणमतिमानुषं॥ज
नाःसमवबुध्येरन्भीमोऽयमितिभारत॥१६॥

१७॥ १॥ शि. ३ ॥ ततस्तान्नैव तान्संपश्यन्कारेण ॥ गुहृन्तेऽसौ दधकां ॥ ततो वेदोदयमाचकाल पतत्स्यमनः सा
सिति समप्रसंप्राप्तोऽग्रहस्येकलात् ॥ ९४॥ घस्कंध अवक्र्य ॥ ५॥ नीत्वा यत्र गामि सयोनाः सनरावीताः सो

अन्यो स्वं चापि संरंभौ विचेरतुरसंघुणौ ॥ कलास्यौ निशितैर्बाणैः स्वशक्तिगदासमन्वितौ ॥ १७॥ ततो
रामास्तु शर्म्याणि विव्याध दशभिः शरैः ॥ पंचभिः पंचभिः प्रासं विव्याध च ततो ह्यातः ॥ १८॥ तथैव म
त्स्यराजानं तु शर्मा भूद्रुपदः ॥ पंचशाः शिखि निर्बाणैर्विव्याध परमास्त्रवित् ॥ १९॥ ततः सेनं सह्रा
जन मत्स्यराजस्य शर्मणः ॥ साम्युताननदा स्यौ स्वसैन्येन रजसावृतं ॥ २०॥ ३ ॥ निविते ट्वं शिरदा प
ग्रहे ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तमस्माभिसुनेत्रे लोके रजसा चैव भारत ॥ अतिष्ठन्ते न ह्रने तवकूटा तोकाः
प्रहाशितः ॥ १॥ ततस्तेऽथ कारं प्रणादतुदतिष्ठंति चेदमाः ॥ कर्णो विमलं भास्विन्दयन्दति यान्
सु शि ॥ २॥ ततः प्रकाशमासाद्य पुनर्युद्धमवर्तत ॥ घोररूपं ततस्तस्मिन्नावैक्षत परस्परं ॥ ३॥ ततः
सुशर्मा त्रैगर्तः सह भ्रात्रा यवीयसा ॥ अभ्यद्रवत्स मत्स्यराजं रथव्रातेन सर्वशः ॥ ४॥ ततो रथा
भ्यां प्रस्कंद्य भ्रातरौ क्षत्रियर्षभौ ॥ गदापाणी सुसंरब्धौ समभ्यद्रवतां रथान् ॥ ५॥ तथैव तेषां
तु बलानि तानि क्रुद्धान्यन्योन्यमभिद्रवंति ॥ गदासिखड्गैश्च परश्वधैश्च प्रासैश्च तीक्ष्णाग्र
सुपीतधारैः ॥ ६ ॥

षिताः कपीक्रतास्त्रनया सेनशीघ्रं परभारी स्वप्रवेशात्समाः ॥ थरामूर्ये योनेनीत्वा ग्रस्त पीत था
रालैः ॥ नीत्वा यसपीने पिति पाठे पिपीत शाहस्यो तत्प गाढः ॥ ६ ॥ ॥

म. वि.
५४

54

यन्तवाशोभमानान्निशोषः॥३०॥तेसर्वैमन्त्राः॥१०॥१४॥अन्तत्रोयुधिष्ठिरः वाक्यशेषान्॥२८॥५२॥

अपरोदृश्यतेसैन्येपुत्रमत्रोमहीतले॥आकर्णेष्टिनन्तवायन्तुवाप्रत्यदृश्यत॥३०॥स्वशरीरा
यकान्तीत्यानुद्रिपतेचपुत्रःपुनः॥ततःसमस्तांस्तान्हरयानभ्यचोदयत्॥३१॥दिव्यमन्त्रवि
क्रमाणांस्त्रिगर्तान्सत्यमन्मथः॥तान्निहत्यरथान्दृष्ट्वापाण्डवानांमहाचमू॥३२॥वैराटिःपर
मक्रुद्धोयुयुधेपरमाद्भुतं॥सहस्रमवधीत्तत्रकेतौयुद्धेयुधिष्ठिरः॥३३॥भीमःसप्तसहस्राणि
णियमलोकमदर्शयत्॥नकुलश्चापिसैन्येषुशतानिनिमाहिषोवधीत्॥३४॥शतानिनीतीभ्य
राणांसहदेवःप्रतापवान्॥युधिष्ठिरसमादिष्टोनिजघ्नेपुरुषर्षभः॥३५॥ततोभ्ययतद्दृष्ट्वाःस
शर्माणमन्वद्रुथ॥हत्वाशमहतीसेनांत्रिगर्तानांमहारथः॥३६॥ततोयुधिष्ठिरोराजात्वर
माणोमहारथः॥अभियत्सहशर्माणंशरैरभ्याहनद्दृशं॥३७॥सुशर्मापिसुसंरब्धस्त्वरमा
णोयुधिष्ठिरं॥अविध्यन्नवभिर्वाणैश्चतुर्भिश्चतुरोहयान्॥३८॥ततोराजन्नाशुकारीकौं
रव्योस्कोदरः॥समासाद्यसुशर्माणमश्वानस्यव्यपोथयत्॥३९॥पृष्ठगोपांश्चतस्याथहं
त्वापरमसायकैः॥अथास्यसारथिंक्रुद्धोरथोपस्थादपातयत्॥४०॥चक्ररक्षश्चशूरश्चमदिरा
क्षोनिविक्षतः॥समायाहिरथंदृष्ट्वात्रिगर्तंप्राहरत्तदा॥४१॥ततोविराटःप्रक्रम्यरथाद्रथ
सुशर्माणं॥गदांतस्यपराम्रश्यतमेवाभ्यद्रवद्बली॥४२॥

सर्वे

५४

१२॥२३॥ विराटंसमवीक्षेतंहेसुमहेसायोरतिविराटंवीलचाचाद्दशाचसंभ्राव्यसनंसुशर्मातंतिष्ठेति
लानदद्दितिसंबंधः सर्वेसाधुमानेभसंभ्रमात्प्रमिपेयवदितिमेस्थिता ॥४॥ रथंद्रुगवतिष्ठतिष्ठेतिभाषम
णिंहृचमहत्कर्मेग्रन्थेन्यत्रक्षेपशपनोभ्रकसेत्थानिद्रावेन ३. अयंसमामहत्सुवीणापशपनस्थहृचैवेनदहोलथ्यं:

अन्यदेवायुधंकिंचित्प्रतिपद्यस्वमानवं ॥ चापंचाथदिवाशक्तिंनिस्त्रिंशंवापरस्वधं ॥९॥ यदेवमा
नुषंभीमभवेदन्यैरलक्षितं ॥ तदेवायुधमादायमोचयाशुमहीपतिं ॥१०॥ यमौचचक्ररक्षौतेभवि
तारौमहाबलौ ॥ सहिताःसमरेतत्रमत्स्यराजंपरीप्सत ॥११॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तस्तुवेगेन
भीमसेनोमहाबलः ॥ गृहीत्वातुधनुःश्रेष्ठंजवेनसमहाजवः ॥१२॥ व्यमुंचच्छरवर्षाणिसतोय
इवतोयदः ॥ तंभीमोभीमकर्माणंसुशर्माणमथाद्रवत् ॥१३॥ विराटंसमवेक्षैनंतिष्ठतिष्ठेतिचा
वदत् ॥ सुशर्माचिंतयामासकालांतकयमोपमं ॥ तिष्ठतिष्ठेतिभाषंतंपृष्ठतोरथपुंगवः ॥ पश्य
तांसुमहत्कर्ममहद्युद्धमुपस्थितं ॥१५॥ परावृत्तोधनुर्गृह्यसुशर्माभ्रातृभिःसह ॥ निमेषांतरमा
त्रेणभीमसेनेनतेरथाः ॥१६॥ सहस्रशतसंघाताःशूराणामुग्रधन्विनां ॥ पातिताभीमसेनेन
विराटस्यसमीपतः ॥१७॥ रथानांचगजानांचवाजिनांचससादिनां ॥ यत्तयोविहतासैन्यंगदाप
णिनामहात्मना ॥१८॥ तंदृष्ट्वानिहतंसैन्यंसुशर्मायुद्धदुर्मदः ॥ चिंतयामाससमनसाकिंशेषंहिबलस्यमे ॥१९
रथानांचगजानांचवाजिनांचससादिनां ५२

२०॥ चिंतयामासेतिसुशर्माबलस्यसैन्यस्यकिंशेषंकृत्स्नंछिन्नंवयंचिंतयामासशेषःसैन्यक्षयेणावये.
रतिमेदिनी ॥ तत्रदेवहियस्मात्स्मसमसुपरोभ्राता महाबलेसैन्येभूतमशोहयस्ते ॥ भ्रातृःसैन्यकं
दृष्ट्वासैन्यनाशंचिंतयामासेत्यर्थः ॥१९॥ ॥

म वि॰
५७

55

५४ गृहीत्वा यालः ॥५५॥ विवशं ॥ अचिते ॥ वशंपायनीने ॥५६॥४९॥ विराटे ॥२॥

निवर्तमानास्ततः सर्वाः पांडुपुत्रा महारथाः ॥ अथ जित्वा सुशर्माणं धनं चाहृत्य सर्वशः ॥५१
स्वबाहुबलसंपन्ना ह्रीनिषेधा यतव्रताः ॥ विराटस्य महात्मानः परिक्लेशविनाशनाः ॥५२
स्थिताः समस्तास्ते सर्वे तथा भीमोऽभ्यभाषत ॥ नायं पापसमाचारो मत्तो जीवितुमर्हति ॥५३
किं नु शक्यं मया कर्तुं यद्राजा सततं घृणी ॥५४॥ गले गृहीत्वा राजानमानीय विवशं वशे ॥५४
ततएनं विचेष्टंतं बध्वा पार्थो वृकोदरः ॥५५॥ रथमारोपयामास विसंज्ञं पांसुगुंठितं ॥ अभ्येत्य
रणमध्यस्थमभ्यगच्छद्युधिष्ठिरं ॥५६॥ दर्शयामास भीमस्तु सुशर्माणं नराधिपं ॥ प्रोवाच पु
रुषव्याघ्रो भीममाहवशोभिनं ॥५७॥ तं राजा प्राहसद्दृष्ट्वा मुच्यतां वै नराधमः ॥ भीमसेन उवाच ॥
जीवितं चेच्छसे मूढ हेतुं मे गदतः शृणु ॥ दासोऽस्मीति त्वया वाच्यं संसत्सु च सभासु च ॥५८॥ एवं
ते जीवितं दद्यामेष युद्धजितो विधिः ॥ तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्राता सप्रणयं वचः ॥५९॥ युधिष्ठि
र उवाच ॥ मुंच मुंचाधमाचारं प्रमाणं यदि ते वयं ॥ दासभावं गतो ह्येष विराटस्य महीपतेः
अदासो गच्छ मुक्तोऽसि मैवं कार्षीः कदाचन ॥६०॥ इति विराटे दक्षिणगोग्रहे ॥ वैशंपायन उ
वाच ॥ एवमुक्तस्तु सव्रीडः सुशर्मासीदधोमुखः ॥ स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य प्रतस्थिवा
न् ॥१॥

५७

सैन्यानि चिरनानीति मारुतिः ॥४४॥ भीमसेनकाशः भीमसेनः समरसत्वराया युद्ध हराम सवरांग योरिवेनिवद्रु
गजाइत्युच्चैः ॥४५॥ कृपायतेकेशफलापिणाशः पतश्चहस्तश्चकलापाथेः कचान्परद्गुनि ॥ पहोमसाहे
केशस्यजकन्मकेशादेः परतोहरद्गुनिमेदिनो ग्रजोकं नीनिशारेवामपाणिकरोत्यी शम्भसैनानिवेध

सचवारणदायादिहेहोपिनहणेयथा ॥ पलायमानंसैगतेंदहप्रभीमोभयमापन ॥४६॥ राज
पुत्रनिवर्तस्वनतेयुक्तंपलायनं ॥ अनेनवीर्येणकृष्णेनात्वंप्राप्तोयशोवरानन ॥४७॥ कथंचा
नुचितंह्यकाथाद्रुमस्येविषीदसि ॥ इत्युक्तः सनृपाश्वेनसुशर्मारथइत्युपः ॥४८॥ तिष्ठतिष्ठति
भीमसमहस्राभ्यद्रवद्बली ॥ भीमश्चभीमसेनकायोरथान्नरूपपातवः ॥ गदेवनृपांमध्ये
जीवितेप्सुः सुशर्माणां ॥४९॥ तंभीमसेनोधावंतमभ्यद्रवत्वीर्यवान ॥ त्रिगर्तेराजमादातुं सिं
हः क्षुद्रमृगंयथा ॥५०॥ अभिद्रुत्यसुशर्माणांकेशपक्षेपरामृशत ॥ समुद्यम्यतुरोषात्तंनि
ष्पिपेषमहीतले ॥५१॥ पदामूर्ध्निमहाबाहुः प्राहरद्विलपिष्यतः ॥ तस्यजानुंददौभीमोज
घ्नेचैनमरत्निना ॥५२॥ समोहमगमद्राजा प्रहारवरपीडितः ॥ तस्मिन्गृहीतेविरथेत्रिगर्ता
नांमहारथे ॥ अभज्यतबलंसर्वंत्रैगर्तंतद्भयातुरं ॥५०॥

णं वल्लात्त्रशम्य मूर्ध्नि पादप्रहरणं ॥१॥ जानुनोदरमर्द्दनं ॥२॥ सोल्लुण्ठाकारयामुष्टाकपोलेदृढमाड्डने
कपोलिताघातेच्छसकृत्त ॥३॥ सर्वेननस्वलताडनं ॥४॥ मारणंस्वनमष्टधा चतुर्भिः तत्रियंहस्यात्चभिः
तत्रियायनं ॥ वाडिवैश्यसम्भित्त्वमुष्टिसेकरमहभिरिति ॥ पतेषामष्टकेशग्रहणादिभिः पंचभि

सविपिकाष्टत्रिंशाध्यायसंदर्शितं ॥५०॥

म वि॰
५९

56

इति नीलकंठीये भारतभावदीपे विराटपर्वणि [illegible] ॥ [illegible] ॥ अथ [illegible]

ततो युधिष्ठिरो मत्स्यं पुनरेवाभ्यभाषत ॥ प्रतिनंदामि ते वाक्यं मनोज्ञं मत्स्य भाषसे ॥२४॥ आ
नृशंस्यपरो नित्यं सुसुखी सततं भव ॥ गच्छंतु दूतास्त्वरितं नगरं तव पार्थिव ॥२५॥ सुहृदां प्रि
यमाख्यातुं घोषयंतु च ते जयं ॥ ततस्तद्वचनान्मत्स्यो दूतान्राजा समादिशत् ॥२६॥ आचक्ष
ध्वं पुरं गत्वा संग्रामे विजयं मम ॥ कुमाराः समलंकृत्य पर्यागच्छंतु मे पुरात् ॥२७॥ वादित्राणि
च सर्वाणि गणिकाश्च स्वलंकृताः ॥ एतां चाज्ञां ततः श्रुत्वा राज्ञा मत्स्येन नोदिताः ॥ तामा
ज्ञां शिरसा कृत्वा प्रस्थिता हृष्टमानसाः ॥ ते गत्वा नगरं तां तु रात्रिमध्यमसूर्योदयं प्रति ॥ विराटस्य
पुराभ्याशे दूता जयमघोषयन् ॥२९॥ इति विराटपर्वणि [illegible] गोग्रहे ॥ वैशं॰
याते त्रिगर्तं मत्स्ये तु पशूंस्तान्वै परीप्सति ॥ दुर्योधनः सहामात्यो विराटमुपयादथ ॥१॥
भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च कृपश्च परमास्त्रवित् ॥ द्रौणिश्च सौबलश्चैव तथा दुःशासनः प्र
भो ॥२॥ विविंशतिर्विकर्णश्च चित्रसेनश्च वीर्यवान् ॥ दुर्मुखो दुःशलश्चैव ये चैवान्ये महार
थाः ॥३॥ एते मत्स्यानुपागम्य विराटस्य महीपतेः ॥ घोषान्विद्राव्य तरसा गोधनं जह्रुरोजसा
॥४॥ षष्टिं गवां सहस्राणि कुरवः कालयंति च ॥ महता रथवंशेन परिवार्य समंततः ॥५॥

विरथैर्हितैर्ह्रियमाण [illegible] ॥१४॥ कालयंति न पंक्ति [illegible] रथवंशेन रथप्रमर्दन ॥६॥

५९

१० अभीताः स्मः हृष्टाः ८ ९ ॥ नः ग्रस्तमस्तव पि सर्वं यथावान्नर्हांतमर्हति ॥ २ यतोनिगृहीतः ज्ञानतोरं

विसृज्य तं सुशर्माणं पांडवास्ते हतद्विषः ॥ स्वबाहुबलसंपन्ना ह्रीनिषेवा यतव्रताः ॥ संग्राम
शिरसो मध्ये तां रात्रिं सुखिनोवसन ॥७॥ ततो विराटः कौंतेयानतिमानुषविक्रमान ॥ अर्चं
यामास वित्तेन मानेन स महारथान ॥८॥ विराट उ० ॥ यथैव मम रत्नानि युष्माकं तानि वै तथा
कार्यं कुरुत तैः सर्वैर्यथाकामं यथासुखं ॥९॥ ददाम्यलंकृताः कन्या वसूनि विविधानि च ॥
मनसश्चाप्यभिप्रेतं युद्ध्येशत्रुनिबर्हणाः ॥१०॥ युष्माकं विक्रमादद्य मुक्तोहं स्वस्तिमानिह ॥
तस्माद्भवंतो मत्स्यानामीश्वराः सर्व एव हि ॥११॥ वैशंपायन उ० ॥ तथोक्तवादिनं मत्स्यं कौरवेयाः
पृथक्पृथक् ॥ ऊचुः प्रांजलयः सर्वे युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥१२॥ प्रतिनंदाम ते वाक्यं सर्वं चैव
विशांपते ॥ एतेनैव प्रतीताः स्म यत्त्वं मुक्तोद्य शत्रुभिः ॥१३॥ ततोब्रवीत्प्रीतमना मत्स्यराजो यु
धिष्ठिरं ॥ पुनरेव महाबाहुर्विराटो राजसत्तमः ॥१४॥ एहि त्वामभिषेक्ष्यामि मत्स्यराजस्तु
नोभवान् ॥१५॥ मनसश्चाप्यभिप्रेतं यत्ते शत्रुनिबर्हण ॥ तत्तेहं संप्रदास्यामि सर्वमर्हति
नो भवान् ॥१६॥ रत्नानि गाः सुवर्णं च मणिमुक्तमथापि च ॥ वैयाघ्रपद्य विप्रेंद्र सर्वथैव न
मोस्तु ते ॥१७॥ त्वत्कृते ह्यद्य पश्यामि राज्यमात्मानमेव च ॥ यतश्च जातः संरंभो न च शत्रुवशंगतः
॥१८॥

ततानभयोपि तं ॥१९॥

ग्रस्तेनग्रस्तं तां ॥ सिंहः सिंहाकारैर्मोवर्णो ॥२०॥ हस्तचलादं इहस्तेन ग्रशमायां मनसा ग्रु ॥२८॥ वि दे ॥

म लिं
५२

छेत्ता रजनसेकमया रथेयुरस्तेन तेहयाः ॥ धृत्वंच सिंहमोवातो ग्नक्रूयेन तनवप्रभो ॥२७॥ क
नक्षत्रसाः प्रसन्नाग्रग्रनकाहस्तवतानया ॥ क्षा दये तशराः सूर्ये रात्रीमार्गानिशेषकाः ॥२८॥
रामोलिमाश्रतृन्मधोन्वनपाणिविकाम्हरान ॥ यशोमहद्वापते प्रविशोदभूशेन ॥२९॥
तं हिताहृत्यपरमागतिर्मनःप्रवनेः स्तनः ॥ यशाहि पांडुभूताणां मर्वमेजयशावरः ॥३०॥
57
एवमेवगतिर्मनेभवाक्षियवाक्षिनां ॥ गतिर्मनोभवत्रयमवैविषयवासिनः ॥३१॥ वि
शे ॥ हीमयउक्ते नामोन्तकाकरमभयेकवे ॥ अंतः तश्रेह्ना घमानरदेवचनमस्कीनं ॥३२॥
रनिविहिरदर्थधिकनरगोत्रहेगो वाकोः उनरउवाच ॥ प्रणम्हमनम केरूहस्व यन्यागावांपदे ॥३३॥
यदिमेमाराथिः कश्चिद्वेदच्चेकोविदः ॥ ॥ नेतहं नावमस्यामि यो मे घनैः मवेदरः ॥३४॥ प
श्यधंमारथितिर्व्रममशुक्तंप्रयाप्तन ॥३५॥ ग्रश्वाविशतिरावेवा मास्रवान्त्वसनतः ॥
यनयासीन्महपुर्दतचमेमारथिहन ॥३६॥ सवमेवंयथानस्हेहयप्रानसिंहनं ॥ नपवा
नययानाहंसमशक्तिनमहायजे ॥३७॥ विमायनत्पतनीकेगजवाजिरथाकुले ॥ एव
मलपनिवेयानक्रूनशिनानयपश्यन ॥३८॥ इत्यायनं सांतननवेकर्णोवेकनेनकपा ॥ दे
तावसहद्वेयममहेमामान्मसागानान ॥३९॥

श्री
५२

इत्यमानसिंहंत्रपलिरिवे ॥४॥२॥९॥ ॥

१११२

ओघस्यसोपसूत्रकोणावोमोपालानोचहस्तन्तो हस्तस्वानानोमायुवः प्राप्तोमहान् नेभूत ॥ २ ॥ ३ ॥ अस्मिन्
गतिस्मृतरपेवनामानरे ॥ ३ ॥ ३ ॥ स्वल्पपालनगतोमग्निधानेपालकं ॥ ४ ॥ एथपेगंथहस्ति ॥ ५ ॥ पाशा
पथानमिति अशोमोर्वीस्रोनहृत्यगतोनावेवउपफनेवीमायानंत्रीसथानार्थेकोनविशेबौय

गोपालानोनचोघस्पहन्पतोनैर्मेहारथैः ॥ आगावः स्वमहानामीस्नेप्रहारेभयेकरे ॥ ६ ॥
गोपाथ्यद्रोभयचस्तोरथमाराग्रमत्तरः ॥ जगामनगतागैवपरिकेशलदानवनं ॥ ७ ॥ सप्र
विश्यपुरंगतोल्पवेषमाभयानानः ॥ अवनीधरधानपर्माल्यानुप्रविवेशह ॥ ८ ॥ हस्तम
मिनंतामगुरुमस्यरूपमानिने ॥ नसेनस्वंभूमाचष्टरागुरूपप्रमुकधेयं ॥ ९ ॥ बाह्निगांवास
हस्ताणिकरवः कालयंतिने ॥ नहिजेनसमगुनिहगोपनंगाइवहेन ॥ १० ॥ गावयहिनभ्रमः
तिरनिर्याहिवत्सकं ॥ नाहिमस्योमहीपालः स्वल्पपालनिहाकरोत ॥ ११ ॥ नयापरिवृते
मध्येस्थानं स्वेनघनरायिपः ॥ गुजोममानरूपस्थपूरसुनिकलोहहः ॥ १२ ॥ गुप्तोनिगमायो
यः स्वहानीयस्ममेसतन ॥ नहतनस्वन्मेवालमनवहस्थापितं ॥ १३ ॥ अवनीयकुसनिमाप ११
स्वनतोहिमनावर ॥ नेहेशामवीकानिभीमेनपांरते सपा ॥ १४ ॥ पनजनेहलनपदेवारेः
मजनपदेंगभिः ॥ द्विपतोविमीकानिराजानानिवपृथ्यप ॥ १५ ॥ काशोपथावोस्मानेजीया
पदेशंमस्राहतो ॥ शारदांगेथनवोतानशत्रुमयेप्रवार्दयत ॥ १६ ॥ ॥

स्यां सापाशोपथानानो ॥ स्वानंत्रीमोर्वस्वंतेत्रीकार्मायुसनेनवोयाम्याः तोनापोयत्रर्थेशिः सेवत्र
तानसहितोरेगेवस्यातासहास्वनामिनभययनत्वशगतलोनिः स्वरेतलप्ववद्यागाहवन
सामानान्तरस्वर्गतेषोवंथनः प्राप्तोत्समस्पवापवादीनामेववीणाणां सवत्सायेप्रवादय: १

२०॥ ८८॥ वतेना रहस्यमनुष्ठोतुलितिनिर्णयमान॥ स्वच्छविचारवैनैपुण्येण ह्रक्ष्मना॥ २४॥ विराट्हेमास्तं कुमवम
नरकतोतितिमेदिनी॥ सद्दतिणामान्समदानववर्तिनी॥ दतिणे दतिणाः तनमरतनके रवर्तिविति
मेदिनी वेदिवत विलक्षः कृशो मध्यो यष्णाः स पद्मपत्राभिनवाशिवे हिनोति प्राचीनापटः॥ पद्म

३ नर्द३॥ कोऽयं त्रिजगतामासि मध्यातु यानेन तु इस्मकोनेव भवेद्यथा सो॥ अहं नशक्यो मिहृह्न्नं
शुभेव केस्वयं यत्कुर्ह्यान्ममेति वै॥ २०॥ देव्युवाच॥ येयं कुमारी सुश्रोणी भगिनी ते युवी
यसी॥ श्रुणु ताः सावी रवचने कश्चित्तिनं मपाय॥ २१॥ यदि वै मारथितिः स्वस्यान्कसुन्स्वां प्रेषय
यः॥ जिता गावः समर्पायथवमागमनेम वै न॥ २२॥ एवमुक्तः सखैरेषा भगिनी प्रत्यभा
षत॥ गच्छन्नमयत्वैवं पितानाममानाय हृदन्नतो॥ २३॥ सा भार्या पेषिता षश्वमगारु नन्नेनागर
हे॥ पद्मालसमहीवाङ्कुस्थ च सुवेणाङ्कवः॥ २४॥ इति श्रीविराटपर्वणि नरगे ग्रहे॥ वैशंपायन
उ॥ सा प्राइवतो चरमास्वथा विप्रितेषु नभार्या मुहिता पर्णाश्विनी सुरहितमावेदिवि
लब्रुस्म यामा पद्मपत्रामनिमापशिवेद्धिनो॥ १॥ नगिशुमांगीमहिवित्रिंशमापेलालामस्थ
राक्षेड्हितानाष्टियाहन्ता॥ ननंन्नागारमरालसंस्पशनद्रृदाम्मेवविशवावन्वपश्यत॥ २॥

पद्मामनिमेनीति॥ पद्मपत्रामालक्ष्मी: नहूननिमाहीनिर्गस्ता: सोपेत पद्मपत्रामेमकरांते
ननिमांषण सामितिमाचस्तुः॥ नेषां कनकोऽन्स्वनचमिति॥ वाका हेषेणाविगेयः स्पष्टः शि
नद्रिनीनस्यरशिनलेकारवनीयगलपनान् स्पाशिवत्मा सानद्रदाविषन॥ २॥

विज्ञाय पितामहं श्रामहात्मना वानि वक्त्रेभरत ॥ अनेनैव मुहूर्तेन पुनः प्रस्थानये पश्चन् ॥ ७ ॥ पु
ष्यमासाद्य क्रूरवः प्रयोत्समात्सयमोपने ॥ किं न शक्यं मया कर्तुं यदहं न तव तामवं ॥ ८ ॥ पश्योव
रयमेवीर्यं कृरवलेसमागताः ॥ किं न पार्थो जनैः सात्यद्यय मस्मान्नवापने ॥ ९ ॥ वैशंपायन
उ॰ ॥ अनानदृष्टं नो वा कौणतः पुत्रमभाषत ॥ अतीत समये काले प्रियं भार्यां स निंदितो ॥ १०
द्रुपदस्य सुतानन्तीं सम्यक्श्री पावकात्मजा ॥ सत्या नैव गते मोपेता मन्तैः प्रियहिते रता ॥ ११
उवाच रहसि प्रीतः कृष्णा सर्वार्थकोविदः ॥ उत्तरेश्च दिक स्यालित्रि प्रमद्धवनादिदं ॥ १२
श्रेयवैपाण्डव स्या सीत्साराधिः संमतो दृढः ॥ महापद्वेष्ठसंसिद्धः सनेयतामभविष्यति ॥ १३ ॥ वै
शंपायन उ॰ ॥ नस्यन्तद्ववनं श्रीभुभाषत स्थपुनः पुनः ॥ नमासमर्धेन पांचाली वीभत्सोः परिकी
र्तनं ॥ १४ ॥ अध्यैन मपसंगम्य स्त्रीमध्यास्ता तपस्विनी ॥ श्रीरमानेव शानके रिदं वचनमब्र
वीत ॥ १५ ॥ योसौ महद्धूरत्नाभोदवासु प्रियदर्शनः ॥ महद्दृष्टेनि विख्यातः पार्थस्यासीत्सखारं
थिः ॥ १६ ॥ यनुछन्न वरश्चासीन स्पाशि व्योम महात्मनः ॥ इष्टपूर्वो मया वीर रथं त्या पाण्डवान्यति
यत्तनमा वकोहाव महद्दनवाडवेवने ॥ अर्जुनस्य नरवानेन मंदहीनाद्दयो न मागः ॥ १७ ॥ ते
न सार्थिना पार्थः सर्वान्मनाकि सर्वेशः ॥ अजयनर्वाडवप्रस्थे न हि युनामि नागशः ॥ १८ ॥

म.वि.
५२

59

एवमुक्तस्तुसुश्रोण्यातयासख्यापरंतपः॥जगामराजपुत्रस्यसकाशममितौजसः॥१४
तमाव्रजंतंत्वरितंप्रभिन्नमिवकुंजरं॥अन्वगच्छद्विशालाक्षीशिशुर्गजवधूरिव॥१५॥दूरा
देवतुतंप्रेक्ष्यराजपुत्रोऽभ्यभाषत॥त्वयासारथिनापार्थःखांडवेऽग्निमतर्पयत॥१६॥पृथिवी
मजयत्कृत्स्नांकुंतीपुत्रोधनंजयः॥सैरंध्रीत्वांसमाचष्टेसाहिजानातिपांडवान्॥१७॥संयच्छ
मामकानश्वांस्तथैवत्वंबृहन्नडे॥कुरुभिर्योत्स्यमानस्यगोधनानिपरीप्सतः॥१८॥अर्जुन
स्यकिलासीस्त्वंसारथिर्दयितःपुरा॥त्वयाजयत्सहायेनपृथिवींपांडवर्षभः॥१९॥एवमुक्ताप्र
त्युवाचराजपुत्रंबृहन्नडा॥काशक्तिर्ममसारथ्यंकर्तुंसंग्राममूर्धनि॥२०॥गीतंवायदिवा
नृत्तंवादित्रंवापृथग्विधं॥तत्करिष्यामिभद्रंतेसारथ्यंतुकुतोमम॥२१॥उत्तरउवाच॥बृहन्नडे
गायनोवानर्तनोवापुनर्भव॥क्षिप्रंमेरथमास्थायनिगृह्णीष्वहयोत्तमान्॥२२॥वैशंपायन
उ॰॥सतत्रनर्मसंयुक्तमकरोत्पांडवोबहु॥उत्तरायाःप्रमुखतःसर्वंजानन्नरिंदमः॥२३॥ऊ
र्ध्वमुत्क्षिप्यकवचंशरीरेप्रत्यमुंचत॥कुमार्यस्तत्रतंदृष्ट्वाप्राहसन्पृथुलोचनाः॥२४॥स
तुदृष्ट्वाविमुह्यंतंस्वयमेवोत्तरस्ततः॥कवचेनमहार्हेणसमनह्यद्बृहन्नडां॥२५॥

५२

प्रतिमाये ॥ ५ ॥ ४ ॥ किं किमर्थं आगमनं ॥ ८ ॥ प्रस्थायि नयभावयंतीदर्शयंती ॥ ७ ॥ ९ ॥ यावत्प्रावे

साह्लादहसितोयमसंहृतोनृभ्रनिंदितावारुदतीसमध्यमा॥ आसाद्यतेवैवरमास्तथायिप्री
पार्थेषुभानागवहृरिवद्विपा॥ १॥ सा रत्नभूतामनसः प्रियार्थिनास्तताविराटस्ययशेइलस्मीः
सुदर्शनीयाप्रमदाहेयशास्विनीश्रीस्त्वब्रवीदर्शनमायतेक्षणा॥ ५॥ ससंहृतोलंकृतकोमलांगे
चपार्थैः कुमारीमनस्यभाषत॥ किमागमः कोत्वनमास्थधारिणि स्वगाद्रिकिंत्वमरीतिव
भामिनि॥ २॥ किं नेमायेसदेरिनप्रसन्नमाचबतमनमसूप्रीयमंगने॥ वैशंपायन उ॥ सतोद्
क्षाविशालाक्षीराजपुत्रीसदेवीममा॥ प्रहसन्नब्रवीद्राजन्किमागमनमित्युत॥ ३॥ नमब्रवीद्रा
जपुत्रीममरूपेणनरर्षभे॥ प्रणष्टभावयंतीसासखीमध्येदेवत्वः॥ ४॥ गाचोराक्षस्यकृतभिः
कास्यनेनोद्धृहत्वे॥ नाविज्ञेतेममभ्यानाप्रयास्यन्तियतर्थरः॥ ८॥ नचिरेनिरूजनलस्यसंया
मेरथस्थसारथ्यिः॥ तेनतास्तिममःस्तनोयोपसाद थीमाचरेत॥ ९॥ नमैप्रयतमानायमारू
थ्यथैहृद्धुत्वे॥ प्राचचदेदयतानेमेरमीकैस्मालेतव॥ १०॥ प्रजैनपरिकलासीनसारथिदि
पितःपुरा॥ तयाजयसहायेनखुष्टिवीणोर्बृदेहमः॥ ११॥ सारध्येचसमभ्यातःकुरूसाधुह
हन्नडे॥ पुरागृहरनरंगावोद्धिंयंतेहृभिर्हितः॥ १२॥ यच्छैनहचनेमेठनिभृकालनकारिष्यसि
सग्राम्याकृष्णमानातेयरिष्ठनामिजीविते॥ १३॥

हृतनयद्विंयेनेनः आगेवमारथोक्रम॥ २५॥ १३॥ ॥

२५॥ अतिवेगेन चाकाशे॥ २८॥ हृष्टरोमा [illegible]ः॥ २९॥ नास्य [illegible] ॥ ३०-३१॥ [illegible]

म.वि.
९.

समवेतानकरूस्य [illegible] गीश्च नव जित्य वै॥ [illegible] तेषां [illegible] प्रमाद [illegible] गुरुन रे [illegible] ॥ २॥ न
नक्तं [illegible] रथा मा सम [illegible] तेनेदृनः॥ तेन ह्यानर [illegible] हेन नोदितैवान रे हस्य॥ ३॥ अवैलि
नः वाकाश [illegible] कांचनमालिनः॥ ४॥ नानिहत [illegible] यवं जयो॥ अवदेताम
[illegible] ऊरूणां वलिनां बले॥ ५॥ [illegible] समाद [illegible] नयो॥ नांशमी मन्व

60

[illegible] मृतानीकां [illegible] सर्वशः॥ ७॥ तनीकं मह तेषां [illegible] साग रोपमं॥ [illegible] मिवाका
शे वनं वहुलपादपं॥ ६॥ दृष्ट्वा पार्थिवो रणे [illegible] नित तेन [illegible]॥ [illegible] भूता वोरि
[illegible] नम॥ ७॥ तदनीकं महद् दृष्ट्वा [illegible] संकुलं॥ कर्णा [illegible]
ननवेनच॥ ८॥ द्रोणेन च सम [illegible] महेष्वासेन धीमता॥ [illegible] पार्थं वैरा
र [illegible]॥ ९॥ [illegible] नास्य [illegible]॥ [illegible]
[illegible]॥ १०॥ प्रति [illegible] नकं॥ [illegible]
मकार्षकं॥ ११॥ रथनागाश्च [illegible]॥ [illegible] मनः [illegible]
नीकम॥ १२॥ [illegible]॥ [illegible]
[illegible] कः॥ १३॥

९.

ओगहूगौ॥ २२॥ ३३॥

१८ ॥ १८ ॥ पांचालिकार्थं पांचालिकापृष्ठिकास्थाः सहस्तं दंतारोहिभिः कृतेन्यमरः ॥ २९ ॥ ३४ ॥ विराट उत्तर

सबिभ्रत्कवचं चाग्र्यं स्वयमप्यथ सन्नतः ॥ ध्वजं च सिंहमुच्छ्रित्य महारथोस्समकल्पयत् ॥ २६
धनूंषि च महार्हाणि बाणांश्च रुचिरान्बहून् ॥ आदाय प्रययौ वीरः स बृहन्नडसारथिः ॥ २७
अथोत्तरा च कन्याश्च सख्यस्ता अब्रुवंस्तदा ॥ बृहन्नडे आनयेथा वासांसि रुचिराणि च ॥ २८ ॥ पां
चालिकार्थं चित्राणि सूक्ष्माणि च मृदूनि च ॥ विजित्य संग्रामगतान्भीष्मद्रोणमुखान्कुरून्
२९ ॥ एवं ता ब्रुवतीः कन्याः सहिताः पांडुनंदनः ॥ प्रत्युवाच सहन्पार्थो मेघदुंदुभिनिस्वनः
३० ॥ बृहन्नडोवाच ॥ यद्युत्तरोयं संग्रामे विजेष्यति महारथान् ॥ अथाहरिष्ये वासांसि दिव्या
नि रुचिराणि च ॥ ३१ ॥ वैशं० ॥ एवमुक्त्वा तु बीभत्सुस्ततः प्राचोदयद्धयान् ॥ कुरूनभिमुखः
शूरो नानाध्वजपताकिनः ॥ ३२ ॥ तमुत्तरं वीक्ष्य रथोत्तमे स्थितं बृहन्नडया सहितं महाभु
जं ॥ स्त्रियश्च कन्याश्च द्विजाश्च सुव्रताः प्रदक्षिणं चक्रुरथोचुरंगनाः ॥ ३३ ॥ यदर्जुनस्यर्ष
भतुल्यगामिनः पुराभवत्खांडवदाहमंगलं कुरून्समासाद्य रणे बृहन्नडे सहोत्तरेणा
द्य तदस्तु मंगलं ॥ ३४ ॥ इति विराटपर्वणि गोग्रहे उत्तरनिर्याणं नाम ॥ ३६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥
स राजधान्या निर्याय वैराटिरकुतोभयः ॥ प्रयाहीत्यब्रवीत्सूतं यत्र ते कुरवो गताः ॥ १ ॥

निर्याणं ॥ ४ ॥ ५ ॥ ५

म वि
११

67

सुहृन्मध्ये च सैरंध्र्या श्लाघमानः सारथिकर्मणि ॥ न च शक्ष्याम्यनिर्जित्य गाः प्रयातुं पुरं प्रति ॥२४॥
श्लाघ्यमा चैव सैरंध्र्या त्वं च वाक्येन तेन च ॥ कथं न युध्येयमहं कुरून्सर्वान्स्थिरो भव ॥२५॥ उत्तर
वाच ॥ कामं हरंतु मत्स्यानां भूयांसः कुरवो धनं ॥ प्रहसंतु च मां नार्यो नरा वापि बृहन्नडे ॥२६॥
संग्रामे न च कार्यं मे गावो गच्छंतु चापि मे ॥ शून्यं मे नगरं चापि पितुश्चैव बिभेम्यहं ॥२७॥ वै
पायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा प्राद्रवद्भीतो रथात्प्रस्कंद्य कुंडली ॥ त्यक्त्वा मानं च दर्पं च विसृज्य स
शरं धनुः ॥२८॥ बृहन्नडोवाच ॥ नैष शूरैः स्मृतो धर्मः क्षत्रियस्य पलायनं ॥ श्रेयस्ते मर
णं युद्धे न भीतस्य पलायनं ॥२९॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु कौंतेयः सोवप्लुत्य रथोत्तमा
त् ॥ तमन्वधावद्धावंतं राजपुत्रं धनंजयः ॥३०॥ दीर्घां वेणीं विधुन्वानः साधु रक्ते च वाससी ॥
विधूय वेणीं धावंतमजानंतोर्जुनं नराः ॥३१॥ सैनिकाः प्राहसन्केचित्तथारूपमवेक्ष्य तं ॥ तं शी
घ्रमभिधावंतं संप्रेक्ष्य कुरवोब्रुवन् ॥३२॥ क एष वेषसंछन्नो भस्मनेव हुताशनः ॥ किंचि
दस्य यथा पुंसः किंचिदस्य यथा स्त्रियः ॥३३॥ सारूप्यमर्जुनस्येव क्लीबरूपं बिभर्ति च ॥ तदेवै
तच्छिरो ग्रीवं तौ बाहू परिघोपमौ ॥ तद्वदेवास्य विक्रांतं नायमन्यो धनंजयात् ॥३४॥ ॥

११

१४॥ कमसलममृत्वं ॥ १७ ॥ अविज्ञातः ॥ ज्ञातेसामास्थाविमानं अस्मान्मावैविज्ञानो अरूपाधारणः ॥ नते
नो विज्ञातः सामपरागः प्राकृतः प्राचीनमयकारः पादः नहाविधानोऽष्टः पृष्ठेऽष्टमविधानस्थे

दुर्योधनस्तथा वीरो राजा च रथिनां वरः ॥ कृतिमेतो महेष्वासाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ४
दृष्ट्वा वहि क्रूरेणानन्दनी कांक्षहारिणः ॥ दुःखिता निचरे माशिक्र कृपस्ते चक्रान्तमम ॥ ५
वैशंपायन उवाच ॥ अविज्ञातो विज्ञानस्य मोर्दयो ह्रूतेस्यप्रपत्नः ॥ परिदेवयते मंदः स का
शं समुपाचिन ॥ ६ ॥ त्रिगर्तानां मे पितामहः कृष्णे सप्रणिधायतां ॥ सर्वे सेनाम्युपादाय
नमस्तोद्दैनिका ॥ ७ ॥ सोऽहमेकोभवद्बालः कृतान्तान कृतनयमः ॥ प्रतियोद्धुं न शक्नोम
मि लिहतस्य सहृदो ॥ ९ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ भयेन हीन नूनो सि द्विषतो हर्षवर्द्धन ॥ न च त्वं
मेतेकर्मपरैः किंचिदश्माजिते ॥ १० ॥ स्वयमेवतमामात्य बहुमो कौरवान्प्रति ॥ सोऽहं तो
नर्नेत्रा मियश्रैते बहूलासुजाः ॥ ११ ॥ मध्यमामिषरशान्ताक्रूरकर्मानतायिनां ॥
नेष्पामितानमहावाहोपश्यिस्मामयिघ्रुषतां ॥ १२ ॥ नर्षं सीष्प्रतिस्पृतवोऽहंवध्रहषे
शुच ॥ कल्पमानोभि निधाय कि मर्षं न घ्रुघ्रस्महे ॥ १३ ॥ न चेहिजिनस्याम्लाभं रहास्त्रप्रतिया
स्यामि ॥ अहमस्मि निवीरा हतानराना यैश्रुसंगताः ॥ १४ ॥

समरः ॥ अवधानोपगात्यः ॥ यनेस
कृत्यवेषधारिणः ॥ १८ ॥ पक्षिषंसोसेनत्रयथागताः ॥ येनेतिनन्तस्यालंगोनुज्ञानो ॥ थेपक्ष
निखिनायोपतेनाग्रे मावि सत्रामेप्रयितासेण्यामोत्रकं ॥ २० ॥ अभिनिधायाभिनिगोमनवृष

म वि
६२

62

५०॥ ८०॥ विराटे॥ नेहक्ष्याक्षीव॥ ५६॥ साथुंसेमन॥ ७॥ ४॥ ॥

प्रयाहि तद्यथानीकं मद्राद्रवलयहिनः॥ ऊर्ध्वप्रयुक्तमनसं नेरंगसंनौरैर्महारथैः॥ ५२॥ मामै
क्लिरासप्रकुमात्रत्नवियोमिवरंतप॥ कथ्यञ्जुरुक्षस्याहेलशानुमध्येविषीदसि॥ ५३॥ अहंवैक्ते
मितोस्मिहेजेष्यामिवनेपशून्॥ प्रविश्येनइष्यानीकमप्रप्रष्ठेतुरगाः॥ ५४॥ येनामवनरक्षे
ष्यधोस्मिहक्त्रुरुभिःसह॥ एवंब्रुवाणोवीभत्सुर्वैराटिमपराजितः॥ ५५॥ समभ्याससमहृष्टेत
मनरेमयतश्रेष्ठम॥ ननतपनंविवेष्टेनमकामंभयपीडितं॥ रथमारोप्ययासासपार्थःप्रहरतां
वरः॥ ५६॥ इति विराटपर्वणिनारागोग्रहे उत्तरसमाप्तः॥ वैशंपायनउवाच॥ नेहस्वाक्षौवर्वेवेणारथ
स्थेनरपुंगव॥ शमीमभिमुखोयातो नरःस्थ साशेषवोतनं॥ १॥ मोक्षुङ्गोणास्त्र्यूलानलयजूरवो
राज्ञेमनसा॥ विनयस्तमनमः प्रवेपनेनयस्कनाइयान॥ २॥ नानवीरहन्तोनाग्रच्छुमा
नानविवाकुलान॥ गूढःपार्थस्ततोअभिमारस्त्रानोऽमभाषत॥ ३॥ चेतश्शस्त्रवारात्ताःसर्वा
निगूढःपार्थस्वर्मिताः॥ भस्मवर्णाप्रपन्नोनतमसमासंस्थानेनभ॥ ४॥ रूढवर्माश्रनेल
हुःयानंदनःस्पाना॥ नेःसरेनिवकेशेभ्यःशस्त्राणिविविधानिच॥ ५॥ शिवाच्यविन
दोन्नाद्रोमायोदिविनिकृपणाः॥ हयाश्वस्यागिरेवनिधनाःकंपनिकपिनाः॥ ६॥ याह
याम्नैरनूणासीसाहस्थनेवहृतिन॥ यनाभवेनलिप्तंत्स्यापार्थेमनपास्थितं॥ ७॥

६२

त्रेणवेषेण

अमरेष्विवदेवेंद्रोमानुषेषुधनंजयः॥ एकःकोस्मानुपायायादन्योलोकेधनंजयात्॥४४
एकःपुत्रोविराटस्यशून्येसंनिहितःपुरे॥ सएषवकिलनिर्यातोबालभावान्नपौरुषात्॥४५
सत्रेणनूनंछन्नंहिचरंतंपार्थमर्जुनं॥ उत्तरःसारथिंकृत्वानिर्यातोनगराद्बहिः॥४६॥सनो
मन्यामहेदृष्ट्वाभीतएषपलायते॥ तंनूनमेषधावंतंजिघृक्षतिधनंजयः॥४७॥ वैशंपायन
उ॥ इतिस्मकुरवःसर्वेविमृशंतःपृथक्पृथक्॥ नचव्यवसितुंकिंचिदुत्तरंशक्नुवंतिते॥४८
छन्नंतथातंसत्रेणपांडवंप्रेक्ष्यभारत॥ उत्तरंतुप्रधावंतमभिद्रुत्यधनंजयः॥४९॥ गत्वापदं
शतंतूर्णंकेशपक्षेपरामृशत्॥ सोर्जुनेनपरामृष्टःपर्यदेवयदार्तवत्॥५०॥ बहुलंकृप
णंचैवविराटस्यसुतस्तदा॥ उत्तरउ॥ शृणुयाणपांत्वंहिकल्याणिबृहन्नडेसुमध्यमे॥५१
निवर्तयरथंक्षिप्रंजीवन्भद्राणिपश्यसि॥ शातकुंभस्यशुद्धस्यशतंनिष्कान्ददामिते॥५२
मणीनष्टौचवैडूर्यान्हेमबद्धान्महाप्रभान्॥ हेमदंडप्रतिच्छन्नंरथंयुक्तंचसुव्रतैः॥५३॥ म
त्तांश्चदशमातंगान्मुंचमांत्वंबृहन्नडे॥ वैशंपायनउ॥ एवमादीनिवाक्यानिविलपंतमचे
तनं॥ प्रहस्यपुरुषव्याघ्रोरथस्यांतिकमानयत्॥ अथैनमब्रवीत्पार्थोभयार्तंनष्टचेतसं
॥५५॥ यदिनोत्सहसेयोद्धुंशत्रुभिःशत्रुकर्शन॥ एहिमेत्वंहयान्यच्छयुध्यमानस्यशत्रुभिः
॥५६॥

श्रुवहृत्याश्चतनारया॥ ॥ बाहुविक्षेपं सोढुं शक्तानीति संबंधः॥ भूमिंजय हे उत्तर॥ पलाशिनी बहुपत्र

म. वि.
६१

63

वैशंपायन उवाच॥ तां शमीमुपसंगम्य पार्थो वैराटिमब्रवीत्॥ सुकुमारं समाज्ञातं संग्रामे नाति कोविदं॥ १॥ समादिष्टो मया क्षिप्रं धनूंष्यवहरोत्तर॥ नेमानि हि त्वदीयानि सोढुं शक्ष्यन्ति मे बलं॥ २॥ भारं वापि गुरुं हर्तुं कुंजरं वा प्रमर्दितुं॥ मम वा बाहुविक्षेपं शत्रूनिह विजेष्यतः॥ तस्माद्भूमिंजयारोह शमीमेतां पलाशिनीं॥ ४॥ अस्यां हि पाण्डुपुत्राणां धनूंषि निहितान्युत॥ युधिष्ठिरस्य भीमस्य बीभत्सोर्यमयोस्तथा॥ ५॥ ध्वजाः शराश्च शूराणां दिव्यानि कवचानि च॥ अत्र चैतन्महावीर्यं धनुः पार्थस्य गाण्डिवं॥ ६॥ एकं शतसहस्रेण संमितं राष्ट्रवर्धनं॥ व्यायामसहमत्यर्थं तृणराजसमं महत्॥ ७॥ सर्वायुधमहामात्रं शत्रुसंबाधकारकं॥ सुवर्णविकृतं दिव्यं श्लक्ष्णमायतमव्रणं॥ ८॥ अलं भारं गुरुं वोढुं दारुणं चारुदर्शनं॥ तादृशान्येव सर्वाणि बलवन्ति दृढानि च॥ ९॥ युधिष्ठिरस्य भीमस्य बीभत्सोर्यमयोस्तथा॥ १०॥ इति श्रीविराटपर्वणि गोहरणे उत्तरगोग्रहे॥ ४१॥ उत्तर उवाच॥ अस्मिन् वृक्षे किलोद्बद्धं शरीरमिति नः श्रुतं॥ तदहं राजपुत्रः सन् स्पृशेयं पाणिना कथं॥ १॥ नैवंविधं मया युक्तमालब्धुं क्षत्रयोनिना॥ महता राजपुत्रेण मंत्रयज्ञविदा सता॥ २॥ स्पृष्टवन्तं शरीरं मां शववाहमिवाशुचिं॥ कथं वा व्यवहार्यं वै कुर्वीथास्त्वं बृहन्नले॥ ३॥

नीं॥ २७॥ स्पृष्टवन्तमालब्धवन्तं॥ १९॥ महामात्रं प्रतिप्रमाणं॥ ॥ ८॥ ॥

४१

वैशम्पायनैर्पुक्देकरतंका ॥ ० ॥ ९ ॥ नदीजेति ॥ देवलोकनमांगेयुद्देभीष्मः ॥ लोकेपास्यरावगास्यवसंनस्थाहिः
नाशकं[illegible]नमान्तः केवलंजोयस्पमः ॥ लोकेशावनारकेनः ॥ नगोह्वनलरादूयः ॥ वृतनामानामेमि
विनर्थः[illegible]श्चितवाप्रन्तेनरमपृष्ठः ॥ शैलदृह्वैनगावगाविरुमरः ॥ नगारिरिंदललस्तूनः ॥ पपद्भ्रेगा

रत्नधमपिचात्मानेपूर्ध्वंवादिनीमपि ॥ वैशसंवप्रतीतधुंरतधुंचापिगोयने ॥ ८ ॥ पववी
रोमहेक्षामः सर्वेशास्त्रमनोवरः ॥ भगतः क्लीववेषणपार्थोनात्यत्रसंशयः ॥ ९ ॥ नदीजलं
केशवनारिकेतनंगाहूयोनामनगारिपूतः ॥ वबोगनावेषधरः किरीटीजिनावयुं[illegible]
[illegible]नेक्षतिचास्त्रगावः ॥ १० ॥ सपधपार्थोविक्रांतः सव्यसाचीपरंतपः ॥ नाशुद्धेनविवर्तेनस
वैरंपिस्रगरस्तरैः ॥ ११ ॥ केशितस्यवनेक्षुरोवास्यवेनापिशितिनः ॥ अमर्षवशमापन्नोवासव
प्रतिमोयुधि ॥ १२ ॥ नेहास्यप्रतियोद्धारमहंपश्यामिकौरवाः ॥ महादेवोपिपार्थेनश्रूयतेयुधि
तोषितः ॥ १३ ॥ किरातवेषप्रच्छन्नोगिरौहिमवतिप्रभुः ॥ १४ ॥ कर्ण उ॰ ॥ सदाभवान्फाल्गुनस्य
गुणैरस्मान्विकत्थसे ॥ नचार्जुनः कलापूर्णोममदुर्योधनस्यच ॥ दुर्योधन उवाच ॥ यद्येषपा
र्थोराधेयकर्णनकार्यमनेनमम ॥ नानः पुनस्थिरीष्णनिहारधाक्षान्विशांपते ॥ १६ ॥ ऋक्ष्योघक
श्चिदेनान्यः क्लीववेषणमानवः ॥ करौरेनेस्य निशितैः पानठिष्यामिभूतले ॥ १७ ॥ वैशंपाय
न उवाच ॥ तस्मिन्नुवातिनरश्वाकौरवार्षाटूपरंतप ॥ भीष्मद्रोणः कृपोद्रौणिः पौरुषंतत्
दपूजयन ॥ १८ ॥ इति विराटपर्वणि गोग्रहणे नपंचाशो ॥ ४२ ॥

नावेषधरः ॥ किरीरोरुत्तगामा ॥ पतिनावः ॥ गुणाकंगाः पैन्तः नेक्षति ॥ तेदुर्योधनेश्वापैल
यः १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ कलाष्टोदुर्योधनाः स्थिनः फलन्तः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ इतिविराटे ॥ ॥

तपनीयस्य स्ववर्णस्य इंद्रगोपकाः कीटविशेषाः रक्तपीतनभस्वरवर्णाः ॥३॥४॥ सौवर्णाः शालभाः
कालागरुइव वर्णा इंद्रनीमाः निसंनिते नन्मयः नेत्रहिनी सवर्णा भूतपनीया लेख सवर्णा भूवलये
निशाभेने सवर्णास्य स्ववर्णा च हलाना हम लोनरे निविष्ठः स्वर्णा मनयः स्वर्णा विदवः शा
मनवर्णा मता स्व विनता हा नवर्णा मतानि विग्रने ॥ ५ ॥ साहस्राः सहस्रशः सस्थानः लोमवाहि
नः पत्रवंनलोमकेहितरस्यपेउपा संनिघोः ॥ ६ ॥ विपाकः स्थूलदेहस्थाता विशेषाः विपाकः

म वि
५४

64

तवणीयस्स सुहस्स पट्टेय संदगोवका ॥ छट्ठे विभक्ताः शोभंते कस्सेन इव कनमे ॥ ३
सूर्याय चसो वर्णा स्वयोभा संनिदंशिताः ॥ नेजमाग्रस्वलेनोहि कस्सेन इव कनमे ॥ ४
शालभाय चसो वर्णा सपनीय विभाषिताः ॥ सवर्णामतिविग्रंच कस्सेन इव कनमे ॥ ५
रमे चकस्पनायाचाः साहस्रा लोमवाहिनः ॥ ससनो कलयो नागपु पासंगे हिरण्मये ॥ ६
विपाकाः स्थूलः कस्य गार्थपत्राषिलाषिताः ॥ हारिद्रवर्णाः सस्रावः पीताः सर्वा प्रभाः
काय ॥ ७ ॥ कल्याणमशितस्वय ःपूर्वशाहेलसवणाः ॥ वराहकर्णा आमिश्रानशल्कथा
रथनेदशा ॥ ८ ॥ कलेसमुच्छंतो दीर्घोष्ठाः दविकर्ढदंशिनः ॥ शतानिसप्तनिष्ठामिनाराचारुधि
रशनाः ॥ ९

र द्रु सा

स्थूलदेहस्थादि तिक्तः गार्थपत्राः स्वयपत्रवाहिनः शिलाशिताः शिलायां
नीलालोकनः पीताः कर्मारेणा लेखनतलणापिताः सर्वायसाः केवललोमयाः कार्ष्ठदंडरहिता
स्तथोक्तं ॥ ७ ॥ वराहकर्णाकारैः शल्यैः आमिश्रानष्कानधारयनेशरान्नति ग्रविविचित्ररूपानेव
तिभावः ॥ ८ ॥ लेनविलाईदरूशनेय धारामुर्धवेशरम्याणाम्राः ॥ ९ ॥

५५

न्याताः पुरे ॥ ११ ॥ ऋषिह इन्द्र हलादयप्राणीये ॥ १ ॥ सेहनानिनयग्धुषं वेषनानि ॥ २ ॥ ॥ वितरे कस्य ॥ न
स्तूपस्य ज्ञाननकीर्तिः ॥ १४ ॥ येस्वभावे सैदियैनाशचेपश्चशाहयोरितिविष्णुः विदवः सौवलोयनिसंवेः

इहन्नुवाच ॥ अवहार्थे श्रुतजैः स्तुचिश्चेवयविद्याहि ॥ यन्नेषिनानि माभै स्वयाशीर्नागः
विघ्नने ॥ ५ ॥ हायादेमनस्यरागस्यक्रलेजानेमनस्विनं ॥ नाकंथे लिंदिनेकमेकारयेयं न्यपा
स्नेने ॥ ॥ वैशंपायन ॥ एवं सोपार्थे नरयान्यस्य स्वयंकुरली ॥ आहरोहयामीहहंतैवरारिरवसः
त्तहा ॥ ६ ॥ नमन्वगानस्मश्रुङ्गोरयेतिह्नयनेनयः ॥ अवरोपयहहायानुयनं छेतानि
माहिरं ॥ ७ ॥ पारिवेष्टनमेतेषांलिप्रचैवस्यपानदं ॥ सेपदस्यमहाहोमिप्यनुषिष्ठश्रुवद
सो ॥ ८ ॥ पारिवेष्टनं पराणि विमृश्य समस्पानयत ॥ नक्षायं हवनान्येषांपारिमृश्यसमंततः
अपघपश्रांडिवेनवदलमिंसपरैः सह ॥ नेषां विमृश्यमाना नाथन्नषामकेवचं सः ॥ विनि
श्रुकः प्रभा हिम्या यहाणा स्वरयोछिवा ॥ १ ॥ स्नतेषां रूपमालोक्य भोगिनामिवरमंतां ॥ ह
ष्टरोमा प्रयोष्टिः स्यः लोपिनसमपद्यत ॥ २ ॥ संस्पृश्यनानि चापानि मानवेति स हेति च ॥ वे
शसिर्ज्जनेराजाश्वि देवचनमब्रवीत् ॥ ४ ॥ इति विराटपर्वणि उत्तरगोग्रहे ३ न र ३ वाच ॥ विरदवोना
नकूपस्पुषांतयस्मिनिपालिताः ॥ सहस्रकोटिसौवर्णाः कस्येनहन्नकत्नमे ॥ ५ ॥ वरण्याय
सौवर्णाः पृष्ठे भागनिर्दर्शिताः ॥ स्तुपार्थस्य उद्धेचकस्येनहन्नफजमम ॥ २ ॥

॥ ४ ॥ [illegible]

यः सहस्रसहस्रमौवलनयोहीन्येमसौवाकोटीप्रानोयस्यनसहस्रकोटिसहवलेस्योभि
विवेतिमिरिवीसहस्रहान्सलक्षीयोरमस्यथः ॥ ४ ॥ दर्शिताः आसमानाः ब्रह्मह्रगस्यनिस्मिन्निति

१८॥ विराटउत्तरगोग्रहे॥ अथ प्रहर्तॄणां प्रहारी कालः॥ सोऽहमस्मि नित्यप्रहारिणां यामादिनामके

65

निर्दिष्टं स्वयं यथा तथैव मया पृष्टा बृहन्नडे॥ विस्मयो मे परो जातो दृष्ट्वा सर्वमिदं महत्॥ २
३ इतिविराटउत्तरगोग्रहे उत्तरवाक्यं॥ ४४॥ बृहन्नडोवाच॥ यन्मां पूर्वमिहापृच्छः शत्रुसे-
नापहारिणं॥ गांडीवमेतत्पार्थस्य लोकेषु विदितं धनुः॥ १॥ सर्वायुधमहामात्रं शात-
कुंभपरिष्कृतं॥ एतत्तदर्जुनस्यासीद्गांडीवं परमायुधं॥ २॥ यत्तच्छतसहस्रेण संमितं रा-
ष्ट्रवर्धनं॥ येन देवान्मनुष्यांश्च पार्थो विजयते मृधे॥ ३॥ चित्रमुच्चावचैर्वर्णैः श्लक्ष्णमायत-
मव्रणं॥ देवदानवगंधर्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः॥ ४॥ एतद्वर्षसहस्रं तु ब्रह्मा पू-
र्वमधारयत्॥ ततोऽनंतरमेवाथ प्रजापतिरधारयत्॥ ५॥

हिन्दी चालीसे
धा. पृ. ४२

श्रीं येन धृतः कालरूपी॥ १२॥ यस्य शतसहस्रेण पालितो गा॥ ३॥ ४॥ ५॥

पृषेत्कशरविशिखे [illegible] उपलक्षितः खलासमः खड्गेकोबाणायुधउत्तरैरग्रभागैः हेमपुंखैः खड्गा
याराधिचितेः॥ १॥ शिलीमेककृष्णीचित्ररूपेणायस्यपरिधर्योष्ठेशिलीमुखोभेकाखलेमिवस्येव
यस्तसायकः खड्गः शरेसेदेचसायकइत्यमरः॥ ॥ वैयाघ्रकोशीव्याघ्रचर्मकोशस्तकः खड्गा
दिसमेषोस्यादित्यमरः सफलः सफलः शोभनमालिकः फलयुक्तः स्यात् अग्रभागेलाभयोरितिमेदिनी

कृष्णेमेचकेपद्माभेपुंखैरसैः खड्गासमः॥ उत्तरैरायसैःपीतैर्हेमपुंखैः शिलाशितैः॥ १॥ य
कृष्णारमहोदितः शास्त्रवान्भयंकरः॥ कृष्णायसायकोदीर्घः शिलीमुखः शिलीमुखः
॥ वैयाघ्रकोशेनिहितोहेमचित्रत्सरुर्महान्॥ सफलश्चित्रकोशश्चकिंकिणीसायकोमह
न्॥ ३॥ कृष्णहेमत्सरुर्दिव्यः खड्गः परमनिर्मलः॥ कृष्णाद्योविमलःखड्गः गव्येकोशेसमर्पि
तः॥ ४॥ हेमत्सरुरनाधृष्योनैषध्योभारसाधनः॥ कृष्णपंचनखेकोशेसायकोहेमविग्रहः
प्रमाणारूपसंपन्नः पीतआकाशसन्निभः॥ कृष्णहेममयेकोशेस्तनेपावकप्रभे॥ ५॥
निस्त्रिंशोयेगरुः पीतः सायकः परिनिर्व्रणः॥ कृष्णायसमयःखड्गः हेमबिंदुभिराहतः॥ ६
आशीविषसमस्पर्शः परकायप्रभेदनः॥ गुरुभारसहोदिव्यः सपत्नानांभयप्रदः॥ ७

किंकिणीयुक्तःसायकः॥ ८॥ गव्येगोचर्मजे॥ ९॥ नैषध्योनिषधदेशजः॥ पंचनखेव्याघ्रचर्मजे॥ पं
चनखोव्याघ्रःस्त्रिविग्रहः हेमविग्रहः स्वर्णनालेकृतदेहः॥ १०॥ आकाशसन्निभः कृतमास्व
रः॥ ११॥ निस्त्रिंशस्त्रिंशतोङ्गुलिभ्योनिर्गतः त्रिंशदंगुलाधिकः सायकः खड्गः परेषांशरीराणि
गातोप्रहीरोयस्यपराननभिभूतः शिक्षारतिपाठे पुरुषछदयेनोस्मानानांसामीनयानघोगाः॥ १६

66

१॥ सहस्राः तेजस्विनो हृष्टाः सहस्रशः समिताश्च ॥ २ ॥ सुहृतः स्विपनः ॥ ३ ॥ ४ ॥ सर्वपारस्त्रावीः

महावीर्यं महादिव्यमेतद्धनुरनुत्तमं ॥ एतत्पार्थमनुप्राप्तं वरुणाच्चारुदर्शनं ॥ ६ ॥ पूजि
तं सुरमर्त्येषु बिभर्ति परमं वपुः ॥ सुपार्श्वं भीमसेनस्य जातरूपग्रहं धनुः ॥ ७ ॥ येन पार्थोजय
त्कृत्स्नां दिशं प्राचीं परंतपः ॥ इंद्रगोपकचित्रं च यदेतच्चारुदर्शनं ॥ ८ ॥ राज्ञो युधिष्ठिरस्यैतद्वै
राटे धनुरुत्तमं ॥ ९ ॥ सूर्या यस्मिंस्तु सौवर्णाः प्रकाशंते प्रकाशिनः ॥ तेजसा प्रज्वलंतो वै नकु
लस्यैतदायुधं ॥ १० ॥ शलभा यत्र सौवर्णास्तपनीयविचित्रिताः ॥ एतन्माद्रीसुतस्यापि सह
देवस्य कार्मुकं ॥ ११ ॥ ये त्विमे क्षुरसंकाशाः सहस्रा लोमवाहिनः ॥ एतेर्जुनस्य वैराटे शराः स
र्पविषोपमाः ॥ १२ ॥ एते ज्वलंतः संग्रामे तेजसा शीघ्रगामिनः ॥ भवंति वीरस्याक्षय्या व्यूहतः
समरे रिपून् ॥ १३ ॥ ये चेमे पृथवो दीर्घाश्चंद्रबिंबार्धदर्शनाः ॥ एते भीमस्य निशिता रिपुक्षयक
राः शराः ॥ १४ ॥ हारिद्रवर्णा ये त्वेते हेमपुंखाः शिलाशिताः ॥ नकुलस्य कलापोयं पंचशा
र्दूललक्षणः ॥ १५ ॥ येनासौ व्यजयत्कृत्स्नां प्रतीचीं दिशमाहवे ॥ कलापो ह्येष तस्यासीन्मा
द्रीपुत्रस्य धीमतः ॥ १६ ॥ ये त्विमे भास्कराकाराः सर्वपारसवाः शराः ॥ एते चित्रक्रियोपेताः
सहदेवस्य धीमतः ॥ १७ ॥ ये त्विमे निशिताः पीताः पृथवो दीर्घवाससः ॥ हेमपुंखास्त्रिपर्वाणः
राज्ञ एते महाशराः ॥ १८ ॥

सर्वं चैतन्मयाख्यातं समूहे सुवर्णे हिंसेनिने सर्वपारसवः सर्वशस्त्रसमूहनाशकः ॥ ११ ॥ १९ ॥

श्रीशिवसंवत्सरंचरतेवर्षाणिप्रजापतिरथाऽथयदिशिसंवेथः॥ अवमस्तादीमंसंवोतोदेवस्थाने
लेखनेशानियोहृष्णाकेसरातेषोमेकेदिनमितिशास्त्रप्रसिद्धे॥ पार्थः पंचवर्षाहिचेस्मचलवर्षेशः
कोहृषिपरः॥ तथाचसंवत्सरेवर्षहृवंभावयतेतथाहिएकेनवर्षुप्रत्यमः शारदिशीघ्राग्रयणोकरोः
ति॥ अपरेणास्मात्वसंतेयबात्रपणाकरोतितथाचाम्रपर्णकरोतितथाचत्वपणोसकसप्राष्ठः
लायनः अतिमृदहृराति आपिहिदेवाआहुलभोद्रनेवर्षस्याउपयोगनहियनततशृति॥ तथान्वा
पितदेवप्रकृतयअतर्वहिमिरिद्वाश्रीहिभिरेवयज्ञेनयवेभ्योयवैरिहायवैस्वयजेतश्रीहिभ्यश्नि
पवेचैकस्मिन्संवत्सरेककोयन्याछेकेवर्षमपरमकरापनादीति॥ देवर्षेनतस्थस्याद्देहायिशाना
सेवत्सरेः पंचवर्षहवर्षाणिभवेतितितिश्रकमकेपार्थः॥ पंचवर्षाहिचवर्षाणिपनदुत्वदयारेति अ

श्रीहापंचवर्षातेचैवशास्त्रोक्तीतिंचपंचच॥ सोमः पंचपशनेराज्ञानधेव
वहणाः शाने॥ पार्थः पंचचवर्षाहिचवर्षाणिखेलवाहनः ॥६॥

सेवलअतीतमनागतेचकालेएकीकृत्यपंचवर्षाहिसंवत्सरायनथारगांवणायंति॥ वर्षोहीभा
रतासेवतंतुद्वीपाश्चहष्णीघ्रितिमेदिनी॥ हहिवर्षमित्यमरस्य॥ तत्रपावामतेधारयदिविभन
कालान्तपपातिवक्ताः कस्माविदाशुतानकस्यनेपिप्रलियत्नः॥ पुरोदेशान्तेनवयोविदेशप्रति
तिस्मृतिविचारणीयं॥ अस्माकंतगांडीवलाभनन्तरगतेभुमाढेहाविशाहवेषु॥ त्रयोदशवर्षा
णिवनवासेअज्ञातकार्यार्थसाङ्गभागारप्रतिज्ञस्यातेनस्वर्गपदीधर्मराजयोः॥ सहाम्यन
कालेनप्रवेशानिमित्तेद्वादशवर्षाणितुतिपंचविंशतितिथीनाचि॥ अस्माभिर्दिविनयराजः
स्तपरान्तकरणादिकालेप्रागेवसाद्देसत्रवर्षाणिगतानीतिसम्मेयम ॥६॥

नरनूपममममहाविस्तोनीमानिसंकटेस्मर्यमाणानिविजयावहानीत्यभिप्रेत्याह॥एकाग्रेति॥९॥१०॥नतत्रास्मितरप्स्य

अर्जुनउवाच॥हंततेहंसमाचक्षेदशनामानियानिमे॥वैराटेशृणुतानित्वंयानिपूर्वंश्रुतानिते॥८॥ए
काग्रमनसोभूत्वाशृणुसर्वंसमाहितः॥अर्जुनःफाल्गुणोजिष्णुःकिरीटीश्वेतवाहनः॥९॥बीभत्सुर्विज
यःकृष्णःसव्यसाचीधनंजयः॥उत्तरउ॥केनासिविजयोनामकेनासिश्वेतवाहनः॥१०॥किरीटीनामकेनासि
सव्यसाचीकथंभवान्॥११॥अर्जुनःफाल्गुणोजिष्णुःकृष्णोबीभत्सुरेवच॥धनंजयश्चकेनासिब्रूहितन्म
मतत्वतः॥श्रुतामेतस्यवीरस्यकेवलानामहेतवः॥तत्सर्वंयदिमेब्रूयाःश्रद्दध्यांसर्वमेवते॥१३॥अर्जुन
उवाच॥सर्वान्जनपदान्जित्वावित्तमादायकेवलं॥मध्येधनस्यतिष्ठामितेनाहुर्मांधनंजयं॥१४॥अभिप्र
यामिसंग्रामेयदहंयुद्धदुर्मदान्॥नाजित्वाविनिवर्तामितेनमांविजयंविदुः॥१५॥श्वेताःकांचनसन्नाहाः
रथेयुज्यंतिमेहयाः॥संग्रामेयुध्यमानस्यतेनाहुःश्वेतवाहनः॥१६॥उत्तराभ्यांफल्गुणीभ्यांनक्षत्राभ्या
महंदिवा॥जातोहिमवतःपृष्ठेतेनमांफाल्गुनंविदुः॥१७॥पुराशक्रेणमेदत्तंयुध्यतोदानवर्षभैः॥किरी
टंमूर्ध्निसूर्याभंतेनाहुर्मांकिरीटिनं॥१८॥नकुर्यांकर्मबीभत्संयुध्यमानःकथंचन॥तेनदेवमनुष्येषुबी
भत्सुरितिविश्रुतः॥१९॥

६०

तेष्वंदेहत्वमर्थः॥उत्तराभ्यांफल्गुनीभ्यामितिपादेनतत्रसंधाविस्मर्थः॥१७॥१८॥बीभत्सुरितिवहिकल्याणोघ्वचेत्यस्यसन्नि
हकृद्दि [illegible] विशेषः॥१९॥

१९ ॥ २१ ॥ नि[illegible]विचित्रगुडनिमित्तंनिहितःशोणितः वि ॥ २ आयुध ॥ मीन ॥ २२ ॥ पराकीर्यश्चपास ॥ ३

यस्त्वयंसायकोदीर्घः शिलीपृष्ठःशिलीमुखः ॥ अर्जुनस्यैषसंग्रामेगुरुभारसहोदृढः ॥ २० ॥ वैयाघ्रकोशः
सुमहान्भीमसेनस्यसायकः ॥ गुरुभारसहोदिव्यः शात्रवाणांभयंकरः ॥ सुफलश्चित्रकोशश्चहेमत्सरु
रुत्तमः ॥ निस्त्रिंशःकौरवस्यैवधर्मराजस्यधीमतः ॥ २१ ॥ यस्तुपांचनखेकोशेनिहतश्चित्रयोधने ॥ नकु
लस्यैषनिस्त्रिंशोगुरुभारसहोदृढः ॥ २२ ॥ यस्त्वयंविपुलःखड्गोगव्येकोशेसमर्पितः ॥ सहदेवस्यविद्ध्ये
नंसर्वभारसहंदृढं ॥ २३ ॥ इतिविराटपर्वणि उत्तरगोग्रहेआयुधवर्णनं ॥ उत्तर उवाच ॥ सुवर्णविकृता
नीमान्यायुधानिमहात्मनां ॥ रुचिराणिप्रकाशंतेपार्थानामाशुकारिणां ॥ १ ॥ क्वनुस्विदर्जुनःपार्थः
कौरव्योवायुधिष्ठिरः ॥ नकुलःसहदेवश्चभीमसेनश्चपांडवः ॥ २ ॥ सर्वएवमहात्मानःसर्वामित्रविनाशनाः
राज्यमक्षैःपराकीर्यनश्रूयंतेकथंचन ॥ ३ ॥ द्रौपदीक्वचपांचालीस्त्रीरत्नमितिविश्रुता ॥ जितानक्षैस्तदा
कृष्णातानेवान्वगमद्वनं ॥ ४ ॥ अर्जुनउवाच ॥ अहमस्म्यर्जुनःपार्थःसभास्तारोयुधिष्ठिरः ॥ वल्लभोभीम
सेनस्तुपितुस्तेरसपाचकः ॥ ५ ॥ अश्वबंधोथनकुलःसहदेवस्तुगोकुले ॥ सैरंध्रींद्रौपदींविद्धियत्कृतेकीच
काहताः ॥ ६ ॥ उत्तरउवाच ॥ दशपार्थस्यनामानियानिपूर्वंश्रुतानिमे ॥ प्रब्रूयास्तानियदिमेश्रद्दध्यांसर्वमे
वते ॥ ७ ॥

४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

भैरवं भयानकम् अट्टहासं कुर्वाणं ॥३॥ उपासंगान् तूणीरान् ॥४॥ गरुद्गृहीत्वा शीघ्रेण वेगेन ततः शमीतोवतरतूत्तरेषा मानुषान् निमंत्र निधायेति शेषः ॥५॥ अवजेष्यामि हेलया प्राप्स्यामि ॥ व्रजमयं जेतेत्याह संकल्पेति त्रिभिः ३ रेम्याउसे रातिन रथ्योपस्थरथोपरिभागस्तेन च नगरं नगरवत् ॥ रथकं भविष्यतीति नगररथयोरभेदेन नगरांगसंपत्तिमाह ॥ संकल्पपक्षविक्षेपमिति ॥ संकल्पः सम्यक्कल्पनं च कार्याध्वजकूबरयुगादीनां सर्वेन समर्थनं तदेव पक्षयोः वीथीनां पार्श्वयोः विक्षेपो विस्तारो यस्मिन् बाहू एव सव्यबाहू बल्यत्वात् बाधयाप्य प्राकारः पुरपरदिभिनित्तस्मिन् तोरणं पुरद्वारं यस्मिन् तोरथ

ख्व3

त्वंस्थो भव महाबाहो प्रपश्य मां शत्रुभिः सह ॥ युध्यमानं विमर्देस्मिन् कुर्वाणं भैरवं महत् ॥३॥
एतान् सर्वान् उपासंगान् क्षिप्रं बध्नीहि मे रथे ॥ एकं चाहर निस्त्रिंशं जातरूपपरिष्कृतं ॥४॥ वैरा ॥
अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा त्वरावान् उत्तरस्तदा ॥ अर्जुनस्यायुधान्याशु शीघ्रेणावतरत्ततः ॥५॥ अ नउ·
अहं वै कुरुभिर्योत्स्याम्यवजेष्यामि ते पशून् ॥ संकल्पपक्षविक्षेपं बाहुप्राकारतोरणं ॥६॥
त्रिदंडतूणसंबाधमनेकध्वजसंकुलं ॥७॥

सारथ्योरपि रथांगानि विवलयाप्रतडकं ॥ त्रिदंडं दर्पीतूर्भयार्थं सहयो वेति ॥ मिलितान् त्रिदंड उच्यते स च तूणो निषंगस्तेनाभ्यां संबादसंकटंङ्गः प्रवेशं ॥ एते त्रिदंडे सैन्यत्रयं परथिनो हस्तिसादिनो हयसादिनो चेति त्रीणि सैन्यानि तेषां तूणोपलक्षितानि अश्वायुधानि तैः संबाधम् अनेकध्वजसंकुलं वङ्कध्वजव्याप्तं ॥ अनन्येन ध्वजेन चान्तरहासंकुलेमसेकरेपकेस्वल्पान्यकेवलाद्धिकानार्थः ॥७॥

68

सव्येनवामेन [illegible] हस्तेनसाचितत्याकर्षणादिक्रियायांसव्यसाची [illegible] तिसव्यसाचीत्यर्थः ॥२१॥ अर्जुनइतिऋज
गतिस्थानानेनेचितयतः उनत्यत्वयेभवतिवर्णादीतिःसमः ऋज्जुःदीप्तिमननात् शुद्धकर्मकरत्वाच्चार्जुनइत्यर्थः ॥२२॥

उभौमेदक्षिणौपाणीगांडीवस्यविकर्षणे ॥ तेनदेवमनुष्येषुसव्यसाचीतिमांविदुः ॥२०॥ पृथिव्यांचतुरंतायां
वर्णोमेदुर्लभःसमः ॥ करोमिकर्मशुक्लंचतस्मान्मामर्जुनंविदुः ॥२१॥ अहंदुरापोदुर्धर्षोदमनःपाकशास
निः ॥ तेनदेवमनुष्येषुजिष्णुर्नामास्मिविश्रुतः ॥२२॥ कृष्णइत्येवदशमंनामचक्रेपितामम ॥ कृष्णावदा
तस्यसतःप्रियत्वाद्बालकस्यवै ॥२३॥ वैशंपायनउ० ॥ ततःसपार्श्वेवैराटिरभ्यवादयदंतिकात् ॥ अहंभूमिं
जयोनामनाम्नाहमपिचोत्तरः ॥२४॥ दिष्ट्यात्वांपार्थपश्यामिस्वागतंतेधनंजय ॥ लोहिताक्षमहाबाहोना
गराजकरोपम ॥२५॥ यदज्ञानादवोचंत्वांक्षंतुमर्हसितन्मम ॥ यतस्त्वयाकृतंपूर्वंविचित्रंकर्मदुष्करं ॥ अ
तोभयंव्यतीतंमेप्रीतिश्चपरमामयि ॥ उनिविणदषवैणिउतरगोग्रहे ४ उनरउवाच ॥ आस्थायरुचिरं
वीररथंसारथिनामया ॥ कतमंयास्यसेनीकमुक्तोयास्याम्यहंत्वया ॥ अर्जुनउवाच ॥ प्रीतोस्मिपुरुषव्याघ्र
नभयंविद्यतेतव ॥ सर्वान्नुदामितेशत्रून्रणेरणविशारद ॥२॥

जिष्णुर्जयशीलः ॥२२॥ कृष्णावदातस्यकृष्णमात्स्वर्णस्यकृष्णालातिचिंतमितिविमनोहरत्वाच्चकृष्णइत्याह ॥ प्रियत्वा
दिति ॥२३॥२४॥ नागराजऐरावतःतस्यकरोपमाहस्तयोःसादृश्यंयस्यहस्तिहस्तोपमकरेत्यर्थः ॥२५॥ कर्मदिवि

त्वयादि ॥२३॥ विराट तुरामि हरीकरोमि ॥२५॥

शत्रुरथारुजानशत्रुरथभंजकान्मूलविभुज्यादित्वात्कः नीर्शितोगुरुतः॥१८॥१९॥ यातेगमनेपरंपरंसर्वमपिपुरंभूमौ॥
न्तिमेतललतउनहुतंवानपश्यंतिवेगत्वात्सुग्रीवमेवपुष्पसैन्यबलाहकः भगवल्लोष्णस्यमेघावाहानसक॥२०॥२१॥

म भा
वि·
६५

69

अहंतेसंग्रहिष्यामिहयांशत्रुरथारुजान्॥ सितितोयसिसारथ्येतीर्थतःपुरुषर्षभ॥१८॥ दारुकोवासुदेव
स्ययथाशक्रस्यमातलिः॥तथामांविद्धिसारथ्येशाधितत्रनरपुंगव॥१९॥ यस्ययातेनपश्यंतिभूमौतिम्नपदं
पदं॥ दक्षिणांयोधुरंयुक्तःसुग्रीवसदृशोहयः॥२०॥ योयंधुरंधुर्यवरोवामंवहतिशोभनः॥ तंमन्येमेघपु
ष्पंजवेवसदृशोहयं॥२१॥ योयंकांचनसंनाहःपार्ष्णिंवहतिशोभनः॥ समंशैब्यस्यतंमन्येजवेनबलवत्तरं
योयंवहतिमेपार्ष्णिंदक्षिणामभितःस्थितः॥ बलाहकादपिमतःसजवेवीर्यवत्तरः॥२३॥ त्वामेवायंरथोवोढुं
मृधामेहंतिधन्विनं॥ त्वंचेमंरथमास्थाययुद्धमर्हांमतोमम॥ वैशंपा॥ ततोविमुच्यबाहुभ्यांवलयानिस॥
वीर्यवान्॥ चित्रेकांचनसन्नाहेपत्यमुंचत्तदाशुभे॥२४॥ कृष्णान्भंगिमतःकेशांश्वेतेनोद्ग्रथ्यवाससा॥ अथा
सौपांडवोभूत्वाशुचिःप्रयतमानसः॥२५॥ अभिरथ्योमहाबाहुःसर्वाण्यागिरथोत्तमे॥ ऊचुश्चपार्थंसर्वा
णिप्रांजलीनिन्नृपात्मजं॥ इमेस्मपरमोदाराःकिंकराःपांडुनंदन॥२६॥

पार्ष्णिपुरःस्थितयोरश्वयोःपृष्ठभागंपार्श्वेत्यपुरगामिनियावत्पार्ष्णिहयोःसैन्यपृष्ठगामिनिमेदिनी॥२२॥२४॥ पर्वते
वततोश्मुमेरुतिपावेतरुडंरलेरानिशेषः॥२६॥॥

६५

स्याधनुर्मौर्वीसेवोदेधप्राणानि गोलसनालिकाद्यानि यस्मिन् ॥ क्राथेन पराजिगीषासाहेतुना चित्तवृत्तिर्विशेषणावि
भितभूतेन कृतं परिष्कृतं इयमपि ॥८॥ फलितमाह अथितिष्ठतइति ॥९॥ कोशवेनइंद्रेणावासमंसांहंसेयामेता सि

ज्यादेयप्राणकोपकृतं नेमीतिनदद्दंडुभिं ॥ नगारंतेमयाग्रमंरथोपस्थंमविध्यात्ति ॥५॥ अथिष्ठितोमयास
त्वैरथोगांडीवधन्वना ॥ अजेयःशत्रुसेनानांवैराटेव्येतुतेभयं ॥३॥ उत्तरउवाच ॥ विभेमिनाहमेतेषांजानामि
त्वांस्थिरंयुधि ॥ केशवेनापिसंग्रामेसाक्षादिंद्रेणवासमं ॥१०॥ इदंतुचिंतयन्नेवपरिमुह्यामिकेवलं ॥ नि
श्चयंचापिदुर्मेधानगच्छामिकथंचन ॥ केनकर्मविपाकेनक्लीबत्वमिदमागतं ॥१२॥ मन्येत्वांक्लीबवेषेण
चरंतंशूलपाणिनं ॥ गंधर्वराजप्रतिमंदेवंवापिशतक्रतुं ॥१३॥ अर्जुनउ ॥ भ्रातुर्नियोगाज्ज्येष्ठस्यसंवत्स
रमिदंव्रतं ॥ चरामिब्रह्मचर्यंचसत्यमेतद्ब्रवीमिते ॥१४॥ नास्मिक्लीबोमहाबाहोपरवान्धर्मसंयुतः ॥ समा
प्तव्रतमुत्तीर्णंविद्धिमांत्वंनृपात्मज ॥१५॥ उत्तरउवाच ॥ परमोनुग्रहोमेद्ययत्तर्कोनमेवृथा ॥ नहीदृ
शाःक्लीबरूपाभवंतीहनरोत्तम ॥१६॥ सहायवानस्मिरणेयुध्येयममरैरपि ॥ साध्वसंहिप्रनष्टंमेकिंक
रोमिब्रवीहिमे ॥१७॥

रंमानासि ॥११॥ उक्तांगरूपस्यपुरुषानिसमीचीनानिश्रंगानियुद्धशास्त्रेषुतैषुनादीनिरूपंचाकृतिश्चयस्यलत्त
णोःपंचरक्तनादिभिः ॥१२॥१३॥१४॥ परवान्नाथवाउत्तीर्णंसमाप्यमितिशेषः ॥१५॥१६॥१७॥

१४ विराटे ॥ सिंहासिंहाकारं ॥२ दैवीं मायामित्यनुक्तं तत्र ध्वजस्पर्शिनं मायामयइवध्वजोनुक्तस्तस्य ॥ विश्वक
र्मणा ब्रह्मणा भौमेन वा कांचनं कांचनवर्णां सिंहं हिं सिंहलांगूलं यस्य पुच्छं वितते पीणो ववरू चहेमलाईन्यायथामि

स्वयंवरे तु पांचाल्या राजभिः सह संयुगे ॥ युध्यतो बहुभिस्तात कः सहायस्तदाभवत् ॥ उपजीव्य गुरुं
द्रोणं शक्रं वैश्रवणं यमं ॥ वरुणं पावकं चैव कृपं कृष्णं च माधवं ॥४॥ पिनाकपाणिनं चैव कस्मादेतान्न
योधये ॥ रथं वाहय मे शीघ्रं व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥४॥ इति विराटे उत्तरगोग्रहे उत्तरा न वी ॥४५॥
वैशंपा॰ न उ ॥ उत्तरं सारथिं कृत्वा शमीं कृत्वा प्रदक्षिणं ॥ आयुधं सर्वमादाय प्रययौ पांडवर्षभः ॥१॥ ध्व
जं सिंहं रथात्तस्मादपनीय महारथः ॥ प्रणिधाय शमीमूले प्रायादुत्तरसारथिः ॥२॥ दैवीं मायां र
थे युक्तां विहितां विश्वकर्मणा ॥ कांचनं सिंहलांगूलं ध्वजं वानरलक्षणं ॥३॥ मनसा चिंतयामास
प्रसादं पावकस्य च ॥ स च तच्चिंतितं ज्ञात्वा ध्वजे भूतान्यदेशयत् ॥४॥ सपताकं विचित्रांगं सोपासं
गं हि महाबलं ॥ ख पपात रथं तूर्णं दिव्यरूपमनोरथं ॥५॥ रथं तमागतं दृष्ट्वा दक्षिणं प्राकरोत्तदा ॥
रथमास्थाय बीभत्सुः कौंतेयः श्वेतवाहनः ॥६॥ बद्धगोधांगुलित्राणः प्रगृहीतशरासनः ॥ ततः प्राया
दुदीचीं च कपिप्रवरकेतनः ॥७॥ स्वनवंतं मह[illegible]खं बलवानरिमर्दनः ॥ प्राध्मद्बलमास्थाय द्विष
तां लोमहर्षणं ॥८॥

त्यर्थः वानरलक्षणं वानरस्वरूपं ॥३॥ प्रसादं प्रसादस्थः तं सः पावकः तच्चिंतितं ध्वजेनं चिंतितं ॥ अदेशयत् ॥ अ
योजयत् ॥४॥५॥६॥७॥८॥

70

२अध्या: ५

मानसभूतिस्त्रयोत्पन्नकालेस्मृतियोचराणि ॥ २७ ॥ यानिदिव्यास्त्रकुंत्यानिकृतान्याविष्टपत्राणिवक्तारितवान् ॥ २९
स्खलनात्रतःअवहन्यमानस्यअभिनिवृत्तश्रुतिपीयंतरे ॥ ३० ॥ भूमिष्ठीवरारकःप्रकाशिरेप्रकाशोवमोभूवत्रां

शीघ्रमस्यन्ततःपार्थःसमलभ्यचपाणिना ॥ सर्वाणिमनसानीहभवतेत्यभ्यभाषत ॥ २८ ॥ प्रतिर
ग्रतनोह्याणिसहैवदनोभवत् ॥ अथदिव्यतरस्माकृत्वागांडीवंव्यातिषड्वनुः ॥ २९ ॥ तस्यविक्षिप्या
मानास्यधनुषामूल्महाध्वनिः ॥ यथाशैलस्यमहतःशैलेनैवावभज्यतः ॥ ३० ॥ सनिर्घातोभवद्भूमि
र्दिक्षुवायुर्ववौभृशं ॥ पपातमहतीचोल्कादिशोनसमप्रकाशिरे ३१ ॥ भ्रांतध्वजंरथंतदासीत्प्रकंपि
तमहाद्रुमं ॥ तस्यचूक्ररवोजातानन्दविस्फोरमशनेरिव ॥ यदर्जुनोधनुःश्रेष्ठंबाहुभ्यामाक्षिपद्धये ॥ ३२
उत॰ उ॰ एकस्त्वंपांडवश्रेष्ठबहूनेतान्महारथान् ॥ कथंजेष्यसिसंग्रामेसर्वेशास्त्रपारगान्
असहायोसिकौंतेयससहायाश्चकौरवाः ॥ अतएवमहाबाहोभीतस्तिष्ठामितेग्रतः ॥ ३४ ॥ उवाच
पार्थोमाभैषीःप्रहसन्न्हनवत्तदा ॥ ३५ ॥ युध्यमानस्यमेवीरगंधर्वैःसुमहाबलैः ॥ सहायोघोषा
यात्रायांकस्तदासीत्सखामम ॥ तथाप्रतिभयेतस्मिन्देवदानवसंकुले ॥ खांडवेयुध्यमानस्यकस्त
दासीत्सखामम ॥ ३७ ॥ निवातकवचैःसार्धंपौलोमैश्चमहाबलैः ॥ युध्यतोदेवराजार्थेकःसहा
योस्तदाभवत् ॥ ३८ ॥

तत्रतत्रस्खलिताःध्वजायस्मिन्रातेमपरस्मैस्वबाहेष्वशश्रुतानुग्राह्यात् । उत्पश्यगामित्वंचप्रज्यते । प्रकंपितम
हाद्रुममित्यनेनभूमिकंपोव्यज्यते ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

२१॥२७॥ अनाहतः अहतः धावति॥ २८॥ २९॥ ज्योतींषि सूर्यचन्द्रवाङ्मनांसि॥ ३०॥ ३१॥ ३२॥

वैशंपायन उ॥ ततः शंखमुपाध्मासीद्दारयन्निव पर्वतान्॥ गुहागिरीणां च तदा दिशः शैलांस्तथैव च॥ उत्तरश्चापि संलीनो रथोपस्थ उपाविशत्॥ तस्य शंखस्य शब्देन रथनेमिस्वनेन च॥ गांडीवस्य च घोषेण पृथिवी समकंपत॥ तं समाश्वासयामास पुनरेव धनंजयः॥ २३॥ द्रोण उवाच॥ यथा रथस्य निर्घोषो यथा मेघ उदीर्यते॥ कंपते च यथा भूमिर्नैषोऽन्यः सव्यसाचिनः॥ २४॥ शस्त्राणि न प्रकाशंते न प्रहृष्यंति वाजिनः॥ अग्नयश्च न भासंते समिद्धास्तन्न शोभनं॥ २५॥ प्रत्यादित्यं च नः सर्वे मृगा घोरप्रवादिनः॥ ध्वजेषु च निलीयंते वायसास्तन्न शोभनं॥ २६॥ शकुनाश्चापसव्या नो वेदयंति महद्भयं॥ २७॥ गोमायुरेष सेनायां रुदन्मध्ये च धावति॥ अनाहतश्च निष्क्रांतो महद्वेदयते भयं॥ २८॥ भवतां रोमकूपानि प्रहृष्टान्युपलक्षये॥ ध्रुवं विनाशो युद्धेन क्षत्रियाणां प्रदृश्यते॥ ज्योतींषि न प्रकाशंते दारुणा मृगपक्षिणः॥ उत्पाता विविधा घोरा दृश्यंते क्षत्रनाशनाः॥ ३०॥ विशेषत इहास्माकं निमित्तानि विनाशने॥ उल्काभिश्च प्रदीप्ताभिर्बाध्यते पृतना तव॥ ३१॥ वाहनान्यप्रहृष्टानि रुदंतीव विशांपते॥ उपासते च सैन्यानि गृध्रास्तव समंततः॥ ३२॥ तप्स्यसे वाहिनीं दृष्ट्वा पार्थबाणप्रपीडितां॥ पराभूता च नः सेना न कश्चिद्योद्धुमिच्छति॥ ३३॥

तेजस्विनः श्रमसिद्धाः वेगवन्तोऽग्रिदन्तरथस्थाः ॥१॥ संस्थापद्यस्थानमानं ॥ १० ११ ॥ एकान्तेस्थहदस्समस्थतपावस्त

ततोजवनात्पार्थोमातुम्याभगमस्मही ॥ उत्तरश्चापिसंत्रस्तोरथोपस्थउपाविशत् ॥ संस्थाप्यचाश्वान्कौं-
तेयःसमवस्थाप्यचरश्मिभिः ॥ उत्तरंचपरिष्वज्यसमाश्वासयदर्जुनः ॥ अर्जुन उवाच ॥ माभैस्त्वंराजपुत्रा-
क्षत्रियोसिपरंतप ॥ कथंतुपुरुषव्याघ्रशत्रुमध्येविषीदसि ॥ श्रुतास्तेशंखशब्दाश्चभेरीशब्दाश्चपुष्क-
लाः कुंजराणांचनदतांव्यूढानीकेषुतिष्ठतां ॥ सत्वंकथमिहानेनशंखशब्देनभीषितः ॥ विवर्णरूपोवि-
त्रस्तःपुरुषःप्राकृतोयथा ॥ उत्तर उवाच ॥ श्रुतामेशंखशब्दाश्चभेरीशब्दाश्चपुष्कलाः ॥ कुंजराणांनिनद-
तांव्यूढानीकेषुतिष्ठतां ॥१४॥ नैवंविधःशंखशब्दःपुराजातुमयाश्रुतः ॥ ध्वजस्यचापिरूपंमेदृष्टपूर्वं
नहीदृशं ॥ धनुषश्चैवनिर्घोषःश्रुतपूर्वोनमेक्वचित् ॥ अस्यशंखस्यशब्देनधनुषोनिःस्वनेनच ॥१६॥
अमानुषाणांशब्देनभूतानांध्वजवासिनां ॥ रथस्यचनिनादेनमनोमुह्यतिमेभृशं ॥१७॥ व्याकुलाश्च
दिशःसर्वाःहृदयंव्यथतीवमे ॥ ध्वजेनपिहिताःसर्वादिशोनप्रतिभांतिमे ॥१८॥ गांडीवस्यचशब्देन
कर्णौमेबधिरीकृतौ ॥ समुहूर्तंप्रयातंतुपार्थोवैराटिमब्रवीत् ॥१९॥ अर्जुन उवाच ॥ एकांतेरथमास्था-
यपद्भ्यांत्वमवपीडय ॥ दृढंचरश्मीन्संयच्छशंखंध्मास्याम्यहंपुनः ॥२०॥

लोलकश्मादः रथंह्वरदंश्चवलंञेत्यर्थः ॥२॥

म·भा·
वि·
७२

72

उत्तरां गोग्रहं ॥ गामीमाणानामित्कृतामस्माकं अनादरे षष्ठी अस्माननादृत्येत्यर्थः ॥ बलिसुग्रीवयोर्युद्धे प्रविशन् राम इव वालिनं
नापि क्रूरमत्स्यसंनिपाते प्रविशान्न पराधीनस्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥ न त्वमर्हसि मत्स्यान् त्रिगर्तैर्विमर्दैः क्रूरैरभिरपि किमर्थं गंतव्य-
मित्याशंक्याह त्रिगर्तानामित्यादिना ॥ तेन तव समदलमितिशेषः ॥ ९ ॥ तेषां त्रिगर्तानां मध्ये तन्मत्स्यैः सह युद्धं प्रतिश्रु-
तं ॥ १० ॥ न केवलं मित्रपक्षपातमात्रमस्माकमस्ति अपि त्वस्माकमपि पत्नीमाह ॥ अस्मभ्यामिति तथा च सार्थं युध्यतां नास्म-

स्मर्थैः सर्वैर्विमुह्यंति येपि च मे विदेहजाः ४१

४ उत्तरं मार्गमाणानां मत्स्यानां च युद्धमस्तुतं ॥ यदि वो मत्स्यराजाय तस्य कस्या पराक्रमः ॥ ५ ॥ त्रिगर्तानां वयं दे-
तो मत्स्यान्योद्धुमिहागताः ॥ मत्स्यानां विप्रकारांस्त्वं बहून् अस्मानकीर्तयन् ॥ ६ ॥ तेषां भयाभिभूतानां तद-
स्माभिः प्रतिश्रुतं ॥ प्रथमं तैर्ग्रहीतव्यं मत्स्यानां गोधनं महत् ॥ १० ॥ सप्तम्यामपराह्णे वै तथा तैस्तु समाहि-
तं ॥ अष्टम्यां पुनरस्माभिरादित्यस्योदयं प्रति ॥ ११ ॥ ते मा गावो ग्रहीतव्या गते मत्स्ये गवां पदं ॥ ते वा गाश्चा-
नयिष्यंति यदि वा स्युः पराजिताः ॥ अस्मान्वाप्युपसंधाय कुर्युर्मत्स्येन संगतं ॥ १२ ॥ अथवा तानुपाहाय म-
त्स्यं जनपदैः सह ॥ सर्वया सेनया सार्धं संवृतो भीमरूपया ॥ आयातः केवलैरात्रिमस्मान्योद्धुमुपगतः
१३

क्रमपराग्धोक्ति ॥ मत्स्यो गवां त्रिगर्तैर्हृतानां पदं मार्गं गते सति ॥ अस्माभिरिति रिमा गावो ग्रहीतव्याः ॥ ११ ॥ त्रिगर्ती
रुपसंधाय पक्षं तेषां विश्वास्य तेन संगतं सख्यं हृत्वा त्रिगर्ताः कुर्युः ॥ सर्वथा पक्षद्वयेपि अस्माभिरिदानीं योद्धव्यमेवेत्यर्थः ॥ १२ ॥
तानिति गर्तान् उपाहृत्य गोभिः सह ऊढ्वा केवलं रात्रिं सेनया सह आयातः रात्रौ प्रातरस्मान्योद्धुमिहागतः इति संबंधः

७२

विराटे ३३ । आचार्यैः द्रोणं कृपं च प्रतीतिमयायमर्थउक्तः पार्थानारेयमासार्थास्मिन्नर्थे विषये मया कर्णेन वोक्त
मितियोजना २५ हीनेति न ज्ञातमधिकं वा अज्ञातं वा कालेनात्वमर्हसि २६ ततऊनपदे रिष्टमेवासिद्धं अधिक पदे
विशेषमाह ॥ अर्थानामिति द्वैधे द्विप्रकारत्वे संशयो भवति ॥ अर्थानां प्रयोजनानां ॥ अयं भावः ॥ यदितेनिलौणां

विवर्णमनसो भूयिष्ठाः सर्वे योधा विचेतसः ॥ गाम्भस्यां प्रतिष्ठामो सूढानीकाः प्रहारिणः ॥ ३ ॥ विण
पणाउत रोगाद्दूर्जोत्पातिको नाम ॥ वैशंपायनउ ॥ अथ दुर्योधनो राजा समरे भीष्ममब्रवीत् ॥ द्रोणं
च रथशार्दूलं कृपं च स महारथं ॥ १ ॥ उक्तोयमर्थ आचार्यो मया कर्णेन वा सकृत् ॥ पुनरेव प्रवक्ष्यामि
न हि तृप्यामि तं ब्रुवन् ॥ २ ॥ पराभूतैर्हि वस्तव्यं तैश्च द्वादश वत्सरान् ॥ वने जनपदे ज्ञातैरेष एव पणो हि
नः ॥ ३ ॥ तेषां नतावन्निर्वृत्तं वर्तते तु त्रयोदशं ॥ अज्ञातवासो बीभत्सुरथास्माभिः समागतः ॥ ४ ॥ अनिवृत्ते
निवृत्ते वासे यदि बीभत्सुरागतः पुनर्द्वादश वर्षाणि वने वत्स्यन्ति पाण्डवाः ॥ ५ ॥ लोभाद्वा ते न जानीयुरस्मा
न्वा मोह आविशत् ॥ हीनातिरिक्तमेतेषां भीष्मो वेदितुमर्हसि ॥ ६ ॥ अर्थानां च पुनर्द्वैधं नित्यं भवति
संशयः ॥ अन्यथा चिन्तितो ह्यर्थः पुनर्भवति सोऽन्यथा ॥ ७ ॥

अतिसांतर्हितेषां सांशल्याभार्थमागतानां मत्सकाशात्तस्मात्तिरप्यतिर्वैति ॥ द्वैधं संभवति संशयात्कान्ताना
मकस्मात्स्वार्थमागमनं दोषएवेति सर्वैर्वीराणामप्यपि संशयेऽस्मान् ज्ञात्वा सयाव्यागताना परानयोपि संभावयन्तु
त्याहात्त्वंथेति ॥ अन्यायेन युध्यतः पराजयेपि अर्थिके वनस्थिरितिभावः ॥ ७ ॥

73

द्रोणोभीतेस्मातसमरंविहायहित्वाविचलितोनभवेत॥सामर्थ्यमितिशेषः॥ग्रीष्मेघर्मकालेवसतइत्यर्थः यतःस्थानास्थानं
तरंगुग्धारंभस्यपारादिदृष्टत्वात्॥अदेशाकालइ॥देशात्‌फलाशूरभंगोमाभूदित्यर्थः॥२३॥इत्याहीतिपांडवाः अपरा
र्थः॥नास्तिपरार्थोयेषांतेपारार्थाः स्वार्थपराः॥आसयन्द्रोणांतत्समीपेस्थापितवंतः परकीयेयमर्थः तत्रहेतुमा
हत्वंयद्रोणानतथाकथ्यते॥यथापांडवीयतत्वस्यप्रकाशनेतथेत्यर्थः॥२४॥एतदेवविद्रोणोतिश्लोकनामित्या

इच्छाहिपांडवानित्यमाचार्यस्यविशेषतः१

तथापिइच्छावीभत्सुमपायांतंप्रशंसति॥यथासेनानभज्येततथानीतिर्विधीयतां॥हेषितंह्युपस्थ
पवानद्रोणोसंविग्निहितं॥अवेस्रीकामहारण्येग्रीष्मेसङ्गवशंगतो॥यथानविभ्रमेत्सेनातथानीति
र्विधीयतां॥२३॥इच्छाहिपांडवानित्यमाचार्यस्यविशेषतः॥आसयन्नपरार्थंस्मकथ्यतेस्मस्वयंतथा
२४॥अश्वानांहेषितंश्रुत्वाकःप्रशंसापरोभवेत्॥स्थानेवापिव्रजंतोवासमाह्रेषंतिवाजिनः॥२५॥स
दवायवोवांतिनित्यंवर्षतिवासवः॥स्तनयित्नुश्चनिर्घोषःश्रूयतेबहुशस्तथा॥२६॥किमत्रकार्यं
५ पार्थस्यकथंवासप्रशस्यते॥अन्यत्रकामाद्वैर्वाद्वेषादस्मात्केवलात्॥२७॥आचार्यावैकारुणिकाःप्रा
ज्ञाश्चापापदर्शिनः॥नैतेमहाभयेप्राप्तेसंप्रष्टव्याःकथंचन॥२८॥

हिना॥२५॥२६॥पार्थस्यार्जुनस्यागमनेशंकिंकार्यंकिमर्थंवासोनेनप्रशस्यते॥तत्रहेतुः॥अन्यत्रपार्थस्येष्टसि
कालादभिलाषात्अस्माद्वाद्वेषात्जिज्ञासातः॥प्रधानत्त्वात्रभिज्वलनात् द्रोणोप्यपहसति॥आचार्याः
त्यादिना॥कारुणिकाइत्यनेनयुद्ध्यमानमभिलक्षवर्क॥अपापंअहिंसातदर्शिनः॥२८॥॥

७३

एतस्मात्स्माद् [illegible]मिति ॥१४॥ फलितमाह सर्वैरिति सर्वैरस्माभिरेकीभूयते ॥ अमात्यैस्तैः सह योद्धव्यमेवेत्यर्थः ॥१५
१६ आत्मा चित्तं प्रणिधीयतां सावधानं क्रियतां ॥१७॥ नु अस्य गोधनस्य नाशे ऽस्माभिः स्वपुरं न प्रवेष्टव्यमिति प्रति
जानीते ॥ आच्छिन्न इति ॥ यदा नयमस्मिन्युद्धे नष्टप्रत्यवास्यात्तत्कदापि ध्वंसप्रोत्साह ॥ शरैरिति प्राचां व्याख्या
वक्तुरपकर्षसूचिका ॥ वस्तुतस्त्वाच्छिन्ने परहते गोधने निमित्ते देवेन वा सह संग्रामे उपस्थिते सति अस्माकं भी

तेषामेवं महावीर्यैः कश्चिदेव परस्परम् ॥ अस्माञ्जेतुमिहायातो मत्स्यो वापि स्वयं भवेत् ॥१४॥ यद्येष रा
जा मत्स्यानां यदि वा भीष्म आगतः ॥ सर्वैर्योद्धव्यमस्माभिरिति नः समयः कृतः ॥१५॥ अथ कस्मात् स्थि
ता ह्येते रथेषु रथसत्तमाः ॥ भीष्मो द्रोणः कृपश्चैव विकर्णो द्रौणिरेव च ॥१६॥ संभ्रान्तमनसः सर्वे काले ह्य
स्मिन्महारथाः ॥ नान्यत्र युद्धाच्छ्रेयो ऽस्ति तथात्मा प्रणिधीयतां ॥१७॥ आच्छिन्ने गोधने ऽस्माकमपि देवेन
वज्रिणा ॥ यमेन वापि संग्रामे को हास्तिनपुरं व्रजेत् ॥१८॥ शरैरेभिः प्रणुन्नानां भग्नानां गहने वने ॥
को हि जीवेत्पदातीनां भवेदश्वेषु संशयः ॥१९॥ आचार्यं पृष्ठतः कृत्वा तथा नीतिर्विधीयतां ॥ जानाति
हि मतं तेषामतस्त्रासयतीव नः ॥ अर्जुने चास्य संप्रीतिमधिकामुपलक्षये ॥२१॥

ष्मादीनां मध्ये ह इति प्रसिद्धः कोऽस्ति यो न पुरं व्रजेत् ॥ अपितु प्रत्येकं सर्वे एव स्वं पुरं गंतुं देशानपि तेनेगया आच्छेत्तुं
समर्थाः सन्तीत्यर्थः ॥१८॥ शरैरिति ॥ एभिरिति स्वकीयशरप्रदर्शनं ॥१९॥ आचार्यं रणाङ्गने पृष्ठतः कृत्वा सेनामुखा
दपसार्य अस्मिन्भीते सर्वेऽपि भीताः स्युरिति भावः ॥२०॥ तेषां पाण्डवानां मतं संमतं अस्मत्तेजोवधकारणं जाना
तीति ॥२१॥

१ प्रवरः सूत्रः ४

पुंखसक्तानां सक्तपुंखानां ॥५८॥ गार्ध्रवाजितैः गृध्रपक्षैः वाजः वेगः शब्दो वा पक्षो वा संजातो येषां तैः वाजो निस्वनप

म. भा.
वि.
७४

74

शराणां पुंखसक्तानां मौर्याभिहतया दृढं ॥ श्रूयतां तलयोः शब्दो भेरीपणवयोरिव ॥५॥ समाहितो हि
वीभत्सुर्वर्षाण्यष्ट च पंच च ॥ जातस्नेहश्च युद्धेस्मिन्मयि संप्रहरिष्यति ॥६॥ पार्थीभूतश्च कौंतेयो ब्रा
ह्मणो गुणवानिव ॥ शरौघान्प्रतिगृह्णानमुग्रामसमान्सहस्रशः ॥७॥ एवमेव महेष्वासस्त्रिषु लोके
षु विश्रुतः ॥ अहं चापि नरश्रेष्ठादर्जुनान्नावरः क्वचित् ॥८॥ इतश्चेतश्च निर्युक्तैः कांचनैर्गार्ध्रवाजितैः ॥ दृ
श्यतामद्य वै व्योम खद्योतैरिव संवृतं ॥ अद्याहमृणमत्यंतं पुरा वाचा प्रतिश्रुतं ॥ धार्तराष्ट्राय दास्या
मि निहत्य समरेर्जने ॥१०॥ अंतराच्छिद्यमानानां पुंखानां व्यतिशीर्यतां ॥ शलभानामिवाकाशे प्रचा
रः संप्रदृश्यतां ॥ इंद्राशनिसमस्पर्शं महेंद्रसमतेजसं ॥ अर्दयिष्याम्यहं पार्थमुल्काभिरिव कुंजरं ॥२
रथादतिरथं शूरं सर्वशास्त्रभृतां वरं ॥ विवशं पार्थमादास्ये गरुत्मानिव पन्नगं ॥१३॥ तमग्निमिव दुर्धर्ष
मसिशक्तिशरेंधनं ॥ पांडवाग्निमहं दीप्तं प्रदहंतमिवाहितं ॥१४॥ अश्ववेगपुरोवातो रथौघस्तनयित्नु
मान् ॥ शरधारो महामेघः शमयिष्यामि पांडवं ॥ मत्कार्मुकविनिर्मुक्ताः पार्थमाशीविषोपमाः ॥ श
राः समभिसर्पंतु वल्मीकमिव पन्नगाः ॥१५॥

शलभैः

वी

७४

सद्योवेगेभ्रमाणितानिमेदिनी ॥९॥ अतथ्यं ॥ रतनैः वेपयित्वमशक्तं ॥१०॥ पुंखानां ॥ पुंखवतां शराणां ॥११॥१२॥
१३॥१४॥१५॥१६॥

२५ आश्चर्येषु स्थानेषु विनोदादीनि कृत्वा संस्थितास्तेष्वेकपत्नीसौतेषां उपवेशनेन आस्वादप्रमोदनादौ ॥ परेषां प्रमात्त
पत्नीनां नायकानां विवरत्ताने छिद्र इत्यर्थः ॥ २१ ॥ मनुष्यचरितेषु स्नानाचमनभोजनादिषु ॥ वर्षास्वहर्म्यादिनाना
द्वाहने नचर्यागमने ॥ स्वरादीनां कर्मणां चिकित्सादौ ॥ ३१ ॥ प्रतोलीषु रथ्यासु हद्वाद्याश्रयेषु प्रदीपमानचलितादोऽस्म

र्प्रासादेषु विविधेषु गोष्ठीषूपवनेषु च ॥ कथाविचित्राः कुर्वाणाः पंडितास्तत्र शोभनाः ॥ बहून्याश्च
र्यरूपाणि कुर्वाणा जनसंसदि ॥ दृश्यन्ते चोपस्थाने पंडितास्तत्र शोभनाः ॥ २० ॥ परेषां विवरज्ञाने मनुष्य
चरितेषु च ॥ हस्त्यश्वरथचर्यासु खरोष्ट्रयानविकर्मणि ॥ २१ ॥ गोधनेषु प्रतोलीषु वरद्वारस्थलेषु च ॥ भ्रा
न्तसंस्कारदोषेषु पंडितास्तत्र शोभनाः ॥ २२ ॥ पंडितान्स्पष्टतः कृत्वा परेषां गुणवादिनः ॥ वीथीष्वन्तरा
यानीति वीथ्या वध्यो भवेन्नरः ॥ २३ ॥ गावश्च संप्रतिष्ठाप्य सूर्यस्येनो समंततः ॥ आरक्ताश्च विधीयंतां पश्चयो
त्स्यामहे परान् ॥ २४ ॥ इति चि ॥ हृदवेणिइनरगोपदेकणिउवाच ॥ सर्वानाशुष्मतो भीतान्स्वरक्तानि
वलत्तये ॥ अथ दृष्ट्वा नसंश्रेवसर्वांश्चैवानवस्थितान् ॥ १ ॥ यद्येषा राज्ञामतस्यानां यदिवीभत्सराणतः
अहमावारयिष्यामि वेलेवमकरालयं ॥ ममचापच्युतानां शराणां नतपर्वणां ॥ नाहं ति गी
मस्ति ५ नौ सर्पाणामिव सर्पतां ॥ रुक्मपुंखाः सतीक्ष्णाग्राः कंकाराश्च वता मया ॥ छादयन्त्वरणः पार्थ्यालभा
इव पादप ॥ ४ ॥

इत्यर्थः संस्कारो वैस्वदेवादिना दोषः कौशकीस्प्रतादिना ॥ २२ ॥ २३ ॥ गाः वइतिच्छेदः पादान्तरेगाव इत्येकं पदं
आरक्ताः रक्तकाः ॥ २४ ॥ विराटे ॥ सर्वान्भीष्मादीन् अनवस्थितान् चंचलान् ॥ १ ॥ २ ॥ अवृतिः त्वत्पवृत्तिने ॥ ३ ॥ ४

विक्रान्त धर्मान्मपदृ

का८

लं२

देशादि इत्यनीशो विनष्टकालः आत्मानं लाभाशेन च महद्योवाहननानां मायायते॥ नापि देशो
गृहद्गणोद्याप्रभृतो हीनीति भावः इदं तद्देहफलेन मनोफलेन लंभवेत् परस्य न देशकालावनुकू
म.वि. लाविश्लवनेनेत्यिति भावः॥ विक्रान्तं पराक्रमः॥२॥ देशादेशानुकूलेन हेतुनाकार्यागताग्रहादीनां
आनंतनादृष्टप्रफलवतामिति प्रावनसंविधीयते सम्यक् क्रियते॥ अनवृकाराभावयिपरिधानाः
७४ नहिं भेदनादृष्ट इति मेदिनी॥ मयतामिति॥ पादेदेशाद्यानुकूलेन कार्यविदार्थमित्यर्थः॥ न

देशकालेन संयुक्तो यद्दैविनयं भवेत्॥ हीनकालेन दैवेह फलेन न लभते पुनः॥ देशका
लेच निष्क्रान्ते कल्याणाय विधीयते॥३॥ अनेककल्याणकार्याणामनारंभविधीयते॥ आरंहि
75 धा३ रस्यकार्यस्य न संवन्धे लिपंडिताः॥४॥ यदि विस्तरणार्थेन संलिप्तो नन्तः स्तम्॥ एकः अरु
नमंडानां देकस्थाप्तिमनर्थयत्॥५॥ एकश्रुपंचवर्णाप्तिप्तिवर्णमधारयत्॥ एकः स्तम्भ
दृश्यमानो दृष्टेकमानामाद्धृयत॥६॥ एकः किरातं दृपयामास्थितं रूद्रमयो ययुः॥ आसितेव श्रि२
वनेनाथोदनाकमानासमायत॥७॥ एकश्चपंचवर्णानामिशक्रारस्सामपश्चिवतन॥ ए
कः शोयमहारिं जितः केशाणामकरोद्धयः॥८॥

गाम्भाणकुमाह॥ भावमिति॥ यथार्थकारेणम्ःस्थितो यमपापाभिर्मितोरत्तः॥ स्वहस्तांगोपदेन
नदेवानांविसर्वेषां नीक्ष्णमीति उक्तेन तद्दवसि॥ भारंरत्ना देशकालानुकूलस्य मनपेक्षैव पादि ७५
नानवानुपालितपोडुम्भितिशेषः॥ एवं न द्वचासिमार्दस्या देशकालानुकूलस्य मनवेक्ष्यकैथयं स्य ७५
सियैदृवानवनवचनं रथ्थकार्यवचनवदर्थम्भूतमिति भावः॥ सर्वानायुक्तमतोभीनांस्य
स्ताभिकम्नलयाशं यन्मकर्णेनोकं न सेन दृजनं॥५॥ शिवारफलमाह॥ पारेचिंत्येति॥२॥२॥३

नतपर्वभिः समीकृतग्रंथिप्रदेशैः ॥१७॥१९ विपन्नानाश्रितानां ॥२०।२१ पन्नगोपनं ॥२३॥ विवरे अर्थानां गवादीनां
प्रकृतिधर्मिस्कारणं अनुबंधेयमौफलं ॥ नहि एतं गर्थपानेमेन्द्रकारणं ॥ नापितनः आर्थानां मर्थानां परिणामेस्व

द्

मध्ये ४

स्वतेजसैवेहक्लपुंखैः स्ववीर्यैतैर्नतपर्वभिः ॥ आचितं पशुपक्षौ तेयं कार्मिकारैरिवाचलं ॥१७॥ नामदत्यान्यया
शरव्यया मर्मविभिन्नमान् ॥ तदपाश्रित्य वीर्यं च शुधे यमपि वा सवं ॥१८॥ ध्वजाग्रे वानरास्त्रिष्टनुमहेन
निहतो मया ॥ अधैव पततां भूमौ विनदन्नैरवारवान् ॥१९॥ शरजो मया विपन्नानामृतानां ध्वजवासिनां
दिशः प्रविष्टमानानामस्ति पाशो हि वेगमः ॥२०॥ अथ शूद्धे यथनस्याहं बालेह हि चिरस्थिते ॥ समूलमुद्धरिष्या
तं ५ मि वीमलं पातुयन्नयात् ॥२१॥ हताश्वं विरथं पार्थं पार्ष्णिहषे पर्यवस्थिते ॥ निःस्वसंते यथा नागमथ पर्यप
तकौरवाः ॥२२॥ कामं गच्छेत्व कुरवो धनमादाय केवलं ॥ रथेषु वापि तिष्ठंतो युद्धेप्य पतमामक ॥२३॥ इ
ति विराटपर्वणि उ तरगोग्रहे ॥ कृष्ण उवाच ॥ सदैव तव राधेय युद्धे क्रूरतरा मतिः ॥ नार्याणां प्रकृतिं
वेत्सि नानुबंधमवेक्षसे ॥१॥ मायाहि बहवः संति यस्त्वमाश्रित्य चिंतिताः ॥ तेषां युद्धे तु पापिष्ठं वेदयंति
प्राविदः ॥२॥

करत्वं चालीरभिसंधिः ॥१॥ मायाइति ॥ येषां शकुन्यादीनां मायाः कपटानि बहवः संति तेषां दुष्टाः युद्धं पापिष्ठं ना
शकारमात् ॥ नहीदानीमर्जुनो द्यूते नैवमायामाश्रेणोमे त्वं शकाइति भावः ॥ गांधारेणाया नितयः स्वमायाः ते
षामप्ये युद्धं पापिष्ठं ॥२॥

अथ ८त: निर्मोजोसि ४

म.वि.
८९

76

यत्कर्मकामेनाकेनकारवोपनमान्यायकेवलंरथैवृत्वापितिहंतीवृत्पश्यंतमान्यकर्मेतिन
चाहंषड्याश्रितेहना: वडुविपक्वोभयते॥ नैकेनयोहेकथंचिकृत्यमानैतैकेकहतिभावः
११॥११॥ विरहेनचेति मूलः यौविजनितापरहीमाम्हलच्यवनगारंप्रतिनीत्मापिनश्मकोते
नेनहृतेष्वमेकतनममप्यहतानाकश्मैतेनितलेजोमीनिभावः॥७॥यत्कर्मचेतनेमहाभयेम

नवेम्यवसितंयत्र्थवनापापिमिवोहते॥ वहुधा: प्रतिपक्षेमनिहेमर्यदिसंहेना:॥११
कृतानीकानिसेनानिपर्नं: परमयाविनः॥ प्रयुंमहेजेनेसेमेहानवारववासतु॥१२
इतिविनेउत्तरगोपहेकपवाका॥१३॥ कृष्णन्याम्ताचा॥ नचतानावत्तिनागावोनवसी
मानंस्मृता:॥ नह्यानिलनपुरंआमामेवकणोनिकन्यसे॥॥ संयमाम्परहनजिन्मत
स्राचनिपुलंयते॥ गिजिस्वपुरोसेनोनाह्र: किंचनपौरुषं॥॥ रहस्याग्रिरवामस्तुत
ह्रींभानिहिवाकर:॥ नहीधारयतेलोकान्कथासचराचरान्॥॥ चानवर्णपस्क
मामिणिगिहितानिस्वयंभवा॥ यवंयेरथिगेनमेयचक्रवंनवष्पानि॥७॥ छ्वीत्यवाद्य
णोवेदानयाजयेनयजेतवा॥ हविषोपवृत्ताविन्यपजेमुवनपाजयेत्॥८॥ वैष्णवि
गम्यानितानिव्रह्मकर्माणिकारयेत्॥ उद्: मुकुपणोकेयांत्रिभवोभिनन्यपा:
वेदनापोयदितिस्थितेनसोहानिमास्थित:॥९॥

मेसंहव्याश्रयाहिंतेशसम्यतांभोजनाहवैवकौशलेनवहेशनितन्नतवापिवैष्णवानां
मुद्रेस्फमवोमनीनिदर्शोपिषन्यणानाकर्माणिविभजते॥ चानवर्णश्रेस्नादिना॥४॥
विनाशयित्रिभूतकपादिनेनिषेपषः अस्य [illegible] मोमी॥ अध्यानादीनिकम

नववत्वाणि
इत्यां ग्र-धा
प४८।२

॥५॥ गीताटीका

४.१२ अप्रदेशिन्यातदंष्ट्रा ॥१३॥१४॥ मध्येनमध्यनउत्सर्तुउत्सर्तुं ॥१५॥

पूर्वकेगंधर्वराजानंचित्रसेनमरिंदमः॥ विजित्यतरसासंख्येसेनांप्राप्यसुदुर्जयां॥८॥ तथानिवातकवचाः
कालखंजाश्चदानवाः॥ दैवतैरप्यवध्यास्तेएकेनयुधिपातिताः॥९॥ एकेनहित्वयाकर्णकिंनामेहकृ
तंपुरा॥ एकैकेनयथातेनभूमिपालावशीकृताः॥११॥ इंद्रोपिहिनपार्थेनसंयुगेयोद्धुमर्हति॥ यस्तेनाशं
सतेयोद्धुंकर्तव्यंतस्यभेषजं॥१२॥ आशीविषस्यक्रुद्धस्यपाणिमुद्यम्यदक्षिणं॥ अवमुच्यप्रदेशिन्यादंष्ट्रा
मादातुमिच्छसि॥ अथवाकुंजरंमत्तमेकएवचरन्वने॥ अनंकुशंसमारुह्यनगरंगंतुमिच्छसि॥१४॥ समिद्धं
पावकंचैवघृतमेदोवसाहुतं॥ घृताक्तश्चीरवासास्त्वंमध्येनोत्सर्तुमिच्छसि॥१५॥ आत्मानंयःसमुद्बध्य
कंठेवध्वामहाशिलां॥ समुद्रंतरतेदोर्भ्यांतत्रकिंनामपौरुषं॥ तादृशंकर्णयःपार्थंयोद्धुमिच्छेत्सदुर्म
तिः॥१७॥ अस्माभिरेषनिकृतोवर्षाणीहत्रयोदश॥ सिंहःपाशविनिर्मुक्तोननःशेषंकरिष्यति॥१८॥
एकांतेपार्थमासीनंकूपेग्निमिवसंवृतं॥ अज्ञानादभ्यवस्कंद्यप्राप्ताःस्मोभयमुत्तमं॥१९॥ सहयुध्यामहेपार्थ
मायांतंयुद्धदुर्मदं॥ सैन्यास्तिष्ठंतुसन्नद्धाःव्यूढानीकाःप्रहारिणः॥२०॥ द्रोणोदुर्योधनोभीष्मोभवान्द्रौणि
स्तथावयं॥ सर्वेयुध्यामहेपार्थंकर्णमासाहसंकृथाः॥२१॥ अकृतसाहसःकृतास्त्वंवैवलवंतंसदुर्वलः॥४

म वि॰
७७

77

केन संहन्यत इति द्विताकलात् ॥ तथि यनेन ग्रहंनैः क्रमशलोकि सूनलेदपरकोपग्रहारंसोहमशक्त
इति ब्रह्मत्ववाचयते इत्याशयेन तेन सूत्रयंत्रं जानन्नपि स्वनेति संबोधयति ॥ तथा च मंत्रवर्णः
सहस्रमन्यो अभिमानि नमस्ते हन्तक्रणास्मरणाम्नेहि शासून ॥ तत्रोते पातोनवारूढमेव शीव
शोनयमपकनेनामिति ॥ अस्याष्ठेः नापमोमन्नेदंपिः सकस्यापि हार्दीदेवतोमन्नंसमाण्ठे
यते ॥ तथा मन्यो इति सूक्तेरनीयास्वकृ इय स्वकयक्तेमन्नविमित मर्षंदिन इति मर्षंदिनेमव
नश्चेन यांगे शात्रुमार इत्याश्चेस्वहस्तस्यविनियोगः ॥ हे मन्यो अस्मैशारएगन्तमपरान्पायवायपन
इत्त एणर्थो मिति यावत ॥ अभिमानि सर्वतः पीडोपिज्ञादिमि सहस्रविरोधं तानिवयदोषं वासह
स्वदमस्य ॥ कष्टनेको रत्नाणस्पारंतग्राह ॥ कृतनवेगांग्रामसुवतस्मणान्नियमाणेजरायल
इत्यर्थः ॥ प्रसस्णान ग्रात्तेन ग्रामसत्रमस्त्ववंशारत्नप्रेहि प्रकर्षेणाजेतेगर्छ ॥ अग्रशारीरगतं
रोगादिकं दमिमानितचेनाषिःयपर्थेनेतन्नशाकेनरोगाद्याकंनेनमयाकष्टेशात्रवोजेत्वप
तासरनाशोवमाह ॥ ३ अभिमिति इयेपरमर्दनर्समंतेतवयाजसेजोनतनाविशितेन ॥ अहरूथेअ
नेतुशानृतस्तमर्थमाहि ॥ टदसंकस्पस्यहितेरनः पदान ग्रवर्षेनाशयेदेवेतस्थंः ॥ एतदेवाह
वशीसर्वस्यवशीमेकस्वस्यसाकोदेवाहिगास्याहिमिः ॥ समस्तृयानासीनस्यपिक्तनानिअन
एवसर्वजगतन्तमेववर्णानयसेवासिनेहेतः ॥ हेएकैकस्याजानननेकमेवमनःसंकल्प
स्पाणासानसिनिमर्थविशेषणाेमिति चेतक्रेऽस्माहनवर्थेनातन ॥ तोमेरत्नेनजानिस्मेतवम
सीएवथासंसक्तते ॥ इतितद्स्यकल्पाभवति ॥ नवएतनजावेशस्रैति ॥ हिजनजान ॥ तथाचत
केमाधायाकः यस्यदेवचनेमहिपितक इतिस्मनुयोभवंति ॥ अतएकजस्यछेवदचनेदत्त
श्रीमहेशग्रसलीयकस्रेवमस्तरमसीति ॥ नामोकंरत्नूनपइति इति ॥ ६३ ॥

७७

जी५

वर्तमाना इश्लिष्याथेनष्टश्री तिलापि सती विगुणानपि गुरून्सत्कुर्वन्ति ॥ तं तव प्रत्यायेन पाण्डवं जित्वा साधूनपि गुरून्निं
दसीति भावः ॥ एतदेवाह प्राथीति निर्गुणो निर्लज्जः ॥ ८ ॥ निकृत्या शाठ्येन वंचनायोगैः ॥ छलोपायैः जीते सौबलो यतो पाय
तिवजीवतीति वैतालिकोऽयाधः ॥ ९ ॥ २ ॥ मूलमिति ॥ एषां पाण्डवानां मूले महत्तमद्रुच्चवाच्यं ब्रह्म श्रीकृष्णाख्यवेदवाक्ये
ब्राह्मणाश्रययोक्तेः श्रादिपर्वणि मूले कृष्णो ब्रह्म च ब्राह्मणाश्चेति तदेतद्विरुद्धमन्तेश्च तेजवेता धार्तराष्ट्रेणाधर्म
एवमूलकृतां छिन्नं दृष्ट्वानी ब्रह्मास्त्रेणान् ॥ यावज्जानता तथापि तद्देवकृतमतोयमेना शाहूवतानां शोवस्य भावोतरथः
मूलं कीदृशं चदन्न यथा शानेशीतलं न दाहकं कोऽपि रूपं तथा च दुर्योधनः केवलं क्रोधमयस्तुतो ॥ धार्तराष्ट्रो दुर्योधनो म

वर्तमाना यथा शान्त्या प्राप्यापि महीमिमां ॥ सत्कुर्वन्ति महाभागा गुरून्विगुणानपि ॥ ७ ॥ आप्यद्यूतेन को
राज्यं त्वद्विषयं लोकस्म इति ॥ तथा न्यशोऽसदृशो येथा धार्तराष्ट्रा निर्गुणाः ॥ ८ ॥ तथापि गमयित्वा निकोविकल्पेऽहिच
तणाः ॥ निकृत्या वंचनायोगैः प्ररम्भेऽनीतिको यथा ॥ ९ ॥ कृतमैत्र्यं युद्धं यमानेषां दुर्जनं जयं ॥ न कुलं मद्देशेऽवध
नयेऽपांतया हृदे ॥ युधिष्ठिरो नितः कस्मिन्भीमश्चवलिनोऽवरः ॥ १० दुर्गस्थल याकास्मिन्स्थामे विनितं प्ररा ॥ ११ ॥
न श्रेव कतमयुद्धं यस्मिन्कृष्णा जिता तया ॥ एकवस्त्रा सभां नीता दुःखकर्मनरंजसला ॥ १२ ॥ मूलमेषां महत्
कृत्स्नमाराध्धीं वहन्ने यथा ॥ कर्मकार्याथिपाः स्नलन शक्ति विडशेऽब्रवीत् ॥ १३ ॥

मन्युमयो महाद्रुम इति स्वाराष्ट्रीकर्मिकमरथिथाऽनि यवाहिनेन संबंधः स्वाराष्ट्रीयधार्मीयनेच स्वाराष्ट्रमिति मेदिनी ॥ पां
डवान्कर्मकारानिवकृतवानसि यथकालेन यतदा विदुरः किमब्रवीत् ॥ अयमूलं भूतमिति नदिदानी स्मरेति भावः
स्मृतेति संबोधयन्नतारि यत्वा दृष्ट्वा युद्धेषको शल्यमन्तकि नत्वारिस्पर्वे देवंत्व रामिति षष्ठते रिंयावन्नत्कत्पोजानस्वा
एवं कथमलयन्तं युद्धाकौशले चेति विडषायुस्वत्यामात्रकं युक्तमिति त्वं तत्स्मृण ॥ सर्वे पार्थिवानां नाहि विधे जन्मयो ।
निजं संस्कारजं चतन यथ एव योनिः सएव सत्कृती चेतएएक जोन शक्तोति न श्रवने ॥ कर्णोग्लुदैवतवजोंवस्तारियेणाह

स वि.
१८

78

गतेति क्रमागतत्वेनाधिपतिभवतीत्यर्थाद्धार्यं ॥ अथ पञ्चमः क्रमोऽप्यष्टकादिदिवसतदनन्तरकालकितैः मष्टेशोरंकचतुष्टयमानपाशोभवति ॥ तत्र पक्षान्तः कलिः शंको हरपरः मेकरेखनाचतरंकः क्रमेन ॥ तत्र क्रमेणपंचवर्गीयः पंचपरकीयाश्च हीनाधिक्यः स्यात्तेनतादृशः पापग्रहे पापवर्गेक

अथैतेमातलः प्राह दशधर्मस्पृक्कोविदः ॥ उद्धृतदेवीगोयारः शाक्तनिष्ठेधनाधिद ॥१॥ नात्वाद्विपतिगोऽश्वेन कृतेत्तापरे न च ॥ ज्वलितोनिखिलान्वायणांकास्ताद्विप तिगोऽस्त्विते ॥२॥ नह्निगोऽत्र वनिमेत्मायुर्यं पत्तः स्वतेन तनाः ॥ गोनरेखुवनिहतेगोः रीएणमपिद्युर्यतः ॥३॥ अनेकः पवनोमन्तत्वपत्त्वशिवेरत्नामनाथः ॥ क्रुधेरेनकवि केषनतेत्रुड्यनेनयः ॥४॥ यथासमायाहतेत्तेसमानवेनेन सहाकपः ॥ नयाभ्युद्य स्वमंत्रामेर्विलेनस्त्रहितेन ॥५॥ तत्प्रतोकामतोयोयानाहेयोऽस्यपथनेनयं ॥ मन्त्रेषु ध्वस्माभिनयोधीयस्यागर्भेगवापदं ॥६॥ रनिविगटपवेक्तिउनरांशोत्पूर्हेदेतिवाको मीक्रवाच ॥ माधपश्यतिवैश्रोगिः कपः साधनपश्यति ॥ कर्णत्रुतेत्रयमेताकेव लयोद्रुमेकृति ॥७॥ आचार्योनामिवक्रमः श्रुरुषेणाविजाननम् देशकालेनसंग्रह याहव्यमितिमेमतिः ॥८॥ ८१

कृहेपर्ययानिवाहिलीयेषेक्रपवतितोभवतियदिहोनतरकीयंत्रयेलीयंचत्रयेत्तिनेचतुरे क्रोषापरिश्रतनेमवैपित्रीयाः परकीयाश्चलितनाभवति ॥ तथाचकलपानेजयोनाम्नोहा मनोद्विपोनेदनतेनरहृष्याजयोलीतेनगोऽत्रेरहाः ग्रामः मर्त्यानजयावहारपर्षः ॥२४॥२८

र ग्र०५०

१८

त्मुक्तः पार्थ कृष्णद्रोणो वृत्तं चेत्। अनुनाना अपि ते कृतो न शां पनि कृतो वा धर्मस्य पार्थ भगवान्योऽद्य मा गतं वालिवधे रामस्य चेत्या
शोत्साह मया शक्तो निहन्तुं पिपीलकैरपि हतेशमं लक्षयामहे शतयोऽपं बलि रमयोर्विराधाश्च वैपरामेण वाली हत
इति सोपराधी पाण्डवास्तथा युष्माभिरपकृता युष्मान्निःशंसन्तो नाराध्यन्तो निःभावः॥१४॥१५॥ मैव न युध्येत्। देवेन देव यो

यथाशक्ति मनुष्याणां शममालभतामहे॥ असेव्यो वै महासत्त्वानामपि कीटपिपीलिकैः॥ द्रौपद्याः संपरिक्ले
शं न तत्त्वं पाण्डवोऽर्हति॥१६॥ तयायथातेनप्राणा प्रादुर्भूतो धनंजयः॥ त्वं पुनः पण्डितो भूत्वा वाचं वक्तुमिहेच्छसि
वैरान्तःकरणो जिष्णुर्नेनः शेषं करिष्यति॥ नेष देवान्न गन्धर्वान्नासुरान्न च राक्षसान्॥ भयादिह न युध्येत कुन्तीपु
त्रो धनंजयः॥१७॥ यं यमेषोऽभिसंक्रुद्धः संग्रामे निपतिष्यति॥१८॥ ततो विशिष्टं वीर्येण धनंजयममरराट्समं॥ वासु
देवसमं युद्धे तं पार्थं को न संजयेत्॥१९॥ देवं देवेन युध्येत मानुषेण च मानुषं॥ अस्त्रेणास्त्रं यो हन्यात्कोऽर्जुनेन
समः पुमान्॥२०॥ पुत्रादनन्तरं शिष्य इति धर्मविदो विदुः॥ एतेनापि निमित्तेन प्रियो द्रोणस्य पाण्डवः॥२१॥ यथा त्व
मकरोर्द्यूतमिन्द्रप्रस्थं यथाहरः॥ यथानैषीः सभां कृष्णां तथा युध्यस्व पाण्डवं॥२२॥
वृक्षं गरुत्मान्वेगेन विनिहत्य तमेष्यति

ध्येन युद्धेन॥२०॥२१॥ अहरः हृतवानसि॥ अनैषीः॥ आनीतवानसि॥ यथा उत्साहपूर्वकमेतत्कर्म त्वया कृतं तथैव रणे त्व
एवं कृते युध्यस्वेत्यर्थः॥२२॥

म टि.
५४

79

आचार्येति शेषादेन हुच नमाचार्यगुणेन न भेदयथमिति भावः पाठान्तरे अभिरक्ष्यमाणामि
षड्यमार्गेणोपासमस्मानेद्विति यावत् शेषकारिणे शेषं कर्मकामणी पंचनत्सर्वेन ज्ञातं स्नान
प्रस्नं नकार्येनाशो भवेदित्यर्थः॥११॥ प्रथमेन गृहभेदेन कार्यः॥ तेन अचेतियद्ज्ञानेनेवा
हेवाहेवा कोनप्रसन्नोऽस्मि॥१८॥१९॥ यतेचेति॥ यतेन व्याधु स्मान्नयोते गरहगामिष्यति॥ गोयः

दुर्योधनउवाच॥ आचार्यपादः त्वमतो शांतिरत्र विधीयताम्॥ अभिषच्यमानेनपरवीनेह
नोपघकारिते॥५॥ वैशंपायनउवाच॥ ततोदुर्योधनोराजाद्रोणमयामासभारत॥ सहके
तीनभीष्मेणाकृपेणसमहात्मना॥६॥ द्रोणउवाच॥ यच्छेतनमयसंवाकेभीष्मः प्रा
ननवोधकीनत॥ तेनैवायमहसैवैनोतिरत्रविधीयताम्॥८॥ यथादुर्योधनेनाक्तो
पाय तिसंभो॥ सहस्रायदिवामोहान्तथानीतिर्विधीयताम्॥९॥ वनवासे हति
हेतेद्रर्शायेन्नयंजनयः॥ यतेनचालसमानोचनाथतत्वेनमहेति॥१०॥ यथानार्येस
माणुस्थानतथातेनराष्ट्रंकृष्णचन॥ नचहेनमंपराक्रम्या तथानीतिर्विधीयताम्॥११॥ के
दुर्योधनेनापिपृष्टस्त्वाकामीदृशं॥ नहन्नस्वस्यगोगेययथावदतकमहेहि॥१२॥ द
विराटपर्वणिगोग्रहे॥ भीष्मउवाच॥ कलाकाष्ठामुहूर्ताश्चदिनानिच॥ प्रथमा

नेत्सेनेहरतोत्सेनीतित्रयतामस्मांकेप्रेतमेवाय्यंकरि \ सांवत्सरामासाश्च नक्षत्राणि ग्रहास्तथा १
गामीतिभावः॥१०॥ समाप्तुस्थानमेघाम्रयात॥ प्रराजस्थानपराजयंनप्राप्नुयात॥२०॥ उरला
ज्ञाप्रमाणे भ्रुवानवासकालः हर्षोनवेति प्रसंगविवादार्थेभीत्सेनंनृपं॥२१॥ वि टे कलाकाष्ठा

टी.
८

पश्चाद्धर्मोधर्मात्मानगच्छेद्विष्णुं नेत्रवर्मणा

५.५२ ८.२.३

जं प्याति नै भा नीतिविधी०१

यस्य दुर्योधनस्य सपक्षपार्श्वगाः ॥ २४ ॥ यद्वचोचराचाद्भ्रंसनिःसत्त्वं ॥ तत्तस्यैव तेजः संतननायनं तद्देशाव
बलस्य सैन्यस्य सप्रसनानि विनाशकानि ॥ २३ ॥ नैवेति ॥ अस्माकमिदं नार्थं वचनं त्वया नैवनिंद्यं रोधेण ॥

यस्य सूर्यसमाः पंच सपत्नाः स्युः प्रहारिणः ॥ कथमभ्युदये तेषां न प्रमुह्येत पंडितः ॥ ३ ॥ द्वार्थे
सर्वे विमृश्य युद्धे स्थिरमे विदो जनाः ॥ तस्माद्ब्रह्मन्ब्रवीम्येष वाक्यं ते यदि रोचते ॥ ४ ॥ कर्णादियद्वो
चलतां तेजः स्कंदननाय तत् ॥ आचार्यपुत्र त्वमतो महत्कार्यमुपस्थितं ॥ ५ ॥ नायं कालो विरोधस्य
कौंतेये समुपस्थिते ॥ तत्र यं भवता सर्वमाचार्येणा कृपेन च ॥ ६ ॥ भवतो हि कृतास्त्रत्वं यथा दिव्यप्र
मातथा ॥ यथा चेमंमसौ लक्ष्मीः सर्वथा नापक्रम्यते ॥ ७ ॥ एवं भवत्सु ब्राह्मणे ब्रह्मास्त्रं च प्रति
ष्ठितं ॥ चत्वार एकतो वेदाः क्षात्रमेकत्र दृश्यते ॥ ८ ॥ नैतत्समस्तमुभयं कस्मिंश्चिद्गुरुसत्तम ॥ अन्य
त्र भारद्वाजात्स्वपुत्रादिति मे मतिः ॥ ९ ॥ वेदांताश्च पुराणानि इतिहासं पुरातनं ॥ जामदग्न्यमृते रा
जन्को द्रोणाद्धनुषि को भवेत् ॥ १० ॥ ब्रह्मास्त्रं चैव वेदाश्च नैतदन्यत्र दृश्यते ॥ आचार्यपुत्र त्वमतो ना
यं कालोन्त्रमे रते ॥ सर्वेषां महत्सु युद्धामः पाकशासनिमागते ॥ बलस्य वाहनानीह यास्यन्त्यानि
मनीषिभिः ॥ नराश्च मे स्तो हि तेषां तपाविशेषविडंबमत ॥ १३ ॥ अश्वत्थामा च ॥ नैवमस्माकमिदं
वाक्यमस्माकं पुरुषर्षभ ॥ किं तु रोषपरीतेन गुरुणा भाषिता गुणाः ॥ १४ ॥ प्राज्ञोरविगुणो यथा ह्याहे
षाबाच्या शरीराणि ॥ सर्वथा सर्वयत्नेन पुरे शिष्यहितं वदेत् ॥ १५ ॥

इर्हौलताहिदर्शीनज्ञेन परीतस्तेन गुरुणा पाशोतोन गुरुणा स्मर्तेनम्य ॥ हितं च लवचनासदनिर्वेलैर्मवद्भिर्मैचार्य

गदापर्वणि ॥ ३ ॥

५८

पतनुयादिव पाऽवश्रन्नायमस्ननरानि मायात्नकथयेन्मपदामवेगच्छेत ॥१॥१८ धर्मसंहि
तेनकेमयुपुच्छेन

स वि.
८.

80

सर्वं यथावद्विदितं यद्युद्धेमिः सन्निधौ तौ ॥ एवमेतद्भवं त्वा हा तनो वीभत्सुरागतः ॥५
सर्वे चैव महात्मानः सर्वधर्मार्थकोविदः ॥ पृथां त्रोग्रि हि रोप ज्ञाकस्माद्मेण राधुरः ॥६॥
अनुज्ञाप्यैव कौन्तेयाः कृतवंतस्त्वदुपश्च ॥ न चापि केवलं राज्यमिच्छेयस्तेन पापतः ॥७॥
न दैवतेहिं विक्रांतुमीशः कौरवनंदनः ॥ धर्मेण पापानि वहान्स्त्वं न चेलः त्वमिव बजान ॥८॥
यस्मात्वं तत्र निष्णाय यः सगच्छेय राभवे ॥ नूनं धर्मरतो पार्थानालं त नैकथं च न ॥९॥
प्राप्ते काले न प्राप्तवंतो नस्त्वं जेवुनेरर्षभाः ॥ अपि वनन्स्त्वा गर्भे न षाव वीर्या हि पांडवाः
प्रनिवृत्ते मम सर्वे सर्वशास्त्रभृतां वर ॥ तस्मायद्दत्तकल्याणं लोके सांद्र रत्वाहितं ॥१०॥
नस्नेवियोयनां श्रीकृष्णानो स्यस्तौ स्वगात्वं ॥ नहि पश्यामि संग्राममेकदाचिदपि कौर
व ॥११॥ एकानासिहि राजेन्द्र संप्राप्ते युधनंजयः ॥ सप्रवृत्तेन संग्राममेभावाभावौ तथा जयौ
अवश्यमेकं स्पृशतो दृष्टमेतद्विमर्शय ॥१२॥ तस्मात्यक्त्वा चित्तं कर्मेकमेवाधर्मसंहितं ॥ कि
यतामाश्रु राजेन्द्र संप्राप्ते युधनंजयः ॥१३॥ दुर्योधन उवाच ॥ नाहं राज्यं प्रदास्यामि पांडवानां
पितामह ॥ सूच्यग्रं पदवाग्रिं किं यत्नेन कोऽत्र विधीयतां ॥१४॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ अद्य यास्यामि का
लेदिः स्वयत्नायादिराचने ॥ सर्वथा हि मया प्रोक्तं वाक्यं मैत्रं कुरुनंदन ॥१५॥

८.

पञ्चेः सत्रुपलैगनाशान्मप्रहानं ॥४॥१४॥६॥

ऋयवत्वमिति सत्यामदेश्यांहः संवत्सरः चतुष्पंचाशदधिकशतत्रयदिनात्मकः [illegible] षष्ट्याधिकशतत्रयदिनात्मा सावनः सपवृद्धादशवर्षेप्याहे प्राप्तेऽस्तास्तु गवामयनादिसत्रादिषु च उपयुज्यते पंचशीतिशतानि पंचषष्टिश्च दिनानि पंचदशघटिका [illegible] त्रिंशत्पलानि त्रियाहृष्टराणि सौरस्य संवत्सरस्य मानं ॥ तत्र प्रायेण ज्योतिर्विदः ॥ सौरसंवत्सरानुरोधेनैव वर्षप्रवेशादिकं कुर्वंति स्मार्तास्तु यथोपनादौ तु चांद्रेणेति विशेषः सत्यपि यदा एतयोरंतरालिकः सावमाहे गणयेतेन तदा सौरमानात् वृद्धिस्तत्र गणयते ॥ एवं गणनायां क्रियमाणायां त्रयोदशसु वर्षेषु पंच चांद्रा मासाः ॥ द्वे दिने सप्तविंशन्नाड्यः पंच पलानि विंशत्पलानि पंचदशाक्षराणि तथा पकिंचिदधिकानि न च दिनानि भवंति सूर्यैरधिका दिनानि ॥ ज्योतिषां नक्षत्राणां च

ऋतवश्चापि युज्यंते तथा संवत्सरा अपि ॥ एवं कालविभागेन कालचक्रं प्रवर्तते ॥ २ ॥ तेषां कालातिरेकेणा ज्योतिषां च व्यतिक्रमात् ॥ पंचमे पंचमे वर्षे द्वौ मासावुपजायतः ॥ ३ ॥ एषामभ्यधिका मासाः पंच च द्वादश क्षपाः ॥ त्रयोदशानां वर्षाणामिति मे वर्तते मतिः ॥ ४ ॥ सर्वं यथावच्चरितं यद्यदेभिः प्रतिश्रुतं ॥ एवमेतद्ध्रुवं ज्ञात्वा ततो वीभत्सुरागतः ॥ ५ ॥

तिक्रमात् सूर्येणाचंद्रेणाचलंघनात् ॥ उपजायेते अधिकौ भवतः ॥ ३ ॥ अत्र त्रवर्षमासाश्च मासाश्चतुर्थं तदतियद्गणात्त्रयोदशानां वर्षाणां चांद्रमासाः षट्पंचाशदधिकशतं भवंतीति तत्पूर्वार्हीताः इति ज्ञेयं तस्माच्च विजयदशम्यां पूर्णेषां ज्ञवपराजयः लोके न सेव प्रायेण भूतकालत्वात् ॥ ग्रीष्मे च गोग्रहो येन भूता इत्युक्तेन विजयदशम्या मार्गामिन्यां त्रयोदशानां भविष्यतीति दुर्योधन प्रत्याशा पांडवानां चोद्राभूमावेन त्रयोदश वत्सरा नातिवाम्यकृतकृत्या अभूवन् तत्र विजयदशमीनः सूर्यं पंचमासाः द्वादशाहिनानि च कदीभविष्यंति ॥ तत्र दर्शांतमासे चैत्रकृष्णस्य समाप्या माविर्भूताः प्रतिज्ञोनालीयैवकानि च दशधिकान्यपि दिनानि अस्मिन् शाय अविर्भूतानुत्सर्यः ॥ ४ ॥

म. वि.
८१

पत्री सं ३

81

८३

मेघसमकर्णौ संख्येष्वप्यतिक्रांतौ ॥५८॥ चापहस्तौ लेहत्यतावापस्थ चापहस्तेन हन्त ॥ चापहस्तौ महाबाहोः

वैशंपायन उवाच ततोऽर्जुनः कुरून्दृष्ट्वा संग्रामे समवस्थितान् तत्कालसदृशं वाक्यं मत्स्यपुत्रमभाषत ॥४९

उपयाति कृतश्रेष्ठो रथे च रथिनां वरः ॥ उत्कर्षं नियतः श्रेष्ठं गांडीवमप्यानि स्वनं ॥२॥ इमौ हि
ताम्रौ महितौ पारयोर्मे प्रवस्थितौ ॥ अप्रयौ चाप्यतिक्रांतौ कर्णौ संख्येषु मेघयोः ॥३॥ नि
हत्याहितनेवासंफलाकसौनिमानवः ॥ अपि वारयते मा ऊर्ध्वं द्रोणश्च परिकुर्वति ॥४॥ विर
दृष्टो समस्ताभिः शक्तावान्यो यवप्रियः ॥ अतीव ज्वलितो लक्ष्मा पांडुपुत्रो धनंजयः ॥५॥ र
थो यो रथी वाहनलौ निघंटी पांडवो पिनाकी कववी किरीटी ॥ ध्वजी च धन्वी च विभाति पार्थः
शिखीव हुत स्रुग्भिः हिवाज्यसिक्तः ॥६॥ अर्जुन उवाच ॥ इषुपाते च सेनायां हयान्संयच्छ सा
रथे ॥ यावत्समीक्षे सैन्येऽस्मिन्क्वासौ कुरुकुलाधमः ॥१०॥ सर्वानेताननादृत्य दृष्ट्वा तम
तिमानिनं ॥ तस्य मूर्ध्नि पतिष्यामि तत एते पराजिताः ॥११॥ एष व्यवस्थितो द्रोणो द्रौणि
श्चतदनंतरे ॥ भीष्मः कृपश्च कर्णश्च महेष्वासाः समागताः ॥१२॥ राजानं नात्र पश्यामि गाः
समादाय गच्छति ॥ दक्षिणं मार्गमास्थाय शंके जीवपरायणः ॥१३॥ उत्सृज्यैतद्रथानी
कं गच्छ यत्र सुयोधनः ॥ तत्रैव योत्स्ये वैराटे नास्ति युद्धं निरामिषं ॥१४॥ तं जित्वा विनिवर्ति
ष्ये गाः समादाय वै पुनः ॥१५॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तः स वैराटिर्हयान्संयम्य यत्नतः
नियम्य च ततो रश्मीन्यत्र ते कुरुपुंगवाः ॥ अचोदयत्ततो वाहान्यतों दुर्योधनः ॥१६॥
स्ता

महद्रुमं लिखितः ॥ रथुपानेरथुपानमग्मिनेद्वे सुद्रौ द्रौणी धनः ॥१०॥११॥ महेष्वासाः महनीयव

८५

२८॥१८॥ मुंचेनंमुखाभिलेविलं॥२०॥ ५६॥ वि० दे३ न२ मो३ है॥२ २॥ ३॥ ५॥

लिप्रेकलंचतर्थोगाग्रहाणांकुर्वतोप्रति॥ नलेपरस्थानर्थोगाणां:समाहायगाछेत॥१०॥ वचे
त यैनसैन्यस्ययतियोस्यामपांडवं॥ अहंहेगाणस्थकर्णोस्थ ग्रस्तस्थामाकृपस्तथा॥ प्रति
योत्स्यामबीभत्सुमागातेकृतनिश्चयं॥ मत्स्येवाप्युनराधाता मानंवाशनकृते॥ अहमा
वारयिष्यामिवैलोकमकरालयं॥ ५॥ वै० पा० य० न३॥ नहाकंकृच्चेतेषांभीष्मद्रोणकृपमहा
त्मना॥ तथाह्निकृतवान्याज्ञाकौरवाणामनंतरं॥ ५१॥ भीष्मः सर्व्वाम्परानांगोपायनेतः
रुंततं॥ सेनामहाव्योलक्ष्याम्यशुद्धिहिंसप्रकृसे॥ ५२॥ भी० का० वा० च॥ आचार्य्यमध्येनिष्ठतम
नुत्यामात्मसव्यतः॥ कृपःपारस्वतोयोमानाथैंरदतदचितां॥ ५३॥ अश्वत्थामाःस्तनपुत्रबद्ध
कोपिनिष्ठतदंगिकः॥ अहंसमंत्रसेनस्यपश्यास्थाम्यानिपालयन॥ ५४॥ वि० न० द० वे०
शि० न० य० ना० अहं॥ वै० शं०॥ तथाव्यूहेष्वनीकेषुकौरवेयेषुभारत॥ उपायादर्जुनस्तूर्णंरथघोषे
णनादयन्॥ ५॥ ददृशुर्ध्वजाग्रंवैशुश्रुवुश्चमहास्वनं॥ दोधूयमानस्यभृशंगांडीवं
चस्यचनिस्वनं॥ २॥ ततस्तंवेक्ष्यमाणोमहेष्वासोवतमहावीर॥ महारथमनुप्राप्तंदृष्ट्वा
गांडीवधन्विनं॥ ३॥ द्रो० उ० वा० च॥ एतत्वजाग्रंपार्थस्यदूरतःसंप्रकाशते॥ एषघोषःस
रथजोरवीतिचवानरः॥ ४॥

.42

82

॥३॥एतेनपथाःकांचनमयाःरश्मयोरज्जवःवल्गाएवयोक्त्राणियेषांतान्॥कुरुसिंहः
स्यदुर्योधनस्यपृष्ठंदेशमाख्य॥हिहिंस्रद्गोअप्रसान्नःप्रतापेनहृष्टः॥४॥५॥स्वर्णकक्षैःस्वर्णमयीक

गोषुप्रयातासुजवेनमत्स्यान्किरीटिनंकृतकार्यंचमत्वा॥दुर्योधनायाभिमुखंप्रयांतं
कुरुप्रवीराःसहसाभिपेतुः॥२॥तेषामनीकानिबहूनिगाढंव्यूढानिदृष्ट्वाबहुलध्वजा
नि॥मत्स्यस्यपुत्रंद्विषतांनिहंतावैराटिमामंत्र्यततोभ्युवाच॥३॥एतेनतूर्णंप्रतिपादये
मान्श्वेतान्हयान्कांचनरश्मियोक्त्रान्॥जवेनसर्वेणकुरुप्रयत्नमासादयैतंकुरुसिं
हवृंदं॥४॥गजोगजेनेवमयादुरात्मायोयोद्धुमाकांक्षतिसूतपुत्रः॥तमेवमांप्रापयरा
जपुत्रदुर्योधनापाश्रयजातदर्पं॥५॥सतैर्हयैर्वातजवैर्बृहद्भिः॥पुत्रोविराटस्यसुवर्णक
क्षैः॥विध्वंसयंस्तद्रथिनामनीकंततोवहत्पांडवमाजिमध्ये॥६॥तंचित्रसेनोविशिखैर्विपा
ठैःसंग्रामजिच्छत्रुसहोजयश्च॥प्रत्युद्ययुर्भारतमापतंतंमहारथाःकर्णमभीप्समा
नाः॥७॥ततःसतेषांपुरुषप्रवीरःशरासनार्चिःशरवेगतापः॥व्रातान्रथानामदहत्स
मन्युर्वनंयथाग्निःकुरुपुंगवानां॥८॥तस्मिंस्तुयुद्धेतुमुलेप्रवृत्तेपार्थंविकर्णोतिरथं
रथेन॥विपाठवर्षेणकुरुप्रवीरोभीमेनभीमानुजमाससाद॥९॥

लौहफलकाःपाठाःपृष्ठाग्रेचलत्पत्रवोयेषांतैःकवचैःपाठदंतमीयस्यपश्चाद्देवलपलवेइतिमेदि
नी॥६॥ [illegible] ःकर्णंजीवंतमिच्छंतः॥७॥ [illegible] ॥८॥स्थूलदंडोबाणः॥९॥

रथेनैवं भगवत्प्रमन्मस्महे ॥ ३ ॥ ४ ॥ आहतानां भूमिनां पश्यन्निति न श्रीविनभौरगाहतामेवापश्यत ॥ ४ ॥ ५

उत्तरस्य रथवेगेन प्रयाते संतताहते ॥ अभिगम्य गिरिं नाचक्रपो वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ नै
षां नरेशाणां नानेवीभत्सुः स्थातुमिच्छति ॥ न समयालिंगहिष्यामि नवे नाभिप्रयास्यतः ॥ ६
नष्टेन मतिसंमूढं मकोपष्येन संयुगे ॥ अन्योदेवास्य हस्तादात्स्य लहादेव कीदृशानां ॥ ७
आतार्था समपृतादृ मारहाजान्महारथान् ॥ किन्नो गावः कृशिष्यंति धनं वा विपुलं तथा ॥ ८
द्यौ धनः फाल्गुनं लघुतां नो रिवमन्महि ॥ ९ ॥ नष्टेवं नाना बीभत्सुं संमतिश्राममचास्मनः ॥ १०
शालमैरिवनानासेनां शरैः श्रीक्रमवाकिरन् ॥ १० ॥ कीर्तिमालिनः शरैर्हैमलयोषास्तेषां पंचे
हितैः ॥ नापश्यत्राहतानां भूमिं नोनहिरिंचयन्निचिमि ॥ ११ ॥ तेषां मापतनां शूद्रे नापयाने भवन्मतिः
शीक्रमनमेवपार्थस्य शूरन्य तिस्युचेतसः ॥ १२ ॥ ततः फाल्गुनं प्रत्यवोचत् हिपनं लामहमेषां ॥ वि
ष्याधये च धनं श्रेष्ठं युजेभ नाम्ना वादयत् ॥ १३ ॥ ततः फाल्गुनस्य शाहेन रथवेगमिस्वनेन च ॥ गांडी
वस्य च कोपेण गाढ धिषि की समकं पत ॥ १४ ॥ अमानन्नथागोभूनानां [illegible] ध्वजस्थासिनां कृधे
धुम्रकृतनिधनानार्थिकमाना [illegible] समेनतः ॥ १५ ॥ गावः प्रतिनिवर्तेन नरिशाम्नास्यायस्य हिता ॥ १६
विराटपर्वणि उत्तरगोग्रहे ॥ १७ ॥ वैशंपायन उ० ॥ स शत्रुसेनां तरसा प्रणुद्य गास्ता विजित्याथ
धनंजयस्तदा ॥ दुर्योधनायाभिमुखं प्रयातो भूयोर्जुनः प्रियमाचिकीर्षमाणः ॥ १ ॥

रीयमाणाः हैवारवें क्रवोणाः ॥ २ ॥

७५.५३

सर्वेषां ५४

म. वि.
८३

83

आरूढान अभ्यसानभिक्रुन्॥ अथ राज्ञ आयहेणादन्ताविवधर्वताशिवेरनस्मे प्रत्रनागनयोप्रानिप्रभध
वनस्वंनः सानानिकत्त्वनयानिविष्टः दंमेष्टिकं केकेसेयानिसेहिनी॥ १६॥ वेगप्रगच्छलीकृत्य॥ १७॥
निघ्नस्पष्टुहाउपरय्यदिटदतमाणणत्रस्तुः॥ १५॥ १८॥ ततः कर्णस्मानयोमनेनेरेयनोरापिशाहेवेताहिं

तस्मिन्हते भ्रातरि सूतपुत्रो वैकर्तनो वीर्यमथाददानः॥ प्रगृह्य दन्ताविव नागराजो महर्ष
भं व्याघ्र इवाभ्यधावत्॥ १९॥ स पाण्डवं द्वादशभिः पृषत्कैर्वैकर्तनः शीघ्रमथो जघान॥ वि
व्याध गात्रेषु हयांश्च सर्वान्विराटपुत्रं च करे निजघ्ने॥ २०॥ तमापतन्तं सहसा किरीटी वैक
र्तनं वै तरसाभिपत्य॥ प्रगृह्य वेगं न्यपतज्जवेन नागं गरुत्मानिव चित्रपक्षः॥ २१॥ तावुत्तमौ
सर्वधनुर्धराणां महाबलौ सर्वसपत्नसाहौ॥ कर्णस्य पार्थस्य निशम्य युद्धं दिदृक्षमाणाः
कुरवोऽभितस्थुः॥ २२॥ स पाण्डवस्तूर्णमुदीर्णकोपः कृतागसं कर्णमुदीक्ष्य हर्षात्॥ क्षणे
न साश्वं सरथं ससूतमन्तर्दधे घोरशरौघवृष्ट्या॥ २३॥ ततः सुविद्धाः सरथाः सनागा
योधा विनेदुर्भरतर्षभाणाम्॥ अन्तर्हिता भीष्ममुखाः सहाश्वाः किरीटिना कीर्णरथाः
पृषत्कैः॥ २४॥ स चापि तानर्जुनबाहुमुक्तान्शरान्शरौघैः प्रतिहत्य वीरः॥ तस्थौ महात्मा
सधनुः सबाणः सविस्फुलिङ्गोऽग्निरिवाशु कर्णः॥ २५॥ ततस्तु जज्ञे तलतालशब्दः स
शङ्खभेरीपणवप्रणादः॥ प्रक्ष्वेडितज्यातलनिःस्वनं तं वैकर्तनं पूजयतां कुरूणाम्॥ २६

नाः कृताः॥ २७॥ प्रक्ष्वेडितास्फोटितनादनवधोनिःस्वनोत्थेन तं॥ पूजयन्तोऽतलतालशब्दः॥ तलेन
वपेरणालन्हः कर्णस्मालबनेनेनाः ग्राम्भन ननलन्नोतेनैसनसो नालः कर्णस्फालेऽतिचमे

८३

निक्रम्य मध्याद्विशिखस्य हस्तेनेत्यर्थः॥ श्रीजैप्रसिद्धघनं वयस्थ्यमस्थापपालनयत्तश्रपयानम्रकायान॥ः
गाःस्ववाधिमायेनेजो ह्वेशात्रुंतपनामा॥११॥१२॥नमो हृद्दः नगायान ह्लोलहदौनगावगाविस्थेन

ततो विकर्णस्य धनुर्विकृष्य जांबूनदाग्र्योपचितं दृढज्यं॥ अपानयद्ध्वजमस्य प्रमथ्य छि
न्नध्वजः सोऽप्यपयाज्जवेन॥१०॥ तं शात्रवाणां गणबाधितारं कर्माणि कुर्वाणममानुषाणि
शत्रुंतपः पार्थममृष्यमाणः समार्दयत्कुरुवर्धनं पार्थं॥११॥ स तेन राज्ञातिरथेन विद्धो वि
गाहमानो ध्वजिनीं कुरूणां॥ शत्रुंतपं पंचभिराशु विद्ध्वा ततोऽस्य सूतं दशभिर्जघान॥१२॥
ततः स विद्धो भरतर्षभेण बाणेन गात्रावरणातिगेन॥ गतासुराजौ निपपात भूमौ
नगो नगाग्रादिव वातरुग्णाः॥१३॥ नरर्षभास्तेन नरर्षभेण वीरा रणे वीरतरेण भग्नाः॥
चकंपिरे वातवशेन काले प्रकंपितानीव महावनानि॥१४॥ हतास्तु पार्थेन नरप्रवीरा
गतासवो भूमौ सुषुपुः सुवेषाः॥ वसुप्रदा वासवतुल्यवीर्याः पराजिता वासवजेन संख्ये
॥१५॥ सुवर्णकार्ष्णायसवर्मनद्धा नागा यथा हैमवताः प्रवृद्धाः॥ तथा स शत्रून्समरे विनि
हत्य गांडीवधन्वा पुरुषप्रवीरः॥१६॥ चचार संख्ये विदिशो दिशश्च दहन्निवाग्निर्वनमा
तपांते॥ प्रकीर्णपर्णानि यथा वसंते विशातयित्वा पवनोंबुदांश्च॥ तथा सपत्नान्विकिरन्
किरीटी चचार संख्येतिरथो रथेन॥१७॥ शोणाश्ववाहस्य हयान्निहत्य वैकर्तनभ्रातुरदी
नसत्वः॥ एकेन संग्रामशिरः शरेण शिरो जहाराथ किरीटमाली॥१८॥
॥११॥१७॥ गतासवः ऊर्ध्वाभिनिक्षेदः संधितार्थे॥१९॥ स्थाननपोने सुवर्णरूपे विराजे॥ द्रोणः स्वरू
पेनाशैलाद्रनिमोदिनी॥११॥ ११॥ शोणाश्वाः वाहके रथेष्वयस्यन स्य॥२०॥ ॥

वरांगं शिरः ॥१५॥१८॥ विराटे ॥ अज्ञेन ज्ञानानाः ॥१९॥ अस्मात्मान यानि कूलेनाभिमुखो गार्दिस्थं
७॥ दिशो दश प्रकाशितवान् ॥ अनिविड्डं निनरां सविड्डं ॥ ओतं अवकाश ॥७॥ उत्तरस्य हयानां गीता

म वि॰
८४

84

अथास्यवाहूरु शिखि ललाटं ग्रीवां वरांगानि परावमर्दी ॥ पार्थस्तैश्च बाणैर्गौरुं विनिर्बिभेद
गाण्डीवमुक्तैरशनिप्रकाशैः ॥१७॥ सपार्थमुक्तैर्विशिखैः प्रणुन्नो गजो गजेनेव जितस्तरस्वी
विहाय संग्राममशिरः प्रयातो वैकर्तनः पाण्डवबाणतप्तः ॥१८॥ इति विराटपर्वणि कर्णापयानं ॥५
वेशं ॥ अपयाते ततो राधेये दुर्योधनपुरोगमाः ॥ अनीकेन यथास्वेन शनैरार्छन्त पाण्डवं ॥१॥ व
हुधा तस्य सैन्यस्य व्यूढस्यापततः शरैः ॥ अभियान इव वेगस्य वेलेव मकरालयः ॥२॥ ततः प्रह
स्य वीभत्सुः कौन्तेयः श्वेतवाहनः ॥ दिव्यमस्त्रं प्रकुर्वाणः प्रत्यायाद्रथसत्तम ॥३॥ यथा रश्मि
भिरादित्यः प्रच्छादयति मेदिनीं ॥ तथा गाण्डीवनिर्मुक्तैः शरैः पार्थो दिशो दश ॥४॥ न रथा
नां न चाश्वानां न गजानां न वर्मिणां ॥ अनिविद्धं शितैर्बाणैरासीद्‌द्व्यङ्गुलमन्तरं ॥५॥ दिव्ययोगा
द्धुणार्थस्य हयानामुत्तरस्य च ॥ शिक्षाशिल्पोपपन्नत्वादस्त्राणां च परिक्रमात् ॥ वीर्यवत्तां
नवाश्वहृष्टानि निलोरसजयन् ॥६॥ कालाग्निमिव बीभत्सुं निर्दहन्तमिव प्रजाः ॥ नारयः प्रति
नेशेकुर्ज्वलन्तमिव पावकं ॥७॥

२५

शिक्षोपदेशनादिति संबंधः ॥ उतवेगं अपराजयतमुपयानमस्य पार्थस्य कृष्णते ॥२॥७॥॥ ॥

उच्छ्रूलंउपरिकृतलांगूलमेवमहतीपताकाध्वजोचलेयस्मिन्तस्यतंगोमोश्वेषाउपरिस्थितिर्यक्फलकायामागोनत्रअकूलाव
ग्राःवेमीष्यणाःभूताःध्वःतेश्वेतेसमीपेयस्यतंकृतप्रणादंकिरीटिनं॥ध्वजोपरिस्थभूतनादैःसंवर्धितनादमित्यर्थः॥२७॥द्रोणा

उच्छ्रूतलांगूलमहापताकंध्वजोत्तमांसाकुलभीषणांतं॥गांडीवनिर्ह्रादकृतप्रणादंकिरीटिनंप्रेक्ष्यननादकर्णः॥२७
सचापिवैकर्तनमर्दयित्वासाश्वंससूतंसरथंपृषत्कैः।तमाववर्षप्रसभंकिरीटीपितामहंद्रोणकृपौचदृष्ट्वा॥२८॥
सचापिपार्थंबहुभिःपृषत्कैर्वैकर्तनोमेघइवाभ्यवर्षत्॥तथैवकर्णंचकिरीटमालीसंछादयामासशितैःपृषत्कैः
तयोःसुतीक्ष्णान्सृजतोःशरौघान्महाशरौघास्त्रविवर्धनेरणे॥रथेविलग्नाविवचंद्रसूर्यौघनांतरेणानुददर्शलो
कः॥अथाशुकारीचतुरोहयांश्चविव्याधकर्णोनिशितैःकिरीटिनः।त्रिभिश्चयंतारममृष्यमाणोविव्याधतूर्णंत्रि
भिरस्यकेतुं॥३१॥ततोभिविद्धःसमरावमर्दे[illegible]प्रबोधितःसिंहइवप्रसुप्तः॥गांडीवधन्वाऋषभःकुरूणाम
जिह्मगैःकर्णमियायजिष्णुः॥३२॥शरास्त्रवृष्ट्यानिहतोमहात्माप्रादुश्चकारातिमनुष्यकर्म॥प्राच्छादयत्कर्णर
थंपृषत्कैर्लोकानिमान्सूर्यइवांशुजालैः॥३३॥सहस्तिनेवाभिहतोगजेंद्रःप्रगृह्यभल्लान्निशितान्निषंगात्।आकर्ण
पूर्णंचधनुर्विकृष्यविव्याधगात्रेष्वथसूतपुत्रं॥३४॥

कृपौचदृष्ट्वाववर्षेतिअत्रकृष्यते॥२८॥२९॥शरौघैरस्त्रौघैश्चविवर्धनंछेदनंयत्रतस्मिन्रणेविलग्नौसंनिहितौचंद्रसूर्यौघ
नमध्यादिवतौबाणासेवमध्यान्लोकोनुददर्श॥३०॥३१॥३५॥

देवारिमानस्तोरीनस्मगन्धातीतिदेवारिपः सनद्दलत्मजानादेवारिपः शेद्धः तस्मात्तुवातनभेदवंशह
ऊर्वतःस्मनन्तकव्यने ॥१०॥ अमितगंक्तावेदिएण रथशक्तिशरीरस्तमर्धोरथः स्पंदनदेहयोगीतिकोशः
गोतेवसमहस्रादर्शनसाम्रादेवनिपतनेतस्वपातयनशक्तिरितिनिपातेस्यपतनत् ॥ अद्भुभावादिपथं सोतेनः
अपघानुपयगतोगत्यभावादित्यर्थः ॥ सहस्राव अप्रमत्तवथनूपात्पश्चात्तानुग्रहार्थंउपेयिवान् ॥१०
तस्र: पतिमिरिवतद्गेनौ ॥११॥ अत्रमयो अत्रं अमनं अरात्यस्सैषदभिः संमरतीमाहाविराजापि
मध्यमवर्णीलोपक्रोदसः ॥ यदाहशौनकोहदैवनाथ्यां ॥ वर्णास्यवर्णयोर्लोपोवहूनांयंजनं

दैवारिपाशवीमत्स्मत्तस्मिन्नौगौयनेवले ॥ मयसम्राहस्यामासवलवानरिमर्दनः ॥५५॥
रथशक्तिमभिज्ञाणाणोगेवनिपतद्भुवि ॥ क्षेपयात्महस्ताणेपश्चात्ताहस्तात्वाम्पुपेयिवान्
शरवानेस्वतीवाणैः समादिष्टेः रणोरिव ॥ अत्रंनस्वात्वमावद्धेलोहितं नगाशनैः स्ववैः ॥५६
अत्रमधेयथार्कस्पारश्मयातिस्मतेन्तसः ॥ दिशास्त्रचनथाराज्ञ त्रसंख्योनाः शारालता ॥५७

स्वनाअज्ञाणोलिकविनीभाद्भनोयामीस्वयक्षवेतिअज्ञाणोति ॥ कविनीभाद्भनायामीस्वयास्वचाति
अज्ञाणस्मैषट्टभिः ॥ असज्ञाणोत्पपाहिलेवणास्यलोपः श्रियाणहानिमेकवि: ॥ रणाकविरोतेति
नेस्वधाकैनयोवर्णयोर्लोपः अन्येनाभावारति ॥ नाभानेदिष्टइतिपातिनेवर्णस्ययलोपः ॥ हन्ते
लिलिगंभुइत्वेलोहनन्नुनस्यरपपाहितिषमननलोपः ॥ यथापाश्चेमाविष्ठाः स्तुष्ठरथमयोवक्त्रशाणा
वानस्फवाति ॥ तद्वद्वगांतेदेनवाणामानसांतीन्यर्थः ॥५६॥ ८५

शैलं प्रति। शैलन मार्गमिव चलमपि विबलवंति॥ अचंचलानि॥ स्वच्छाणि। सूर्यरश्मिभासमानि यथा तथान्यनीकानि शरव्याप्तान्यर्ज
न सन्नीधैर्ज्वलितीत्यर्थः॥ ८॥ शुभैः पुष्पैः फलस्तवकत्वात्॥ तेषां शुभत्वं॥ ९॥ ध्वजः पुष्पं हिरण्मयं पक्वं फलं पुष्पान् शरैः शोणाश्च त
इत्न् छ्व..दौ निचयस्तागतिः वायुः स्वेदधारवाणानालीनहिंतत्वात्तेषामथ यः पत नेमामित्यर्थः॥ १०॥ रथांगदेशान् पुष्पस्येक

तानि शल्यास्त्रनीकानि रेजुरर्जुनमार्गणैः॥ शैलं प्रति बलाध्मानि भासमानीवार्करश्मिभिः॥ ८॥ अशोकानां वना
नीवच्छिन्नाणीव कुंशशः शुभैः॥ ध्वजः पार्थशरैस्तत्र तदा सैन्यानि भारत॥ ९॥ ध्वजोर्जुनशरैः शीर्णा पुष्पवत्पुष्पं हिरण्मय
च्छन्नाणी च पताकाश्च विरुधार स्वदागतिः॥ १०॥ स्वबलशासनाद्भ्रान्ताः परिपेतुर्दिशो दश॥ रथांगदेशानादाय पार्थे
च्छिन्नयुगा हयाः॥ ११॥ कर्णिकर्तविपाठेषु चान्तरोहेषु चैव ह॥ मर्मस्वंगेषु चाहत्य पातयत्समरे गजान्॥ कौरवाग्र्यग
जानां तु शरीरैर्गतचेतसां॥ तानेन संवृता भूमिर्मेघैरिव नभस्तलं॥ १३॥ युगान्तसमये सर्वं यथा स्थावरजंगमं॥ का
लत्तयमशेषेणादहत्पशुशिखः शिखी॥ १४॥ तद्वत्पार्थो महाराज ददाह समरे रिपून्॥ ततः सर्वास्तु तेजोभिर्धनुघो
निःस्वनेन च॥ १५॥ शङ्खनामाञ्जपाणौ वभूतानां घनवासिनां॥ भैरवं शङ्खमत्यर्थं वानरस्य च कुर्वतः॥ १६॥

छानि कुसुमैः =

देशान्॥ आदाय हयाः परिपेतुरित्यन्वयः॥ ११॥ वानान्कर्णादिप्रदेशेषु पुङ्खाख्यविधा पातयन्यान्यपाते॥ ११॥ अग्रगजानां से
नाग्रगामिनां गतानां गतचेतसां मृतानां॥ कालत्तयं कालसमये प्रलयं जगदित्यर्थः॥ अग्रशिखं॥ तीव्रापः शिखावस॥ १४॥ १५॥
॥ श्रीरामायनमः॥ गुरवेनमः॥

१८॥ विजयं प्राप्तेन कालमिकमेनिरे॥१९॥ पार्थेनैव हतान्निवसेड विशीर्णानिव भद्रोरीनि रम्सरा
वणा योधं हंत मराव णाय्यो रिवे निवद्भूतो पमेयासि त्वर्थः॥ यतोत्र पार्थकर्मैवानेशाहनेउप
मार्थे कर्तेत्ये नान्यकर्मेप्रतः पार्थहतानीव विसेड रित्यर्थः॥२०॥ औघयथीनांझीद्याहीनो शिरांसि

86

नूनं पार्थजयेषितात्कुरुः सर्वामरैः सह॥ हंस्यसानित्समन्यंत पार्थेन निहताः परे॥२८
प्रतमस्त्वथ महिमा मविजयेन प्रमेकिरे॥ कालमनंतनरूपेण संहरंतमिव प्रजाः॥२९॥ कु
रुसेनाशरीराणि पार्थेनैव हतान्यपि॥ सेडुः पार्थहतानीव पार्थकर्मानुशासनात॥३०॥
प्रोघयथीनांसिरांसीव हिषद्वीषाणि सोन्वयान॥ अवनेशुः क्रूरसंहारी वीर्याण्यश्चेनमाऽप्या
न॥३१॥ प्रजेनानिनाभिसनिवनात्मज्ञेनालिहिषां॥ चक्रे लौहितनयाराभिसंहरंसौ लौहितोनरो
लोहितेन समायुक्तैः पांसुभिः पवनोद्धतैः॥ बभ्रुव लौहितानादभ्रमभाहितरस्मयः॥३२॥
सार्कं रवं नन्तरेणनासीन्मणयामिव लोहितैः॥ अप्यर्कंण प्यसूर्योपि निवर्तेन न पांडवः॥३४
नानाबलास्रमरेस्थरः पोहषैरसमवस्थितान॥ दिक्षुरसैरचिंन्यात्मा सर्वानाकैर्हन्यतान॥३५
सवशेणत्रेसमस्तानात्रस्त्राणा समायतन॥ हः सहेहशामिर्वाणैर्दैरिति महद्भिरेवच॥३६॥

कर्णोशत्तानि प्रवयानप्रनक्यात॥ प्रवनेशुन्नशतानि प्रजेननात॥ मनेनक्षतानभयाक्षेरनूपन
म॥४॥ सप्तनेन विशिषां स्यात् कुंभूतानां वनानि प्रालयानिशरीराणि नियावत॥ वनेनत्रेसकः
लीरनिवासालयकाननेषु तिमेरहिनी॥२२॥२९॥

२९

सकलदेवतानां स्तोत्रम् ॥ अनंतज्ञानंदर्शनं परे विपलत्र ॥ लाहितं पतिनेमेकः ॥ नराहो हेतबंधः वः
सप्तमः ॥ तांगानेत्र असम्यः म हेती नामधाक ॥ नयहेतु माहेश्वरी ति ॥ सः अस्ते सहपरानंरथात् अ
तिप्रमादयेत ॥ अनिप्रपादयेत ॥ ये लोकमतिहाप्रपितामंलोकेनयेत इदमासोऽन्तः पारेः प
रास्वरलोके माययतीत्यर्थः ॥१॥ समसत्त्विरेन समस्ताः किंतु मिताः परतः खागतः ॥ एवं रचोपिहि
कारणलोके षित्यर्थः ॥ सा तांमारथस्य चगतिनेकृ दिताभवतीत्यर्थः ॥९॥ अनंतभोगः बहुफणः

सकलदेवानां नंदेकारस्य समस्मितेपरे ॥ अलभ्यः पुनरस्त्रैलरथात्सोति प्रपादयेत ॥९॥ ते
यारादिहरशरीरेषु पृष्ठेवनसमाश्रिते ॥ हिरनीके पृथ्वीभस्मानं समस्तुरेषु स्तलदा ॥१०॥ ततहि
तोमयासास्तुरानिवलसंतमा ॥ अनंतभोगो भुजगः शेषेश्मिव महार्णवे ॥११॥ अष्ट
तोनित्यमन्तर्थं सर्वमेवानिगलथा ॥ अश्रुतः श्रूयते भूतेर्धनवैाषः किरीटिनः ॥१२॥
सतनालसमातेगावाणोरल्पानरांतरे ॥ संस्तुता तेन रूपंतेमसारवताभांतिमि ॥१३॥ रि
योनुभ्रमतः सर्वाः सत्त्वरांहितामस्पतः ॥ समंते रूपतेषु इमायकासनमंडले ॥१४॥
पतंत्यरूपेषु यथा वलेपिनकराचने ॥ नाल तेषु पराः पतनस्तथासाशैवथलिनः ॥१५॥
साधैगतनसहस्रमपुरापदक्तोवने ॥ यथाभवेतथात्सहेरथमागैः किरीटिनः ॥१६॥

षोषरत्यर्थः ॥१०॥ सर्वमेवानिगः सर्वोपिकः सर्वशास्त्राभिमानीत्यर्थः ॥११॥ नवरत्नभूमो अलोनते
नहश्रुत्वानेरेपदेपदेसनतारत्यर्थः ॥ तेन कारणेन नगमस्तिभिः सर्वदविभिः सहस्तानेत्राव
रूपते ॥१४॥ सापकीसनेपनः नक्षमंडले पतिवगाल ॥ अलातवक्रसदृशामित्यर्थः ॥१५॥१६॥
मार्गेरतिगतसहस्रोणवतामिवासेनरथेनपारसैरुपरद्यतारत्यर्थः ॥१७॥ ॥

ष्यावहार्येण व्यवहारयोगेन शस्यति नेमर्थः ॥४८॥ नागकक्षा हस्त्यांकितयनाकांचनः ध्वजाग्रं च लेत्यन्ये ॥४९॥ ॥५३॥ नी
लानुसारेण नीलपताकावता ॥ नानास्रवर्णमंडला निहस्तावापी दस्तत्राणं तद्वान् ॥५४॥ ॥५५॥ सूर्यो वा ॥ सूर्य इव ॥५६

य एष तु रथानीके सुवर्णकवचावृतः ॥ सेनाग्र्येण तृतीयेन आवहार्येण निश्यति ॥५०॥ यस्य नागो ध्वजाग्रे
सौ हेमकेतनसंवृतः ॥ धृतराष्ट्रात्मजः श्रीमानेष राजा सुयोधनः ॥ एतस्याभिमुखं वीर रथं पररथारुजं
प्रापयस्वैष राजा हि प्रमाथी युद्धदुर्मदः ॥५१॥ एष द्रोणस्य शिष्याणां शीघ्रास्त्रः प्रथमो मतः ॥ एतस्य दर्श
यिष्यामि शीघ्रास्त्रं विपुलं रणे ॥ नागकक्षा तु रुचिरा ध्वजाग्रे यस्य तिष्ठति ॥ एष वैकर्तनः कर्णो विदितः
पूर्वमेव ते ॥५२॥ एतस्य रथमास्थाय राधेयस्य दुरात्मनः ॥ यत्तो भवेथाः संग्रामे स्पर्धते हि सदा मया ॥५३
यस्तु नीलानुसारेण पंचतारेण केतुना ॥ हस्तावापी बृहद्धन्वा रथे तिष्ठति वीर्यवान् ॥५४॥ यस्य ता
रार्कचित्रोसौ ध्वजो रथवरे स्थितः ॥ यस्यैतत् पांडुरं छत्रं विमलं मूर्ध्नि तिष्ठति ॥५५॥ महतो रथवंशस्य
नानाध्वजपताकिनः ॥ बलाहकाग्रे सूर्यो वा य एष प्रमुखे स्थितः ॥ हैमं चंद्रार्कसंकाशं कवचं यस्य दृश्य
ते ॥ जातरूपशिरस्त्राणं मनस्त्रासयतीव मे ॥५६॥ एष शांतनवो भीष्मः सर्वेषां नः पितामहः ॥ राजश्रि
याभिवृद्धश्च सुयोधनवशानुगः ॥५७॥ पश्चादेष प्रयातव्यो न मे विघ्नकरो भवेत् ॥ एतेन युध्यमानस्य य
तः संयच्छ मे हयान् ॥५८॥

५२॥ ५८॥ [illegible]॥ ॥ श्रीरामाय नमः ॥

कर्णी

कर्णिनः सायकाः कर्णिनः प्रदेशा ॥ ३२ ॥ ४० ॥ अरिष्टं शुभं वैयाघ्रं व्याघ्रचर्मपरिस्तृतं ॥ ४२ ॥ ४४ ॥ अत्रैव समये एवं अवमानस्य वरो

दुःशासनं द्वादशभिः कृपं शारद्वतं त्रिभिः ॥ भीष्मं शान्तनवं षष्ट्या राजानं च शतेन ह ॥ कर्णी च कर्णिना कर्णो
विव्याध परवीरहा ॥ तस्मिन्विद्धे महेष्वासे कर्णे सर्वास्त्रकोविदे ॥ हताश्वसूते विरथे ततोऽनीकमभज्यत
तत्समग्नं बलं दृष्ट्वा पार्थमभ्यस्थितं पुनः ॥ अभिप्रायं समाज्ञाय वैराटिरिदमब्रवीत् ॥ ३९ ॥ आस्थाय रुचि
४५ रं जिष्णो रथं सारथिना मया ॥ कतमद्यास्यसेऽनीकमुक्तो यास्याम्यहं त्वया ॥ ४० ॥ अर्जुन उवाच ॥ लोहिताक्ष
मरिष्टं वैयाघ्रमनुपश्यसि ॥ नीलां पताकामाश्रित्य रथे तिष्ठन्तमुत्तर ॥ ४१ ॥ कृपस्यैतदनीकाग्रं प्रापय
स्वैतदेव मां ॥ एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्रास्त्रं दृढधन्विनः ॥ ध्वजे कमण्डलुर्यस्य शातकौम्भमयः शुभः ॥ आचा
र्य एष हि द्रोणः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ४२ ॥ सदा ममैष मान्यस्तु सर्वशस्त्रभृतामपि ॥ सुप्रसन्नं महावीरं
कुरुष्वैनं प्रदक्षिणं ॥ ४३ ॥ अत्रैव चावरोहैनं एष धर्मः सनातनः ॥ यदि मे प्रथमं द्रोणः शरीरे प्रहरिष्यति
ततोऽस्य प्रहरिष्यामि नास्य कोपो भवेदिति ॥ ४४ ॥ अस्याविदूरे तु धनुर्ध्वजाग्रे यस्य दृश्यते ॥ आचार्यस्यैष पुत्रो
वै अश्वत्थामा महारथः ॥ ४५ ॥ सदा ममैष मान्यश्च सर्वशस्त्रभृतामपि ॥ एतस्य त्वं रथं प्राप्य निवर्तेथाः
पुनः पुनः ॥ ४६ ॥

उत्तर०

रा

दृढधन्वा रोपे भवद्युद्धो सन्नोऽभवत् एवं अतुलती कृत्येत्यर्थः ॥ एतदेव द्वयं प्रकटयति ॥ यदि मे इति ॥ प्रथमं प्रहारस्तान
शस्त्रान्तरेणाधिरोहणं चेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४६ ॥

म भा·
वि· टी·
८८

88

६॥१॥अलंबुषोग्रसेनानांतत्प्रसूतीनांगंधर्वाणा॥२॥६॥वि दे ॥॥

आतपत्राणिवासांसिध्वजाव्यजनानिचं॥

तथाराजावसुमनाः बलादस्त्रप्रतर्दनः॥अष्टकश्शिबिश्चैवययातिर्नहुषोगयः॥६॥मनुःपुरूरवाभीतुः
कृशाश्वःसगरोनलः॥विमानेस्वराजस्पसमहर्षप्रतत्प्रभाः॥ ॥अग्नेरीशास्यसोमस्यवरुणास्यप्रजापतेः
तथाधातुर्विधातुश्चकुबेरस्ययमस्यच॥१॥अलंबुषोग्रसेनानांगंधर्वस्यचतुंबुरोः॥यथामानंयथोद्देशं॥
विमानानिचकाशिरे॥२॥सर्वदेवनिकायाश्चसिद्धाश्चपरमर्षयः॥अर्जुनस्यकुरूणांचद्रष्टुंयुद्धमुपागताः
दिव्यानांसर्वमाल्यानांगंधःपुण्योथसर्वशः॥प्रससारवसंताग्रेकुसुमानामिवमारुतः॥४॥तत्ररत्नानिदे॥
कालांसमरदृष्यंततिष्ठतो॥आतपत्राणिवासांसिस्रजश्चव्यजनानिच॥५॥उपाशाम्यद्रजोभौमंसर्वंव्याप्तं
मरीचिभिः॥दिव्यान्गंधाननुपादायवायुर्योधानसेवत॥६॥प्रभासितमिवाकाशंचित्ररूपमलंकृतं॥संप
तद्भिःस्थितैश्चापिनानारत्नावभासितैः॥७॥विमानैर्विविधैश्चित्रैरुपानीतैःसुरोत्तमैः॥वज्रभृच्छुशुभे
तत्रविमानस्थैःसुरैर्वृतः॥८॥बिभ्रन्मालांमहातेजाःपद्मोत्पलसमायुतां॥विप्रेक्षमाणोबहुभिः
नातृप्यत्समहाहवे॥९॥वि रा ट पर्व णि न र ट गहे॥वैशंपा॥दृष्ट्वाव्यूढान्यनीकानिकुरूणांकुरुनंदे
नः॥तत्रवैराटिमामंत्र्यपार्थोवचनमब्रवीत्॥२॥

उद्धिलां

२८

[illegible] तेषांचबहुकाले ॥ १२ ॥ समाहृय ॥ विमानानांविविधं ॥ सुदर्शनेनशत्रुसमागममुपायात् ॥ सुदर्शने
हरेश्चक्रे [illegible] रागमे इतिमेदिनी ॥ सुदर्शनेयानमित्यन्ये ॥ ३ ॥ तन्मंडलंसमभूमिभागाः ग्रहाणांमंडलमिववर्तुलं शुभ्र

ततोऽभ्यवहद्धयग्रीवैरादिःसव्यसाचिनं ॥ पश्चात्तिष्ठत्कृपोराजन्योत्स्यमानोधनंजयं ॥ १ ॥ दिव्यपर्वशितर
गोरुहे ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तान्यनीकान्यहर्षंतकूराणामुग्रधन्विनां ॥ संसर्पंतेयथामेघाघर्मांतेमंदमारुताः
अभ्यासेवाजिनस्तस्थुःसमारूढाःप्रहारिणः ॥ भीमरूपाश्चमातंगास्तोमरांकुशचोदिताः ॥ २ ॥ महामात्रैः
समारूढाविचित्रकवचोज्वलाः ॥ ३ ॥ ततःशक्रःसुरगणैःसमारुह्यसुदर्शनं ॥ सहोपायात्तदाराजन्विश्वाश्वि
मरुतांगणैः ॥ तदेवयक्षगंधर्वमहोरगसमाकुलं ॥ शुशुभेऽभ्रविनिर्मुक्तंग्रहाणामिवमंडलं ॥ ४ ॥ प्रस्त्राणां
चबलंतेषांमानुषेषुप्रयुंजतां ॥ तच्चभीमंमहायुद्धंकृपार्जुनसमागमे ॥ ५ ॥ द्रष्टुमभ्यागतादेवाःस्वविमानैः
इत्थकूटस्थवत् ॥ ६ ॥ शतंशतसहस्राणांयत्रस्थूणाहिरण्मयी ॥ मणिरत्नमयीचान्याप्रासादंपर्यधारयत्
ततःकामगमंदिव्यंसर्वरत्नविभूषितं ॥ विमानंदेवराजस्यशुशुभेखेचरंतदा ॥ ७ ॥ तत्रदेवास्त्रयस्त्रिंशत्ति
ष्ठंतिसहवासवाः ॥ गंधर्वाराक्षसाःसर्पाःपितरश्चमहर्षिभिः ॥ ८ ॥

मे ॥ ४ ॥ ६ ॥ शतसहस्राणांशतंलक्षंतच्छतंकोटिसंख्या ॥ स्थूणाःएकाहिरण्मयीस्थूणापर्यधारयत् ॥ ७ ॥ त्रयस्त्रिंशत् ॥ अ
ष्टौवसवएकादशरुद्राद्वादशादित्याः ॥ प्रजापतिश्चवषट्कारश्चेतिब्राह्मणां ॥ ८ ॥

१४॥ रथौ॥ रथिनौ॥ १५॥ २१॥ कनकपर्वाग्रैः कनकबलितफलकैः॥ २२॥ स्थानं स्थैर्यसंज्ञामिति यावत्॥ २३॥ २४॥ २५॥

म· भा·
वि· टी·
८९

89

सतुशब्देनलोकांस्त्रीनाहत्यरथिनांवरः॥ यद्धराह्वायस्वमहत्त्वागन्तुमकरोत्तदा॥१४॥ तौरथौसूर्यसंकाशौयो
त्स्यमानौमहाबलौ॥ शारदाविवजीमूतौव्यरोचेतांव्यवस्थितौ॥१५॥ ततःशारद्वतस्तूर्णंपार्थंदशभिराशुगैः
विव्याधपरवीरघ्नंनिशितैर्मर्मभेदिभिः॥१६॥ पार्थोपिविश्रुतंलोकेगांडीवंपरमायुधं॥ विकृष्यचिक्षेपबहून्ना
राचान्मर्मभेदिनः॥१७॥ तानप्राप्तांश्छितैर्बाणैर्नाराचान्रक्तभोजनान्॥ कृपश्चिच्छेदपार्थस्यशतशोथसहस्र
शः॥१८॥ ततःपार्थस्तुसंक्रुद्धश्चित्रान्मार्गान्प्रदर्शयन्॥ दिशःसंछादयन्बाणैःप्रदिशश्चमहारथः॥ एकछाय
मिवाकाशमकरोत्सर्वतःप्रभुः॥ प्राछादयदमेयात्मापार्थःशरशतैःकृपं॥२०॥ सशरैरर्दितःक्रुद्धःशितैरग्नि
शिखोपमैः॥ तूर्णंदशसहस्रेणपार्थमप्रतिमौजसं॥२१॥ अर्दयित्वामहात्मानंननर्दसमरेकृपः॥ ततःकनक
पर्वाग्रैर्वीरःसन्नतपर्वभिः॥२२॥ त्वरन्गांडीवनिर्मुक्तैरर्जुनस्तस्यवाजिनः॥ चतुर्भिश्चतुरस्तीव्रैरविध्यत्परमे
षुभिः॥ तेहयानिशितैर्बाणैर्ज्वलद्भिरिवपन्नगैः॥ उत्पेतुःसहसासर्वेकृपःस्थानादथाच्यवत्॥२३॥ च्युतंतुगौत
मंस्थानात्समीक्ष्यकुरुनंदनः॥ नाविध्यत्परवीरघ्नोरक्षमाणोस्यगौरवं॥२४॥ सतुलब्ध्वापुनःस्थानंगौतमःसव्य
साचिनं॥ विव्याधदशभिर्बाणैस्त्वरितःकंकपत्रिभिः॥२५॥

पर्वाग्रैः—

८९

हेमभांडान्स्वर्णालंकारान्॥ ३॥ ५॥ मत्स्यः॥ उत्तरः॥ ६॥ वज्रः अशनिः॥ ११॥ १२॥ महोदधिशंखं॥ १२॥ ४

गांबूनदमयीवेदीध्वजेयस्यप्रदृश्यते॥ तस्यदक्षिणतोयाहिकृपःशारद्वतोयतः॥ २॥ वैशंपायनउवाच॥ धनंजयव
चःश्रुत्वावैराटिस्त्वरितस्तदा॥ हयान्रजतसंकाशान्हेमभांडानचोदयत्॥ ३॥ आनुपूर्व्यात्ततस्सर्वमास्थाय
जवमुत्तमं॥ प्राहिणोच्चंद्रसंकाशान्कुपितानिवतान्हयान्॥ ४॥ सगत्वाकुरुसेनायाःसमीपंहयकोविदः॥
पुनरावर्तयामासतान्हयान्वातरंहसः॥ ५॥ प्रदक्षिणमुपावृत्यमंडलंसव्यमेवच॥ कुरून्संमोहयामासमत्स्यो
यानेनतत्त्ववित्॥ ६॥ कृपस्यरथमास्थायवैराटिरकुतोभयः॥ प्रदक्षिणमुपावृत्यतस्थौतस्याग्रतोबली॥ ७॥ त
तोऽर्जुनःशंखवरंदेवदत्तंमहारवं॥ प्रदध्मौबलमास्थायनामविश्राव्यचात्मनः॥ ८॥ तस्यशब्दोमहानासीद्धम्य
मानस्यजिष्णुना॥ तथावीर्यवतासंख्येपर्वतस्येवदीर्यतः॥ ९॥ पूजयांचक्रिरेशंखंकुरवःसहसैनिकाः॥ अर्जु
नेनतथाध्मातःशतधायन्नदीर्यते॥ १०॥ दिवमावृत्यशब्दस्तुनिवृत्तःशुश्रुवेपुनः॥ सृष्टोमघवतावज्रःप्रपतन्नि
वपर्वते॥ ११॥ एतस्मिन्नंतरेवीरोबलवान्वीर्यसमन्वितः॥ अर्जुनंप्रतिसंरब्धःकृपःपरमदुर्जयः॥ अमृष्यमाणस्तं
शब्दंकृपःशारद्वतस्तदा॥ १२॥ अर्जुनंप्रतिसंरब्धोयुद्धार्थीसमहारथः॥ महोदधिजमादायदध्मौवेगेनवीर्यवान्॥

म॰ भा॰
वि॰ टी॰
५

90

३९ कृत्वा दूरीकृत्वा ॥ प्रतिमार्गे विपरीतमार्गमगमत् ॥ परावृत्तेत्यर्थः ४०।४१। अपसव्यमावृत्य अप्रदक्षिणीकृत्येत्यर्थः

संछिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ॥ गदापाणिरवस्कृत्य तूर्णं चिक्षेप तां गदां ॥३९॥ सा च मुक्ता गदा गुर्वी रूक्मपट्टपरिष्कृता ॥ अर्जुनेन शरैर्नुन्ना प्रतिमार्गमथागमत् ॥४०॥ तत्र योधाः परीप्सन्तः पार्थं हन्तुममर्षणाः सर्वतः समरे पार्थं शरवर्षैरवाकिरन् ॥४१॥ ततो विराटस्य सुतः सव्यमावृत्य वाजिनः ॥ यमकं मण्डलं कृत्वा तान्योधान्प्रत्यवारयत् ॥४२॥ ततः कृपमुपादाय विरथं ते नरर्षभाः ॥ अपजह्रुर्महावेगाः कुन्तीपुत्रं धनंजयात् ॥ विराटपर्वणि उत्तरगोग्रहे ॥ वैशंपा- ॥ कृपेऽपनीते द्रोणस्तु प्रगृह्य सशरं धनुः ॥ अभ्यद्रवदनाधृष्यः शोणाश्वः श्वेतवाहनं ॥१॥ स तु रुक्मरथं दृष्ट्वा गुरुमायान्तमन्तिकात् ॥ अर्जुनो जयतां श्रेष्ठ उत्तरं वाक्यमब्रवीत् ॥२॥ अर्जुन उ- ॥ यत्रैषा काञ्चनी वेदी ध्वजे यस्य प्रकाशते ॥ उच्छ्रिता प्रवरे दण्डे पताकाभिरलंकृता ॥३॥ तत्र मां वह भद्रं ते द्रोणानीकाय सारथे ॥ अश्वाः शोणाः प्रकाशन्ते बृहन्तश्चारुवाहिनः ॥ स्निग्धविद्रुमसंकाशास्ताम्रास्याः प्रियदर्शनाः ॥ युक्ता रथवरे यस्य सर्वशिक्षाविशारदाः ॥ स दीर्घबाहुर्महातेजा बलरूपसमन्वितः ॥ सर्वलोकेषु विक्रान्तो भारद्वाजः प्रतापवान् ॥६॥ बुद्ध्या तुल्यो ह्युशनसा बृहस्पतिसमो नये ॥ वेदास्तथैव चत्वारो ब्रह्मचर्यं तथैव च ॥७॥

यमकं शत्रूणां निरोधकं मण्डलं कृत्वा यस्मिन्कृते शत्रवः पमानितो स्वजनास्तिष्ठन्ति ४२ ॥ अपजह्रुर्भानिवंतः ४३ ॥ वि

ततः पार्थो धनुस्तस्य भल्लेन निशितेन ह॥ चिछेदे केतुमप्यस्य हत्वा वाहमथाहरत्॥ अथास्य कवचं
बाणैर्निशितैर्मर्मभेदिभिः॥ व्यधमन्न च पार्थोऽस्य शरीरं समपीडयत्॥२७॥ तस्य निर्मुच्यमानस्य कव
चात्काय आबभौ॥ समये मुच्यमानस्य सर्पस्येव तनुर्यथा॥२८॥ छिन्नेऽथ वर्मणि पार्थेन सोऽन्यदादाय कार्मु
कं॥ चकार गौतमः सज्जं तदद्भुतमिवाभवत्॥ तदप्यस्य कौंतेयश्छिछेद नतपर्वणा॥ एवमन्यानि चापा
नि बहून्यक्रान्तहस्तवत्॥३०॥ शारद्वतस्य चिछेद पाण्डवः परवीरहा॥ स छिन्नधनुरादाय रथशक्तिं प्र
तापवान्॥३१॥ प्राहिणोत्पाण्डुपुत्राय प्रदीप्तामशनीमिव॥ तामर्जुनस्तदायान्तीं शक्तिं हेमविभूषि
तां॥ वियद्गतां महोल्काभां चिछेद दशभिः शरैः॥ ततः पार्थो महातेजा विशिखानग्नितेजसः॥ चिक्षेप स
मरे क्रुद्धस्त्रयोदश शिलाशितान्॥३५॥ अथास्य युगमेकेन चतुर्भिश्चतुरो हयान्॥ षष्ठेन च शिरः कायात्
शरेण रथसारथेः॥३६॥ त्रिभिस्त्रिवेणुं समरे द्वाभ्यामक्षं महारथः॥ द्वादशेन तु भल्लेन चकर्तास्य ध्वजं त
दा॥३७॥ ततो वज्रनिकाशेन फाल्गुनः प्रहसन्निव॥ त्रयोदशेनेन्द्रसमः कृपं वक्षस्यभिघ्नत॥३८॥

॥१९॥ कृतहस्तवत्स्वशीलितहस्तयुक्तंयथास्यात्तथाचिच्छेद॥२०॥२२॥ समंअविशेषेण॥२३॥ विशिखौविहंसौ॥२४॥२८॥ शि

अहंत्वप्रहर्तेपूर्वंप्रहरिष्यामितेनघ॥इतिमेवर्ततेबुद्धिस्तद्भवान्कर्तुमर्हति॥१९॥ततोस्मैप्राहिणोद्द्रोणः
शरानधिकविंशतिं॥अप्राप्तांश्चैवतान्पार्थश्चिच्छेदकृतहस्तवत्॥२०॥ततःशरसहस्रेणरथंपार्थस्यवी
र्यवान्॥अवाकिरत्ततोद्रोणःशीघ्रमस्त्रंप्रदर्शयन्॥२१॥हयांश्चरजतप्रख्यान्कंकपत्रैःशिलाशितैः॥अवा
किरदमेयात्मापार्थंसंकोपयन्निव॥२२॥एवंप्रववृतेयुद्धंभारद्वाजकिरीटिनोः॥समंविमुंचतोःसंख्येवि
शिखान्दीप्ततेजसः॥तावुभौख्यातकर्माणावुभौवायुसमौजवे॥उभौदिव्यास्त्रविदुषावुभावुत्तमतेजसौ
क्षिपंतौशरजालानिमोहयामासतुर्नृपान्॥व्यस्मयंततोयोधायेतत्रासन्समागताः॥२५॥शरान्वि
सृजतोस्तूर्णंसाधुसाध्वितिपूजयन्॥द्रोणंहिसमरेकोन्योयोद्धुमर्हतिफाल्गुनात्॥२६॥रौद्रःक्षत्रियधर्मो
यंगुरुणायदयुध्यत॥इत्यब्रुवन्जनास्तत्रसंग्रामशिरसिस्थिताः॥२७॥वीरौतावभिसंरब्धौसंनिकृष्टौम
हाभुजौ छादयेतांशरव्रातैरन्योन्यमपराजितौ॥विस्फार्यसुमहच्चापंहेमपृष्ठंदुरासदं भारद्वाजोथसं
क्रुद्धःफाल्गुनंप्रत्यविध्यत॥२८॥ससायकमयैर्जालैरर्जुनस्यरथंप्रति॥भानुमद्भिःशिलाधौतैर्भानोःप्र
छादयत्प्रभां॥२९॥पार्थंचसमहाबाहुर्महावेगैर्महारथः॥विव्याधनिशितैर्बाणैर्मेघोवृष्ट्येवपर्वतं॥३०॥

लाधौतैःइषदिनेजितेः॥२९॥३०॥

॥१२ प्रतिसंहितेनोद्रोणार्जुनयोर्वाजिनामिश्रणेनातिसान्निध्याद्धिस्पर्शोजातः॥१३॥यदातुतौसमाश्लिष्टौपरस्परं

ससंहाराणिसर्वाणिदिव्यान्यस्त्राणिमारिष॥धनुर्वेदश्चकार्त्स्न्येनयस्मिन्नित्यंप्रतिष्ठितं॥७॥तमारमश्च
सत्यंचश्चान्तशास्यमथार्जवं॥एतेचान्येचबहवोयस्मिन्नित्यंद्विजेगुणाः॥८॥तेनाहंयोद्धुमिच्छामिमहाभा
गेनसंयुगे॥तस्मात्त्वंप्रापयाचार्यंक्षिप्रमुत्तरवाहय॥९॥वैशंपायनउवाच॥अर्जुनेनैवमुक्तस्तुवैराटिर्हेमभूष
णान्॥चोदयामासतानश्वान्भारद्वाजरथंप्रति॥१०॥तमापतंतंवेगेनपांडवंरथिनांवरं॥द्रोणःप्रत्युद्य
यौपार्थंमत्तोमत्तमिवद्विपः॥११॥ततःप्राध्मापयच्छंखंभेरीशतनिनादितं॥प्रचुक्षुभेबलंसर्वमुद्धूतइव
सागरः॥१२॥अथशोणान्सदश्वांस्तान्हंसवर्णैर्मनोजवैः॥मिश्रितान्समरेदृष्ट्वाव्यस्मयंतरणेनराः॥१३॥
तौरथौवीर्यसंपन्नौदृष्ट्वासंग्राममूर्धनि॥आचार्यशिष्यावजितौकृतविद्यौमनस्विनौ॥१४॥समाश्लिष्टौ
तदान्योन्यंद्रोणपार्थौमहाबलौ॥दृष्ट्वाप्राकंपतमुहुर्भरतानांमहद्बलं॥१५॥हर्षयुक्तस्ततःपार्थःप्र
हसन्निववीर्यवान्॥रथंरथेनद्रोणस्यसमासाद्यमहारथः॥१६॥अभिवाद्यमहाबाहुःसामपूर्वमिदंवचः
उवाचश्लक्ष्णयावाचाकौंतेयःपरवीरहा॥१७॥उषिताःस्मोवनेवासंप्रतिकर्मचिकीर्षवः॥कोपंनार्हसिनःक
र्तुंसदासमरदुर्जय॥१८॥

यस्मादेवालिंगितवंतौतइतानांबलंप्राकंपतद्रोणार्जुनेनप्रसंख्यंगतोऽस्मानेवप्रहरिष्यतीतिशंकया॥१५॥१३॥प्र
तिकर्मशत्रूणामपकारं॥१८॥

४४॥ विषाणाग्रैः दंताग्रैः॥ ४५॥ अवाहरतां अवहारं यमेयुद्धकृतनवंतौ॥ ४८॥ ४९॥ जिघांसतामप्यर्जुनं सहवान्सल्यात्त्वयं॥

युद्धं समभवत्तत्र सुसंरब्धं महात्मनोः॥ द्रोणपांडवयोर्घोरं वृत्रवासवयोरिव॥ ४४॥ तौ गजाविव चासाद्य विषाणा-
ग्रैः परस्परं॥ शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योन्यमभिजघ्नतुः॥ ४५॥ तौ अवाहरतां युद्धे संरब्धौ रणशोभिनौ॥ उदीरयंतौ
समरे दिव्यान्यस्त्राणि भागशः॥ ४६॥ अथ त्वाचार्यमुख्येन शरान्सृष्टान् शिलाशितान्॥ न्यवारयच्छितैर्बाणैरर्जु-
नो जयतां वरः॥ ४७॥ दर्शयन्नीव माणानामस्त्रमुग्रपराक्रमः॥ इषुभिस्तूर्णमाकाशं बहुभिश्च समावृणोत्
जिघांसंतं नरव्याघ्रमर्जुनं तिग्मतेजसं॥ आचार्यमुख्यः समरे द्रोणः शस्त्रभृतां वरः॥ ४९॥ अर्जुनेन सहाक्रीड-
च्छरैः सन्नतपर्वभिः॥ दिव्यान्यस्त्राणि वर्षंतं तस्मिन्वै तुमुले रणे॥ अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य फाल्गुनं समयोधय-
त्॥ तयोरासीत्संप्रहारः क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः॥ अमर्षिणोस्तदान्योन्यं देववदानवयोरिव॥ ५१॥ ऐंद्रं वायव्यमाग्नेय-
मस्त्रमस्त्रेण पांडवः द्रोणेन मुक्तमात्रं तद्ग्रसति स्म पुनः पुनः॥ ५२॥ एवं शूरौ महेष्वासौ विसृजंतौ शितांछरान्॥
एकछायं चक्रतुस्तावाकाशं शरवृष्टिभिः॥ ५३॥ तत्रार्जुनेन मुक्तानां पततां वै शरीरिषु॥ पर्वतेष्विव वज्राणां श-
राणां श्रूयते स्वनः॥ ५४॥ ततो नागा रथाश्चैव वाजिनश्च विशांपते॥ शोणिताक्ता व्यदृश्यंत पुष्पिता इव किं-
शुकाः॥ ५५॥ रामाय नमः॥ ॥

आक्रीडत्स्मनतकरोभूत्॥ ४९॥ ५५॥

आरसायनं शङ्खमर्दनक्षमं ॥ यत्क्षेप्यमित्यर्थः ॥ ३० ॥ ४ ॥ ४२ ॥

तथैव दिव्यं गांडीवं धनुरादाय पांडवः ॥ शङ्खं वेगवान्हृष्टो भारसाधनमुत्तमं ॥ ३१ ॥ विससर्ज शरांश्चित्रान्सुवर्णविकृतान्बहून् ॥ नाशयच्छरवर्षाणि भारद्वाजस्य वीर्यवान् ॥ तूर्णं चापि विनिर्मुक्ते तदद्भुतमिवाभव॥ सरथेन चरन्पार्थः प्रेक्षणीयो धनंजयः ॥ युगपद्दिक्षु सर्वासु सर्वतोऽस्त्राण्यदर्शयत् ॥ ३३ ॥ एकच्छायमिवाकाशं बाणैश्चक्रे समंततः ॥ नादृश्यत तदा द्रोणो नीहारेणेव संवृतः ॥ ३४ ॥ तस्याभवत्तदा रूपं संवृतस्य शरोत्तमैः ॥ जाज्वल्यमानस्य तदा पर्वतस्येव सर्वतः ॥ ३५ ॥ दृष्ट्वा तु पार्थस्य रणे शरैः स्वरथमावृतं ॥ स विस्फार्य धनुःश्रेष्ठं मेघस्तनितनिस्वनं ॥ ३६ ॥ अग्निचक्रोपमं घोरं व्यकर्षत्परमायुधं ॥ व्यशातयच्छरांस्तांस्तु द्रोणः समितिशोभनः महानभूत्ततः शब्दो वंशानामिव दह्यतां ॥ ३८ ॥ जांबूनदमयैः पुंखैश्चित्रचापविनिर्गतैः ॥ प्राच्छादयदमेयात्मा दिशः सूर्यस्य च प्रभां ॥ ३९ ॥ ततः कनकपुंखानां शराणां नतपर्वणां ॥ वियच्चराणां वियति दृश्यंते बहवो व्रजाः द्रोणस्य पुंखसक्ताश्च प्रभवंतः शरासनात् ॥ एको दीर्घ इवादृश्यदाकाशे संहतः शरः ॥ ४० ॥ एवं तौ स्वर्णविकृतान्विमुंचंतौ महाशरान् ॥ आकाशं संवृतं वीरावुल्काभिरिव चक्रतुः ॥ ४१ ॥ शरास्तयोस्तु विबभुः कंकबर्हिणवाससः ॥ पंक्तयः शरदि खस्थानां हंसानां चरतामिव ॥ ४२ ॥

१९॥२४॥ अंतरमवकाशो॥२५॥ निकृतःप्रहृतः॥२६॥ वि॥ ६ ॥१॥२॥३॥४॥

ततःशरसहस्राणांशराणांनतपर्वणां॥ युगपत्प्रापतंस्तत्रद्रोणस्यरथमंतिकात्॥१९॥ कीर्यमाणस्तदाद्रोणोशरैर्गांडीवधन्वना॥ हाहाकारोमहानासीत्सैनान्यांभरतर्षभ॥२०॥ पांडवस्यशीघ्रास्त्रंमघवाप्रत्यपूजयत्॥ गंधर्वाप्सरसश्चैवयेचतत्रसमागताः॥२१॥ ततोवृंदेनमहतारथानांरथयूथपः॥ आचार्यपुत्रःसहसापांडवंपर्यवारयत्॥२२॥ अश्वत्थामातुतत्कर्महृदयेनमहात्मनः॥ पूजयामासपार्थस्यकोपंचास्याकरोद्भृशं॥ समन्युवशमापन्नःपार्थमभ्यद्रवद्रणे॥ किरंछरसहस्राणिपर्जन्यइववृष्टिमान्॥२४॥ आवृत्यतुमहाबाहुर्यतोद्रोणस्ततोहयान्॥ अंतरंप्रददौपार्थोद्रोणस्यव्यपसर्पितं॥२५॥ सतुलब्धांतरंतूर्णंव्यपायज्जवनैर्हयैः छिन्नवर्मध्वजःशूरोनिकृत्तःपरमेषुभिः॥२६॥ इतिविराटपर्वणिद्रोणापवने॥ वैशंपा०॥ ततोद्रौणिर्महाराजप्रययावर्जुनंरणे॥ तंपार्थःप्रतिजग्राहवायुवेगमिवोद्धतं॥ शरजालेनमहतावर्षमाणमिवांबुदं॥ ततोदेवासुरसमःसन्निपातोमहानभूत्॥२॥ किरतोःशरजालानिवृत्रवासवयोरिव॥ नस्मसूर्यस्तदाभातिनचवातिसमीरणः॥ शरजालावृतेव्योम्निछायाभूतेसमंततः॥ महांश्चटचटाशब्दोयोधयोर्हन्यमानयोः॥ दह्यतामिववेणूनामासीत्परपुरंजय॥४॥

५५ ततस्तत्र द्रोणाच्चकितः ॥५८॥६४ आयाति ॥६५॥६६ आयाति ६७ ६६ ६८

बाहुभिश्चसकेयूरैर्विचित्रैश्चमहारथैः॥ सुवर्णचित्रैःकवचैर्ध्वजैश्चविनिपातितैः॥५४॥योधैश्चानिहतैस्तत्र
पार्थबाणप्रपीडितैः॥बलमासीत्समुद्भ्रांतंद्रोणार्जुनसमागमे॥विधुन्वानौततस्तत्रधनुषीभारसाधने आच्छा
दयेतामन्योन्यंततक्षंतौरथेषुभिः॥५५॥तयोःसमभवद्युद्धंतुमुलंभरतर्षभ॥द्रोणकौंतेययोस्तत्रबलिवास
वयोरिव॥प्रपूर्णायतोत्सृष्टैःशरैःसन्नतपर्वभिः॥व्यदारयेतामन्योन्यंप्राणद्यूतेप्रवर्तिते॥५८॥अथांतरिक्षेना
दोभूद्द्रोणंतत्रप्रशंसतां॥दुष्करंकृतवान्द्रोणोयदर्जुनमयोधयत्॥६१॥प्रमाथिनंमहावीर्यंदृढमुष्टिंदुरासदं
जेतारंदेवदैत्यानांसर्पाणांचमहारथं॥६२॥अविश्रमंचशिक्षांचलाघवंदूरपातितां॥पार्थस्यसमरेदृष्ट्वाद्रोण
स्याभूच्चविस्मयः॥६३॥अथगांडीवमुद्यम्यदिव्यंधनुरमर्षणः॥विचकर्षरणेपार्थोबाहुभ्यांभरतर्षभः॥६४
तस्यबाणमयंवर्षंशलभानामिवायतं॥दृष्ट्वातेविस्मिताःसर्वेसाधुसाध्वित्यपूजयन्॥नचबाणांतरेवायुर
स्यशक्नोतिसर्पितुं॥अनिशंसंदधानस्यशरानुत्सृजतस्तथा॥६६॥ददृशेनांतरंकिंचित्पार्थस्याददतोपिच॥६७
तथाशीघ्रास्त्रयुद्धेतुवर्तमानेसुदारुणे॥शीघ्राच्छीघ्रतरंपार्थःशरानन्यानुदीरयत्॥६८॥

चतुर्दशेयद्युतवान्॥१।२॥ कामयन्कामवतान्॥२॥ वि॰ ए॰ टे॰ ॥ नेत्वया ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥

ततश्चतुर्दशेपार्थेयश्चविस्फार्यतेधनुः॥ ददर्शतत्रराधेयंतस्यकोपोन्ववर्द्धत॥ सरोषवशमापन्नःकर्णमेवजिघांसया॥ तमैक्षतविवृत्ताभ्यांनेत्राभ्यांकुरुपुंगवः॥८॥ तथातुविमुखेपार्थेद्रोणपुत्रस्यसायकान् त्वरिताःपुरुषाराजन्नुपाजह्रुःसहस्रशः॥९॥ उत्सृज्यचमहाबाहुर्द्रोणपुत्रंधनंजयः॥ अभिदुद्रावसहसाकर्णमेवसपत्नजित्॥१०॥ तमभिद्रुत्यकौंतेयःक्रोधसंरक्तलोचनः॥ कामयन्द्वैरथंतेनयुद्धेवचनमब्रवीत्॥ इति विराटपर्वणि नरगोग्रहे ५७॥ अर्जुन उ॥ कर्णयत्तेसभामध्येबहुवाचाविकत्थितं॥ नमेयुधिसमोस्तीतितदिदंसमुपस्थितं॥१॥ सोद्यकर्णमयासार्थंव्यवहृत्यमहामृधे॥ ज्ञास्यसेबलमात्मीयंनचान्यानवमंस्यसे॥२॥ अवोचःपरुषावाचोधर्ममुत्सृज्यकेवलं॥ इदंतुदुष्करंमन्येयदिदंतेचिकीर्षितं॥३॥ यत्त्वयाकथितंपूर्वंमामनासाद्यकिंचन॥ तदद्यकुरुराधेयकुरुमध्येमयासह॥४॥ यत्सभायांसपांचालींक्लिश्यमानांदुरात्मभिः॥ दृष्टवानसितस्याद्यफलमाप्नुहिकेवलं॥५॥ धर्मपाशनिबद्धेनयन्मयामर्षितंपुरा॥ तस्यराधेयकोपस्यविजयंपश्यमेमृधे॥६॥ वनेद्वादशवर्षाणियानिसोढानिदुर्मते॥ तस्याद्यप्रतिकोपस्यफलंप्राप्नुहिकेवलं॥७॥

५ ॥ न प्राजानंतमश्वमस्माकं पार्थः ॥ न च स्खलनवंतः विवरं रंध्रं ॥ ६ ॥ ७ ॥ अपकृष्य आकृष्य ॥ ८ ॥ अर्धचंद्रं अर्धचंद्राकारं ललाटंत्रा हू

हयानस्यार्जुनः सर्वान्कृतवानल्पजीवितान् ॥ ते राजन्न प्राजानंत दिशं कांचनमोहिताः ॥ ५ ॥ ततो द्रौणि
स्थं महावीर्यः पार्थस्य विचरिष्यतः ॥ विवरं सूक्ष्ममालोक्य ज्यां चिछेद क्षुरेण ह ॥ ६ ॥ तदस्याः पूजयन्देवाः कर्म दृष्ट्वा
ति मानुषं ॥ द्रोणो भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्चैव महारथाः ॥ साधु साध्विति भाषंतोऽपूजयन्कर्म तस्य तत् ॥ ७ ॥ ततो द्रौ
णिर्धनुःश्रेष्ठमपकृष्य रथर्षभं ॥ पुनरेवाहनत्पार्थं हृदये कंकपत्रिभिः ॥ ८ ॥ ततः पार्थो महाबाहुः प्रहस्य स्वन
वत्तरां ॥ योजयामास नवया मौर्व्या गांडीवमोजसा ॥ ९ ॥ ततोऽर्धचंद्रमाहृत्य तेन पार्थः समागमत् ॥ वारणेने
व मत्तेन मत्तो वारणयूथपः ॥ १० ॥ ततः प्रववृते युद्धं पृथिव्यामेकवीरयोः ॥ रणमध्ये द्वयोरेवं सुमहल्लोम
हर्षणं ॥ ११ ॥ तौ वीरौ ददृशुः सर्वे कुरवो विस्मयान्विताः ॥ युध्यमानौ महावीर्यौ यूथपाविव संगतौ ॥ १२ ॥ तौ समा
जघ्नतुर्वीरावन्योन्यं पुरुषर्षभौ ॥ शरैराशीविषाकारैर्ज्वलद्भिरिव पन्नगैः ॥ १३ ॥ अक्षय्याविषुधी दिव्यौ पां
डवस्य महात्मनः ॥ तेन पार्थो रणे शूरस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १४ ॥ अश्वत्थाम्नः पुनर्बाणाः क्षिप्रमभ्यस्यतो र
णे ॥ जग्मुः परिक्षयं तूर्णमभूत्तेनाधिकोऽर्जुनः ॥ १५ ॥ ततः कर्णो महाचापं विकृष्याभ्यधिकं तदा ॥ अवाक्षिप
त्ततः शब्दो हाहाकारो महानभूत् ॥ १६ ॥

त्यप्रमभ्यस्यतेदेन ज्यां प्रमस्येत्यर्थः ॥ तेन अश्वत्थाम्ना ॥ १५ ॥ १० ॥ १६ ॥

अवलंबनमाश्रयंचिच्छेद॥२॥२५॥ ततोनिषंगेमहातूणीरेपतितेसतिउपासंगात्तत्रइतूणीयत्स्वदेहवाह्यात्॥२२॥२७

म॰ भा॰
वि॰ टी॰
२५

95

सोमृष्यमाणःकर्णस्यनिषंगस्यावलंबनं॥चिच्छेदनिशिताग्रेणशरेणनतपर्वणा॥उपासंगादुपादाय
कर्णोबाणानथापरान्॥विव्याधपांडवंहस्तेतस्यमुष्टिरशीर्यत॥२१॥ततःपार्थोमहाबाहुःकर्णस्यधनुर
छिनत्॥सशक्तिंप्राहिणोत्तस्मैतांपार्थोव्यधमच्छरैः॥२२॥ततोभ्युपेतुर्बहवोराधेयस्यपदानुगाः॥तांश्चगां
डीवनिर्मुक्तैःप्राहिणोद्यमसादनं॥२३॥ततोस्याच्छरैस्तीक्ष्णैर्बीभत्सुर्भारसाधनैः॥आकर्णमुक्तैरभ्यघ्नं
स्तेहताःप्रापतन्भुवि॥२४॥अथापरेणबाणेनज्वलितेनमहौजसा॥विव्याधकर्णंकौंतेयस्तीक्ष्णेनोरसि
वीर्यवान्॥२५॥तस्यभित्वातनुत्राणंकायमभ्यगमच्छरः॥ततःसतमसाविष्टोनस्मकिंचित्प्रजज्ञिवान्॥२६॥
सगाढवेदनोहित्वारणंप्रायादुदङ्मुखः॥ततोर्जुनउत्तरश्चउत्तरश्चमहारथः॥२७॥विराटपर्वणिउत्तरगोग्र
हे॥वैशंपा॥ततोवैकर्तनंजित्वापार्थोवैराटिमब्रवीत्॥।॥एतन्मांप्रापयानीकंयत्रतालोहिरण्मयः॥१॥अत्र
शांतनवोभीष्मोरथेस्माकंपितामहः॥कांक्षमाणोमयायुद्धंतिष्ठत्यमरदर्शनः॥२॥अथसैन्यंमहद्दृष्ट्वारथना
गहयाकुलं॥अब्रवीदुत्तरःपार्थमपविद्धःशरैर्भृशं॥३॥नाहंशक्ष्यामिवीरेहनियंतुंतेहयोत्तमान्॥विषीदं
तिममप्राणामनोविह्वलतीवमे॥४॥॥

२५

ति रेकाणिप्रयानं॥१॥२॥३॥४॥ ॥

८ ॥ तोलयन्वक्तास्वकर्तव्यकर्मप्रतिशेते ॥ अल्पकर्मवाक्यंतवबहुलमित्यर्थः ॥ ९ ॥ इतःपरंतवपराक्रमंद्रक्ष्यामहेअंगीकुर्महे ॥ १० ॥

पाहिकर्णामयासार्द्धंप्रतियुध्यस्वसंगरे ॥ प्रेक्षकाःकुरवःसर्वेभवंतुतवसैनिकाः ॥ ८ ॥ कर्णउवाच ॥ ब्रवीषिवाचाय
त्पार्थकर्मणातत्समाचर ॥ अतिशेतेहितेवाक्यंकर्मैतत्प्रथितंभुवि ॥ ९ ॥ यत्त्वयामर्षितंपूर्वंतदशक्तेनमर्षितं
इतोगच्छामहेपार्थतवदृष्ट्वापराक्रमं ॥ १० ॥ धर्मपाशनिबद्धेनयत्त्वयामर्षितंपुरा ॥ तथैवबद्धमात्मानमबद्धमिव
मन्यसे ॥ ११ ॥ यदितावद्वनेवासोयथोक्तश्चरितस्त्वया ॥ तत्त्वंधर्मार्थवित्क्लिष्टःसमयंभेत्तुमिच्छसि ॥ १२ ॥ यदिश क्लिं
क्रःस्वयंपार्थयुध्येततवकारणात् ॥ तथापिनव्यथाकाचिन्ममस्याद्विक्रमिष्यतः ॥ १३ ॥ अयंकौंतेयकामस्ते
नचिरात्समुपस्थितः ॥ योत्स्यसेहिमयासार्द्धमद्यद्रक्ष्यसिमेबलं ॥ १४ ॥ अर्जुनउवाच ॥ इदानीमेवतावत्त्वमपया
तोरणान्मम ॥ तेनजीवसिराधेयनिहतस्त्वनुजस्तव ॥ १५ ॥ भ्रातरंघातयित्वाकस्त्यक्त्वारणशिरश्चकः ॥ त्वदन्यः
कःपुमान्सत्सुब्रूयादेवंव्यवस्थितः ॥ वैशंपायनउवाच ॥ इतिकर्णंब्रुवन्नेवबीभत्सुरपराजितः ॥ अभ्ययाद्विसृजन्
न्बाणान्कायावरणभेदिनः ॥ १७ ॥ प्रतिजग्राहतंकर्णःप्रीयमाणोमहारथः ॥ महताशरवर्षेणवर्षमाणमि
वांबुदं ॥ १८ ॥ उत्पेतुःशरजालानिघोररूपाणिसर्वशः ॥ अविध्यदश्वान्बाह्वोश्चहस्तावापंपृथक्पृथक् ॥ १९ ॥

96

निशामयपश्यप्रशांतहस्तंविधृतं॥५॥२॥ आत्तमार्गमिति सर्वतोमार्गस्यानिरोधकः सर्वतोवासमसवाणागामिन्यतो
त्यर्थः॥२॥ प्रविष्टेश्राम्यमाणा॥ शितेतिशिता॥३॥२५॥ प्रगाढेसंकटेविवरेनानाविधेतरुमंडलेसंकटेग्रहेसर्वेगविहीनेतिशेषः

सेनाग्रमाशुभीष्मस्यप्रापयस्वैतदेवमां॥ आछेत्स्याम्यहमेतस्यधनुर्ज्यामपिचाहवे॥१८॥ अस्यंतं दिव्यमस्त्रं
मांविचित्रमथ निशामय॥ शतह्रदामिवायांतीं स्तनयित्नोरिवांबरे॥१८॥ सुवर्णपृष्ठंगांडीवंद्रक्ष्यंतिकुरवोम
म॥ दक्षिणेनाथवामेन कतरेणास्विदस्यति॥१९॥ इति मांसंगताःसर्वे तर्कयिष्यंति शत्रवः॥ शोणितोदांर
थावर्तांनागनक्रांदुरत्ययां॥२०॥ नदींप्रस्कंदयिष्यामि परलोकप्रवाहिनीं॥ पाणिपादशिरःपृष्ठबाहुशाखा
निरंतरं वनंकुरूणांछेत्स्यामि शरैःसन्नतपर्वभिः॥ जयतःकौरवींसेनामेकस्यममधन्विनः॥२२॥ शतं
मार्गाभविष्यंति पावकस्येवकानने॥ मयाचक्रमिवाविद्धंसैन्यंद्रक्ष्यसिकेवलं॥ इषस्त्रेशिक्षितंचित्रमहंसंद
र्शयितास्मिते॥२३॥ असंभ्रांतोरथेतिष्ठसमेषुविषमेषुच॥ दिव्यमाहत्यातिष्ठंतंगिरिंभिंद्यास्म्यविशिखैः॥२४
अहमिंद्रस्यवचनात्संग्रामेभ्यहनंपुरा॥ पौलोमान्कालखंजांश्चसहस्राणिशतानिच॥२५॥ अहमिंद्राद्दृ
ढांमुष्टिंब्रह्मणःकृतहस्ततां॥ प्रगाढेतुमुलेचित्रमतिविद्धंप्रजापतेः॥२६॥ अहंपारेसमुद्रस्यहिरण्यपु
रवासिनां॥ जित्वाषष्टिंसहस्राणिरथिनामुग्रधन्विनां॥२७॥ शीर्यमाणानिकूलानि प्रवृद्धेनेववायुना॥ म
याकुरूणांवृंदानिपात्यमानानिपश्यवै॥२८॥

२६॥ जितास्तेनं प्राक्तः॥२७॥२८॥ ॥

५१॥ नतंस्थानंनसंस्थानंवर्गीलोपम्प्रार्थ॥॥२॥१६॥

अस्त्राणामिहदिव्यानांप्रभावैःसंप्रयुज्यतां॥ त्वयाचकुरुभिश्चैवदह्यंतीवदिशोदश॥५॥ गंधेनमूर्छितश्चा
ह्वसारुधिरमेदसा॥ द्वैधीभूतंमनोमेद्यतवचैवंप्रपश्यतः॥६॥ अदृष्टपूर्वःशूराणांमयासंख्येसमागमः
गदापातेनमहताशंखानांनिस्वनेनच॥७॥ सिंहनादैश्चशूराणांगजानांबृंहितैस्तथा॥ गांडीवशब्देनभृ
शमशनिप्रतिमेनच॥ श्रुतिःस्मृतिश्चमेवीरप्रनष्टामूढचेतसः॥८॥ अलातचक्रप्रतिमंमंडलंसततंत्व
या॥ व्याक्षिप्यमाणंसमरेगांडीवंचप्रकर्षता॥९॥ दृष्टिःप्रचलितावीरहृदयंदीर्यतीवमे॥ वपुश्चोग्रंतवाणे
क्रुद्धस्येवपिनाकिनः॥१०॥ आयच्छतस्तवभुजंद्रष्टुमीमेभवत्यपि॥ नादानेनसंधानेनखंचते, शरोत्त
मान्॥ त्वामहंसंप्रपश्यामिपश्यन्नपिविचेतनः॥११॥ अवसीदंतिमेप्राणाभूरियंचलतीवच॥ नचप्रतोदंर
श्मींश्चसंयंतुंशक्तिरस्तिमे॥ अर्जुनउवाच॥ माभैषीस्त्वंभयात्मानंत्वयापिनरपुंगव॥ अत्यद्भुतानिकर्माणि
कृतानिरणमूर्धनि॥ राजपुत्रोसिभद्रंतेकुलेमात्स्यस्यविश्रुते॥ जातस्त्वंशत्रुदमनेनावसीदितुमर्हसि॥१४
धृतिंकृत्वासुविपुलांराजपुत्ररथेमम॥ युध्यमानस्यसमरेहयान्संयच्छशत्रुहन्॥१५॥ वैशंपाय एवमुक्त्वा
महाबाहुर्वैराटिंनरसत्तमः॥ अर्जुनोरथिनांश्रेष्ठउत्तरंवाक्यमब्रवीत्॥१६॥

३॥४५॥ लब्धलक्षोऽप्रच्छन्नलक्षः॥४६॥ वि २ ॥ नीहारेणाभूम्ना॥२॥५॥ उपप्लवंतिद्रुतस्ततोधावंति॥६॥

97

तं विकर्णः शरैस्तीक्ष्णैर्गार्ध्रपत्रैरजिह्मगैः॥ विव्याध परवीरघ्नमभिनंदंस्तरास्वनः॥४१॥ ततस्तमभिकौंतेयः सारे-
णानतपर्वणा॥ ललाटेऽभ्यहनत्तूर्णं स विद्धः प्रापतद्रथात्॥४२॥ ततः पार्थमभिद्रुत्य दुःसहः सहविविंशतिः॥ अ-
वाकिरच्छरैस्तीक्ष्णैः परीप्सन्भ्रातरं रणे॥४३॥ तावुभौ गार्ध्रपत्राभ्यां निशिताभ्यां धनंजयः॥ विद्धा युगपदव्यग्रस्ता-
वश्वान्हानस्तूदयत्॥४४॥ तौ हताश्वौ विभिन्नांगौ धृतराष्ट्रात्मजावुभौ॥ अभिपत्य रथैरन्यैरपनीतौ पदानुगैः॥४५॥ स-
र्वा दिशश्चाभ्यपतद्बीभत्सुरपराजितः॥ किरीटमाली कौंतेयो लब्धलक्षो महाबलः॥४६॥ विराटपर्वणि गोग्रहे॥५४
वैशंपायन उ॥ अथ संगम्य सर्वे ते कौरवाणां महाबलाः॥ अर्जुनं सहिताः पार्थ प्रत्यविध्यंत भारत॥ स समायका-
मयैर्जालैः सर्वतस्तान्महारथान्॥ प्राच्छादयदमेयात्मा नीहारेणेव पर्वतान्॥ नदद्भिश्च महानागैर्हेषमाणैश्च
वाजिभिः॥ भेरीशंखनिनादैश्च स शब्दस्तुमुलोऽभवत्॥३॥ नराश्वकायान्निर्भिद्य लौहानि कवचानि च॥
पार्थस्य शरजालानि विनिष्पेतुः सहस्रशः॥४॥ त्वरमाणः शरानस्यन्पांडवः प्रबभौ रणे॥ मध्यंदिनगतोऽर्चिष्मा-
ञ्छरदीव दिवाकरः॥५॥ उपप्लवंति वित्रस्ता रथेभ्यो रथिनस्तथा॥ सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो भूमौ चैव पदातयः॥६

रथसिंहस्याग्रेः स्याससमंतात्तयुतं ॥ २९ ॥ अवगाहन् आलोडितवान् ३४ उपावृत्य संमूढ ॥ विकृष्याछित्वाकल ४० ॥

धनंजयं पतिस्त्वां रथसिंहगणायुतं ॥ वनमादीपयिष्यामि कुरूणामस्त्रतेजसा ॥ २९ ॥ तानहं रथनीडेभ्यः
शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ यतीन्सर्वानतिबलो योत्स्यमानानवस्थितान् ॥ एकः संकालयिष्यामि वज्रपाणिरिवा
सुरान् ॥ ३० ॥ रौद्रं रुद्रादहं ब्राह्मं वारुणं वरुणादपि ॥ आग्नेयमग्नेश्च वायव्यं मातरिश्वनः ॥ वज्रादीनि तथास्त्रा
णि शक्रादहमवाप्तवान् ॥ ३१ ॥ धार्तराष्ट्रवनं घोरं नरसिंहाभिरक्षितं ॥ अहमुत्पाटयिष्यामि वैराटे व्येतु ते भ
यं ॥ ३२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमाश्वासितस्तेन वैराटिः सव्यसाचिना ॥ अवगाहद्रथानीकं भीमं भीष्माभिरक्षितं
तमुग्रयांतं महाबाहुं जिगीषंतं रणे कुरून् ॥ अभ्यवारयदव्यग्रः क्रूरकर्मापगासुतः ॥ ३४ ॥ तस्य जिष्णुरुपावृत्य
ध्वजं मूलादपातयत् ॥ विकृष्य कलधौताग्रैः स विद्धः प्रापतद्भुवि ॥ ३५ ॥ तं चित्रमाल्याभरणाः कृतविद्या म
नस्विनः ॥ आगच्छन्भीमधन्वानं चत्वारश्च महाबलाः ॥ ३६ ॥ दुःशासनो विकर्णश्च दुःसहोथ विविंशतिः ॥ आ
गम्य भीमधन्वानं बीभत्सुं पर्यवारयन् ॥ ३७ ॥ दुःशासनस्तु भल्लेन विद्ध्वा वैराटिमुत्तरं ॥ द्वितीयेनार्जुनं वीरः प्र
त्यविध्यत्स्तनांतरे ॥ तस्य जिष्णुरुपावृत्य पृथुधारेण कार्मुकं ॥ चकर्त गार्ध्रपत्रेण जातरूपपरिष्कृतं ॥ ३९ ॥
अथैनं पंचभिः पश्चात्प्रत्यविध्यत्स्तनांतरे ॥ सोपयातो रणं हित्वा पार्थबाणप्रपीडितः ॥ ४० ॥

नागाःहस्तिनएवकूर्माःमहाद्विपानलगजाश्रयस्रोता ॥१८॥२२॥ वि॥ २ ॥ विकीर्णाविस्तारितापताकाध्वजांचलोकाय।

म-भा-
वि-
५८

98

मारव्याघ्रलवांगोरांकेशशैवलशाड्वलां ॥ तनुत्रोष्णीषसंबाधांनागकूर्मांमहाद्विपां ॥१८॥ मेदोवसासृक्प्रवहांमहाभयविवर्धिनी ॥ रौद्ररूपांमहाभीमांश्वापदैरभिनदितां ॥१९॥ तीक्ष्णशस्त्रमहाग्राहांक्रव्यादगणसेवितां ॥ मुक्ताहारोर्मिकलिलांचित्रालंकारबुद्बुदां ॥२०॥ शरसंघमहावर्तांनागनक्रांदुरत्ययां ॥ महारथमहाद्वीपांशंखदुंदुभिनिस्वनां ॥२१॥ चकारतदापार्थोनदीमुग्ररक्तशोणितां ॥ आददानस्यहिप्रांतंसंधायचविमुंचतः ॥ विकर्षतश्चगांडीवंनकिंचिद्दृश्यतेजनः ॥२२॥ विराटपर्वणिउत्तरस्मारहे ॥ वैशंपायनउ॰ ॥ ततोदुर्योधनःकर्णोदुःशासनविविंशती ॥ द्रोणश्चसहपुत्रेणकृपश्चापिमहारथः ॥१॥ पुनर्यत्तःसुसंरब्धाधनंजयजिघांसवः ॥ विस्फारयंतश्चापानिबलवंतिदृढानिच ॥२॥ तान्विकीर्णपताकेनरथेनादित्यवर्चसा ॥ प्रत्युद्ययौमहाराजसमंताद्वानरध्वजः ॥३॥ ततःकृपश्चकर्णश्चद्रोणश्चरथिनांवरः ॥ तेमहास्त्रैर्महावीर्याःपरिवार्यधनंजयं ॥४॥ शरौघान्सम्यगस्यंतोजीमूताइववार्षिकाः ॥ ववर्षुःशरवर्षाणिपातयंतोधनंजयं ॥५॥ इषुभिर्बहुभिस्तूर्णंसमरेलोमवाहिभिः ॥ अदूरात्पर्यवस्थाप्यपूरयामासुरादृताः ॥६॥

५८

स्य तेन ॥२॥ ४ ॥ पातयंतः पीडयंतः ॥५॥ ६॥

आयोधनं रणभूमिः गतचेतसां मूर्छितानां ॥ आत्तजीवितैः मृतैः शरीरैः ॥ ८ ॥ रथोपस्थमुपाश्रितैः पतितैः ॥ ९ । १० ॥ धारीणि

शरैः संछिद्यमानानां कवचानां महात्मनां ॥ तामराजतलोहानां प्रादुरासीन्महास्वनः ॥ ७ ॥ छन्नमायोधनं सर्वं शरीरैर्गतचेतसां ॥ गजाश्वसादिनां तत्र शितबाणात्तजीवितैः ॥ ८ ॥ रथोपस्थाभिपतितैरास्थिता मानवैर्मही ॥ प्रनृत्यतीव संग्रामे चाहूयत्तोऽथ धनंजयः ॥ ९ ॥ श्रुत्वा गांडीवनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ त्रस्तानि सर्वसैन्यानि व्यपागच्छन्महाहवात् ॥ १० ॥ कुंडलोष्णीषधारीणि जातरूपस्रजस्तथा ॥ पतितानि स्म दृश्यंते शिरांसि रणमूर्धनि ॥ शिरसां पात्यमानानामंतरा निशितैः शरैः ॥ अश्मवृष्टिरिवाकाशादभवद्भरतर्षभ दर्शयित्वा तथात्मानं रौद्रं रुद्रपराक्रमः ॥ अवरुद्धोऽचरत्पार्थो वर्षाणि त्रिदशानि च ॥ १४ ॥ क्रोधाग्निमुत्सृजन्वीरो धार्तराष्ट्रेषु पांडवः ॥ तस्य तद्दहतः सैन्यं दृष्ट्वार्यं पराक्रमं ॥ सर्वे शांतिपरा भूत्वा धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ १५ ॥ वित्रासयित्वा तत्सैन्यं द्रावयित्वा महारथान् ॥ अर्जुनो जयतां श्रेष्ठः पर्यवर्तत भारत ॥ १६ ॥ प्रावर्तयन्नदीं घोरां शोणितोदां तरंगिणीं ॥ अस्थिशैवालसंबाधां युगांते कालनिर्मितां ॥ १७ ॥

विशिखोन्मथितैर्गात्रैर्बाहुभिश्च सकार्मुकैः सहस्ताभरणैश्चान्यैः प्रच्छन्ना भाति मेदिनी ४५

शिरांसि तत्र च पतितानि दृश्यंते ॥ ११ ॥ १३ ॥ वीराणां चरता चेति त्रिदशानि वर्षाणि अवरुद्धः पार्थः तरसा मीलितं च यावत् सदित्य

५॥१३॥ अग्निचक्रमिवालातचक्रमाविद्धं धायमाना ॥१४॥१५॥१६॥

तमुदीर्णसमायांतं कौंतेयः परवीरहा ॥ प्रत्यगृह्णादमेयात्मा धाराधरमिवाचलः ॥ ५ ॥ ततो भीष्मः शरान्घो
ध्वजे पार्थस्य वीर्यवान् ॥ समर्पयन्महावेगान्श्वसमानानिवोरगान् ॥ ६ ॥ तेध्वजं पांडुपुत्रस्य समासाद्य पता
त्रिणा ॥ ज्वलंतं कपिमाजघ्नुर्ध्वजाग्रनिलयं प्रतान् ॥ ७ ॥ ततो भल्लेन महता पृथुधारेण पांडवः ॥ छत्रं चिच्छे
द भीष्मस्य तूर्णं तदपतद्भुवि ॥ ध्वजं चैवास्य कौंतेयः शरैरभ्यहनद्दृढं ॥ शीघ्रकृद्वाहांश्च तयोभौ पार्ष्णि
सारथी ॥ ९ ॥ अमृष्यमाणस्तद्भीष्मो जानन्नपि स पांडवं ॥ दिव्येनास्त्रेण महता धनंजयमवाकिरत् ॥ १० ॥ ता
श्चैव पांडवं भीष्मे दिव्यमस्त्रमुदीरयन् ॥ प्रत्यगृह्णादमेयात्मा महामेघमिवाचलः ॥ ११ ॥ तयोस्तदभवद्युद्धं
तुमुलं लोमहर्षणं ॥ भीष्मस्य सह पार्थेन बलिवासवयोरिव ॥ १२ ॥ प्रेक्षंत तेत्र कुरवः सर्वे योधाश्च सहसैनिकाः
भल्लैर्भल्लाः समागम्य भीष्मपांडवयोर्युधि ॥ अंतरिक्षे व्यराजंत खद्योताः प्रावृषीव हि ॥ १३ ॥ अग्निचक्रमिवा
विद्धं सव्यदक्षिणमस्यतः ॥ गांडीवमभवद्राजन्पार्थस्य सृजतः शरान् ॥ १४ ॥ ततः संछादयामास भीष्मं शर
शतैः शितैः ॥ पर्वतं वारिधाराभिश्छादयन्निव तोयदः ॥ १५ ॥ तां स वेलामिवोद्भूतां शरवृष्टिं समुत्थितां ॥ व्यधम
त्सायकैर्भीष्मः पांडवं समवारयत् ॥ १६ ॥ ॥

२१२ स्वविचित्राणिश्चयमहाभिनिक्षातवंतः॥१४॥१४॥ वि दे ततःशांतनवश्चेति॥१२३४॥

तथाग्नैरेवकीर्णस्यदिव्यैरस्त्रैःसमंततः॥ नतस्यांगुलमपिविवृतंसमदृश्यत॥७॥ततःप्रहस्यबीभत्सुर्दि
व्यमैंद्रंमहारथः॥ अस्त्रमादित्यसंकाशंगांडीवेसमयोजयत्॥ शररश्मिरिवादित्यःप्रतस्थेसमरेबली॥ कि
रीटमालीकौंतेयःसर्वान्नाच्छादयत्कुरून्॥८॥ यथाबलाहकेविद्युत्पावकोवाशिलोच्चये॥ तथागांडीव
मभवदिंद्रायुधमिवाततं॥१०॥ यथावर्षतिपर्जन्येविद्युद्विभ्राजतेदिवि॥ द्योतयंतीदिशःसर्वाःपृथिवींचस
समंततः॥११॥ तथादशदिशःसर्वाःपतद्गांडीवमावृणोत्॥ नागाश्चरथिनःसर्वेमुमुहुस्तत्रभारत॥१२
सर्वेशांतिंपरांयोधाःस्वचित्तानिनलेभिरे॥ संग्रामेविमुखाःसर्वेयोधास्तेहतचेतसः॥१३॥ एवंसर्वाणिसे
न्यानिभग्नानिभरतर्षभ॥ व्यद्रवंतदिशःसर्वानिराशाःस्वजीविते॥१४॥ विराटपर्वणिउत्तरगोग्रहे॥
वैशंपायन॥ ततःशांतनवोभीष्मोभरतानांपितामहः॥ वध्यमानेषुयोधेषुधनंजयमुपाद्रवत्॥१॥ प्रगृह्य
कार्मुकंश्रेष्ठंजातरूपपरिष्कृतं॥ शरानादायतीक्ष्णाग्रान्मर्मभेदान्प्रमाथिनः॥२॥ पांडुरेणातपत्रेणध्रि
यमाणेनमूर्धनि॥ शुशुभेसनरव्याघ्रोगिरिःसूर्योदयेयथा॥३॥ प्रध्मायशंखंगांगेयोधार्तराष्ट्रान्प्रहर्षय
यन्॥ प्रदक्षिणमुपावृत्यबीभत्सुंसमवारयत्॥४॥

२९॥३०॥ अस्त्रवाराणानांतेयमाकर्म॥३८॥४०॥४१॥४२॥

म.भा.
वि.
१००

200

अर्जुनोपिशरांस्तीक्ष्णान्भीष्मायनिशितान्बहून्॥ चिक्षेपसमहातेजास्तथाभीष्मश्चपांडवे॥२९॥ दिव्यास्त्रवि नयो
दुषोरस्यतोर्निशितानायसान्॥ निर्विशेषस्तदाराजन्लक्ष्यतेस्ममहात्मनोः॥३०॥ अथावृणोद्दशदिशःशरैर
तिरथस्तदा॥ किरीटमालीकौंतेयःशूरःशांतनवस्तथा॥३१॥ अतीवपांडवोभीष्मंभीष्मश्चातीवपांडवं॥ बभू
वतास्मिन्संग्रामेराजंल्लोकेतदद्भुतं॥ पांडवेनहताःशूराभीष्मस्यरथरक्षिणः॥ शेरतेस्मतदाराजन्कौंतेयस्या
भितोरथं॥३३॥ ततोगांडीवनिर्मुक्तानिरमित्रंचिकीर्षवः॥ अगच्छन्पुंखसंश्लिष्टाःश्वेतवाहपतत्रिणः॥ निष्प
तंतोरथात्तस्यधौताहैरण्यवाससः॥ आकाशेसमदृश्यंतहंसानामिवपंक्तयः॥३५॥ तस्यतद्दिव्यमस्त्रंहिविगा
ढंचित्रमस्यतः॥ प्रेक्षंतेस्मांतरिक्षस्थाःसर्वेदेवाःसवासवाः॥३६॥ तदृष्ट्वापरमप्रीतोगंधर्वश्चित्रमद्भुतं॥ शशंसदे
वराजायचित्रसेनःप्रतापवान्॥३७॥ पश्येमान्पार्थनिर्मुक्तान्संसक्तानिवगच्छतः॥ चित्ररूपमिदंजिष्णोर्दिव्य
मस्त्रमुदीर्यतः॥३८॥ नेदंमनुष्याःसंदध्युर्नहीदंतेषुविद्यते॥ पौराणानांमहास्त्राणांविचित्रोयंसमागमः॥ आद
दानस्यहिशरान्संधायचविमुंचतः॥ विकर्षतश्चगांडीवंनांतरंसमदृश्यत॥४०॥ मध्यंदिनगतंसूर्यंप्रतपंतमि
वांबरे॥ नाशक्नुवंतसैन्यानिपांडवंप्रतिवीक्षितुं॥४१॥ तथैवभीष्मंगांगेयंद्रष्टुंनोत्सहतेजनः॥४२॥

१००

१७ २६॥ उपावृत्यसमीपमेत्य॥२७॥२८॥

ततस्तानिनिकृत्तानिसशरजालानिभागशः॥ समरेचव्यशीर्यंतफाल्गुनस्यरथंप्रति॥१७॥ततःकनकपुं
खानांशरवृष्टिंसमुत्थितां॥पांडवस्यरथात्तूर्णांशलभानामिवायतिं॥व्यधमत्तांपुनस्तस्यभीष्मःभीष्म
शरैःशीतैः॥ततस्तेकुरवःसर्वेसाधुसाध्वितिचाब्रुवन्॥दुष्करंकृतवान्भीष्मोयदर्जुनमयोधयत्॥१९॥बल
वांस्तरुणोदक्षःक्षिप्रकारीधनंजयः॥कोन्यःसमर्थःपार्थस्यवेगंधारयितुंरणे॥२०॥ऋतेशंतनवान्भीष्मा
त्कृष्णाद्वादेवकीसुतात्॥आचार्यप्रवराद्वापिभारद्वाजान्महाबलात्॥२१॥अस्त्रैरस्त्राणिसंवार्यक्रीडंतौ
भरतर्षभौ॥चक्षूंषिसर्वभूतानांमोहयंतौमहाबलौ॥२२॥प्राजापत्यंतथैवेंद्रमाग्नेयंरौद्रदारुणं॥कौवेरंवा
रुणंचैवयाम्यंवायव्यमेवच॥प्रयुंजानौमहात्मानौसमरेतौविचेरतुः॥२३॥विस्मितान्यथभूतानितौदृ
ष्ट्वासंयुगेतदा॥साधुपार्थमहाबाहोसाधुभीष्मेतिचाब्रुवन्॥२४॥नायंयुक्तोमनुष्येषुयोयंसंदृश्यतेम
हान्॥महास्त्राणांसंप्रयोगःसमरेभीष्मपार्थयोः॥२५॥वैशंपायनउवाच॥एवंसर्वास्त्रविदुषोरस्त्रयुद्धम
वर्तत॥अस्त्रयुद्धेतुनिर्वृत्तेशरयुद्धमवर्तत॥२६॥अथजिष्णुरुपावृत्यक्षुरधारेणकार्मुकं॥चकर्तभीष्म
स्यतदाजातरूपपरिष्कृतं॥निमेषांतरमात्रेणभीष्मोन्यत्कार्मुकंरणे॥समादायमहाबाहुःसज्यंचक्रेम
हारथः॥शरांश्चसुबहून्क्रुद्धोमुमोचाशुधनंजये॥२७॥

अस्त्रकृतस्तं ॥४७॥ महायसेनमहाफलकेन ॥८॥९॥१०॥११॥१२॥

म भा
वि॰
२०१

201

अथास्यबाणेनविदारितस्यप्रादुर्बभूवासृगजस्रमुग्रं ॥ सतस्यजांबूनदपुंखचित्रोभित्वाललाटंसुविराजतेस्म
हतेनबाणाभिहतस्तरस्वीदुर्योधनेनोद्धतमन्युवेगः ॥ शरानुपादायविषाग्निकल्पान्विव्याधराजानमदीनसत्वः
५॥ दुर्योधनश्चापितमुग्रतेजाः पार्थश्चदुर्योधनमेकवीरः ॥ अन्योन्यमाजौपुरुषप्रवीरौसमौजसौजघ्नतुराजमीढौ
६॥ ततःप्रभिन्नेनमहागजेनमहीधराभेनपुनर्विकर्णः ॥ रथैश्चतुर्भिर्गजपादरक्षैःकुंतीसुतंजिष्णुमथाभ्यधा
वत् ॥७॥ तमापतंतंत्वरितंगजेंद्रंधनंजयःकुंभविभागमध्ये ॥ आकर्णपूर्णेनमहायसेनबाणेनविव्याधमहा
जवेन ॥८॥ पार्थेनसृष्टःसतुगार्ध्रपत्रआपुंखदेशात्प्रविवेशनागं ॥ विदार्यशैलप्रवरप्रकाशंयथाशनिःपर्वत
मिंद्रसृष्टः ॥९॥ शरप्रतप्तःसतुनागराजःप्रवेपितांगोव्यथितांतरात्मा ॥ संसीदमानोनिपपातमह्यांवज्राहतंशृंग
मिवाचलस्य ॥ निपातितेदंतिवरेपृथिव्यांत्रासाद्विकर्णःसहसावतीर्य ॥ तूर्णंपदान्यष्टशतानिगत्वाविविंशतेः
स्यंदनमारुरोह ॥११॥ निहत्यनागंतुशरेणतेनवज्रोपमेनाद्रिवरांबुदाभं ॥ तथाविधेनैवशरेणपार्थोदुर्योधनं
वक्षसिनिर्बिभेद ॥

२०१

४३ ॥ ४७ ॥ कूबरं रथयुगंधरं ॥ ४८ ॥ अपोवाह ॥ अपसारयामास ॥ ४९ ॥ इति विराटे भीष्मापयानं - धृतराष्ट्रपुत्रो दुर्योधनः उत्सृज्य

उभौ विश्रुतकर्माणावुभावतिपराक्रमौ ॥ उभौ सुदृशकर्माणावुभौ युधि सुदुर्जयौ ॥ ४३ ॥ इत्युक्तो देवराजस्तु
पार्थभीष्मसमागमे ॥ पूजयामास दिव्येन पुष्पवर्षेण भारत ॥ ४४ ॥ ततः शांतनवो भीष्मो वामं पार्श्वमताडय
त् ॥ पश्यतः प्रतिसंधाय विध्यतः सव्यसाचिनः ॥ ४५ ॥ ततः प्रहस्य बीभत्सुर्गृह्य धारेण कार्मुकं ॥ चिच्छेद गार्ध्रप
त्रेण भीष्मस्यादित्यतेजसः ॥ अथैनं दशभिर्बाणैः प्रत्यविध्यत्स्तनांतरे ॥ यतमानं पराक्रांतं कुंतीपुत्रो धनंजयः
स पीडितो महाबाहुर्गृहीत्वा रथकूबरं ॥ गांगेयो युद्धदुर्धर्षस्तस्थौ दीर्घमिवांतरं ॥ ४८ ॥ तं विसंज्ञमपोवाह सं
यंता रथवाजिनां ॥ उपदेशमनुस्मृत्य रक्षमाणो महारथं ॥ ४९ ॥ इति विराटपर्वणि उत्तरगोग्रहे भीष्मापयानं
वैशंपायन भीष्मे तु संग्रामशिरो विहाय पलायमाने धृतराष्ट्रपुत्रः ॥ उत्सृज्य केतुं विनदन्महात्मा धनुर्विगृह्या
र्जुनमाससार ॥ १ ॥ स भीमधन्वानमुदग्रवीर्यं धनंजयं शत्रुगणे चरंतं ॥ आकर्णपूर्णायतचोदितेन विव्याध
भल्लेन ललाटमध्ये ॥ २ ॥ स तेन बाणेन समर्पितेन जांबूनदाग्रेण सुसंहितेन ॥ रराज राजन्महनीयकर्मा यथैक
पर्वा रुचिरैकशृंगः ॥ ३ ॥

उत्सृज्यते केतुं पताकां ॥ १ ॥ एकशृंगः पर्वतो यथा एकेन पर्वचता दीर्घवंशेन ॥ एकः पर्व यस्मिन्निति समासः ॥ मतल्लो
पद्यार्थः ॥ ३ ॥

पर्यायवर्त्तं पराववृतवान् ॥ २ ॥ नरवीरोद्ध्योधनः ॥ ३ ॥ अभिषंगी शत्रुपराजयसमर्थः ॥ ४ ॥ त्वरिताः ॥ अभ्युपेयुः संधितशराः ॥ ॥

म भा
वि
१०२

सोऽवध्यमाणो वचसाभिमृष्टो महारथेनातिरथस्तरस्वी ॥ पर्यावर्त्तद्रथेन वीरो भोगी यथा पादतलाभिमृष्टः
२ ॥ तं भीष्मकर्णः परिवर्तमानं निवर्त्य संस्तभ्य च विद्धगात्रं ॥ दुर्योधनस्योत्तरतोऽभ्यगच्छत्पार्थं नरवीरो युधि हेममाली
३ ॥ भीष्मस्ततः शांतनवो विवृत्य हिरण्यकक्ष्यस्त्वरयाभिषंगी ॥ दुर्योधनं पश्चिमतोऽभ्यरक्षत्पार्थान्महाबाहुरधिज्य
धन्वा ॥ ४ ॥ द्रोणः कृपश्चैव विविंशतिश्च दुःशासनश्चैव विवृत्य शीघ्रं ॥ सर्वे पुरस्ताद्विततेषुचापा दुर्योधनार्थं त्वरिता
भ्युपेयुः ॥ ५ ॥ स तान्यनीकानि निवर्तमानान्यालोक्य पूर्णौघनिभानि पार्थः ॥ हंसो यथा मेघमिवापतंतं धनंजयः प्र
त्यपतत्तरस्वी ॥ ६ ॥ ते सर्वतः संपरिवार्य पार्थमस्त्राणि दिव्यानि समाददानाः ॥ ववर्षुरभ्येत्य शरैः समंतान्मेघा य
था भूधरमंबुवेगैः ॥ ७ ॥ ततोऽस्त्रमस्त्रेण निवार्य तेषां गांडीवधन्वा कुरुपुंगवानां ॥ संमोहनं शत्रुसहोऽन्यदस्त्रं प्रादु
का श्चरैंद्रि रवारणीयं ॥ ८ ॥ ततो दिशश्चानुदिशो विवृत्य शरैः सुधारैर्निशितैः सुपक्षैः ॥ गांडीवघोषेण मनांसि ते
षां महाबलः प्रव्यथयांचकार ॥ ९ ॥ ततः पुनर्भीम रवं प्रगृह्य दोर्भ्यां महाशंखमुदारघोषं ॥ व्यनादयत्स प्रदि
शो दिशः खं भुवं च पार्थो द्विषतां निहंता ॥ १० ॥

102

१२

अपजग्मुःपलायनंकृतवंतः॥१३॥१४॥अभिषंगात्पराभवात्द्रवंतं॥आलस्यआस्फोटयत्॥आस्फोटंबाहुशब्दंकृतवान्

ततोगजेराजनिचैवभिन्नेभग्नेविकर्णेचसपादरक्षे॥गांडीवमुक्तैर्विशिखैःप्रणुन्नास्तेयोधमुख्याःसहसाप
जग्मुः॥१३॥दृष्ट्वैवपार्थेनहतेचनागेयोधांश्चसर्वान्द्रवतोनिशम्य॥रथंसमावृत्यकुरुप्रवीरोरणात्प्रदुद्रावय
तोनपार्थः॥१४॥तंभीमरूपंत्वरितंद्रवंतंदुर्योधनंशत्रुसहोभिषंगात्॥प्रास्फोटयद्योद्धुमनाःकिरीटीबाणेन
विद्धंरुधिरंवमंतं॥१५॥अर्जुनउवाच विहायकीर्तिंविपुलंयशश्चयुद्धात्परावृत्यपलायसेकिं॥नतेद्यतूर्याणिसमाह
तानितथैवराज्यादवरोपितस्य॥१६॥युधिष्ठिरस्यास्मिनिदेशकारीपार्थस्तृतीयोयुधिसंस्थितोस्मि॥तदर्थमावृ
त्यमुखंप्रयच्छनरेंद्रवृत्तंस्मरधार्तराष्ट्र॥१७॥मोघंतवेदंभुविनामधेयंदुर्योधनेतीहकृतंपुरस्तात्॥नहीहदुर्योध
नतातवास्तिपलायमानस्यरणंविहाय॥१८॥नतेपुरस्तादथपृष्ठतोवापश्यामिदुर्योधनरक्षितारं॥अपैहियु
द्धात्पुरुषप्रवीरप्राणान्प्रियान्पांडवतोद्यरक्ष॥१९॥ विराटपर्वणिगोग्रहेदुर्योधनापयाने ६१॥ वैशंपा
यनउवाच॥आहूयमानश्चसतेनसंख्येमहात्मनावैधृतराष्ट्रपुत्रः॥निवर्तितस्तस्यगिरांकुशेनमहागजोम
त्तइवांकुशेन॥१॥

तूर्याणिजयवाद्यानितथैवेत्यादिस्त्रगतान्वयि॥१६॥तृतीयःपार्थःपृथासुतोज्येष्ठोनोस्मिवृत्तंभूत्वादिर्थंमे॥१७॥१८॥विराटेदुर्यो
धनापयानं॥ ॥११॥

म भा
वि
१०३

५०३

२१ ॥ शांतिनष्टचित्ताना ॥ न्तशासंकतं समूहात्मारथितं नमलं नयोग्य ॥ तत्र देवः नयापेस्म मनोत्ति पतो विशिष्टं श्रेष्ठं
२४ ॥ अरिष्टवधकल्याणानुबंधि कर्म ॥ २५ ॥ परिहृत्य परिवर्त्य आखेरपादेशे याति तैरभिवाद्यतान्यानात्लह्रीकसोमद

अथ कथं स्विद्रवृत्तो विमुक्तस्त्वया मश्नीत यथानमच्येत् ॥ तमब्रवीत् शांतनवः प्रहस्य कृतेगताद्वहिरम्नत्
कावीर्ये ॥ २० ॥ शांतिं परां प्राप्य यथास्थितो मूहूर्तज्य बाणांश्च यत्तु विधिं चित्रं ॥ नत्वेवब्रवीमत्त्व रलं ह्रासंकतं
नपापेस्म मनो विशिष्टं ॥ त्रैलोक्याद्धेतो नेज हेतस्वधर्मं सर्वेन तस्मान्निहिताग्रणोस्मि न ॥ विप्रं कुरून्याहि
कुरुप्रवीर विजित्य गाश्च प्रतिपातु पार्थः ॥ २२ ॥ मा ते स्वकोर्थो निपतेत मोहात्तत्वं विधातव्यमरिष्टवधे ॥ २२
वैशंपायन उ० ॥ दुर्योधनस्तस्य तन्निशम्य पितामहस्यात्महितं वचोथ ॥ पतीत्कामो युधि सोत्यमर्षी
राजा विनिश्वस्य बभूव तूष्णीं ॥ २३ ॥ तान्प्रस्थितान्प्रीतमनाः स पार्थो धनंजयः श्वेतकुरुप्रवीरान् ॥ अभाष
माणोनुनयन्मुहूर्तं वचोब्रवीत्संपरिहृत्य भूयः ॥ २४ ॥ पितामहं शांतनवं च वृद्धं द्रोणं गुरुं तं प्रणिपत्य मूर्ध्ना ॥
द्रौणिं कृपं चैव कुरून्प्रमान्यान्शरैर्विचित्रैरभिवाद्य चैव ॥ २५ ॥ दुर्योधनस्योत्तमरत्नचित्रं चिछेद पार्थो मुकुटं
शरेण ॥ आमंत्र्य बाणो अनर्थेचमान्यान्गांडीवघोषेण विनाद्य लोकान् ॥ २६ ॥

नादीनू २६ मुकुटं चिछेदेति दुर्योधनस्य मरणमेव सूचितं २७

१०३

शांतिं पराश्रयतचिताः॥१६॥ अमूढसंज्ञैः भीष्मादिभिः सर्वतः [illegible] भवता यांतव्यं गंतव्यं॥ अयं अर्जुनः

ते शंखनादेन कुरुप्रवीराः संमोहिताः पार्थसमीरितेन॥ उत्सृज्य चापानि दुरासदानि सर्वे तदा शांतिपराब
भूवुः॥११॥ तथा विसंज्ञेषु परेषु पार्थः स्मृत्वा च वाक्यानि तथोत्तरायाः॥ निर्याहि मध्यादिति मत्स्यपुत्रमुवाच
यावत्कुरवो विसंज्ञाः॥१२॥ आचार्यशारद्वतयोः सुशुक्ले कर्णस्य पीतं रुचिरं च वस्त्रं॥ द्रौणेश्च राज्ञश्च तथैव नी
ले वस्त्रे समादत्स्व नरप्रवीर॥१३॥ भीष्मस्य संज्ञां तु तथैव मन्ये जानाति सोस्त्रप्रतिघातमेषः॥ एतस्य वाहा
न्कुरु सव्यतस्त्वमेवं हि यातव्यममूढसंज्ञैः॥१४॥ रश्मीन्समुत्सृज्य ततो महात्मा रथादवप्लुत्य विराटपुत्रः॥
वस्त्राण्युपादाय महारथानां तूर्णं पुनः स्वं रथमारुरोह॥१५॥ ततोन्वशासच्चतुरः सदश्वान्पुत्रो विराटस्य
हिरण्यकक्षान्॥ ते तद्व्यतीयुर्ध्वजिनामनीकं श्वेता वहंतोर्जुनमाजिमध्यात्॥१६॥ तथा तु यांतं पुरुषप्र
वीरं भीष्मः शरैरभ्यहनत्तरस्वी॥ स चापि भीष्मस्य हयान्निहत्य विव्याध पार्श्वे दशभिः पृषत्कैः॥१७॥ ततो
र्जुनो भीष्ममपास्य युद्धे विद्ध्वास्य यंतारमरिष्टधन्वा॥ तस्थौ विमुक्तो रथवृंदमध्याद्राहुं विदार्येव सहस्रर
[illegible] श्मिः॥१८॥ लब्ध्वा हि संज्ञां तु कुरुप्रवीराः पार्थं निरीक्ष्याथ सुरेंद्रकल्पं॥ रणाद्विमुक्तं स्थितमेकमाजौ स धार्त
राष्ट्रस्त्वरितं बभाषे॥१९॥

भवतः विसंज्ञान् युष्मान्॥ यथा न मुच्येत न मोचनं स्यात् तथा प्रमथीत इयमस्यात्॥ नत्रुस्वदितत्वानिति भावः॥२०॥

अत्र

आयतं तं प्रत्यमार्ष ॥ ८ ॥ १२ ॥ सोहं विराटीयं पूर्वं तत्र स्थापित ॥ १३ ॥ विधाय यथावत्स्थापयित्वा ॥ १४ ॥ वशं पदं वदृष्टता मास्थि

म भा·
वि·
१०४

104

ततः स तन्मेघमिवापतंतं विज्ञाय पार्थः कुरुमुख्यसैन्यं ॥ मत्स्यस्य पुत्रं द्विषतां निहंता वचोब्रवीत्संपरिहृष्यरूपः
८ ॥ पितुः सकाशं तव नात सर्वं वसंति पार्थाविदितं तवैव ॥ तान्माप्रशंसेन्नगरं प्रविश्य भीतः प्रणश्येद्धि स मत्स्य
राजः ॥ ९ ॥ मया जिता सा ध्वजिनी कुरूणां मया च गावो विजिता द्विषद्भ्यः ॥ पितुः सकाशं नगरं प्रविश्य त्वमात्म
नः कर्मकृतं ब्रवीहि ॥ १० ॥ उत्तर उवाच ॥ यत्ते कृतं कर्म न पारणीयं तत्कर्म कर्तुं मम नास्ति शक्तिः न त्वां प्रवक्ष्या
मि पितुः सकाशे यावन्न मां वक्ष्य सि सव्यसाचिन् ॥ ११ ॥ वैशंपायन उ ॥ स शात्रवसेनामवजित्य जिष्णुरा^
छिद्य सर्वं च धनं कुरुभ्यः ॥ श्मशानमागम्य पुनः शमीतामभ्येत्य तस्थौ शरविक्षतांगः ॥ १२ ॥ ततः स वह्निप्रति
मो महाकपिः सहैव भूतैर्दिवमुत्पपात ॥ तथैव माया विहिता बभूव ध्वजं च सैंहं युयुजे रथे पुनः ॥ १३ ॥
विधाय तत्वायुधमाजिवर्धनं कुरूत्तमानामिषुधीः शरांस्तथा ॥ प्रायात्स मत्स्यो नगरं प्रहृष्टः किरीटिना
सारथिना महात्मना ॥ १४ ॥ पार्थस्तु कृत्वा परमार्य्यकर्म निहत्य शत्रून्द्विषतां निहंता ॥ चकार वेणीं च तथै
व भूयो जग्राह रश्मीन्पुनरुत्तरस्य ॥ विवेश हृष्टो नगरं महात्मा ॥ बृहन्नलारूपमुपेत्य सारथिः ॥ १५ ॥ वै पा·
ततो निवृत्ताः कुरवः प्रभग्ना वशमास्थिताः ॥ हस्तिनापुरमुद्दिश्य सर्वे दीना ययुस्तदा ॥ १६ ॥

तोः प्रामाः ६८

१०४

हेममालधरासहितेन सहेममालेन धन्वेन ॥ २८॥ २०॥ वि॰ दे॰ ॥ सममत्तकौ-रवपलायनं ॥ वृषभेक्षणाः श्रेष्ठहरिः ॥१

सदेवदत्तं सहसा विनाद्य विदार्य वीरो द्विषतां मनांसि ॥ धनेन सर्वानभिभूय शत्रून् सहेममाली नृपराज
मानः ॥ १७ ॥ दृष्ट्वा प्रयातांस्तु कुरून्किरीटी हृष्टोऽब्रवीत्तत्र समत्स्यपुत्रं ॥ आवर्तयाश्वान्पशवो जितास्ते याताः
परे याहि पुरं प्रहृष्टः ॥ १८ ॥ देवास्तु दृष्ट्वा महदद्भुतं तद्युद्धं कुरूणां सह फाल्गुनेन ॥ जग्मुर्यथास्वं भुवनं प्रती
ताः पार्थस्य कर्माणि विचिंतयंतः ॥ १९ ॥ इति विराटपर्वणि गोहरणे समस्तकौरवपलायनं ॥ वैशंपायन उ॰
ततो विजित्य संग्रामे कुरून्स वृषभेक्षणः ॥ समानयामास तदा विराटस्य धनं महत् ॥ १ ॥ गतेषु च प्रभग्नेषु धा
र्तराष्ट्रेषु सर्वशः ॥ वनान्निष्क्रम्य गहनाद्बहवः कुरुसैनिकाः ॥ भयात्संत्रस्तमनसः समाजग्मुस्ततस्ततः
मुक्तकेशा व्यदृश्यंत स्थिताः प्रांजलयस्तदा ॥ ३ ॥ क्षुत्पिपासापरिश्रांता विदेशस्था विचेतसः ॥ ऊचुः प्रण
म्य संभ्रांताः पार्थ किं करवाम ते ४ अर्जुन उवाच ॥ स्वस्ति व्रजंतु वो भद्रं न भेतव्यं कथंचन ॥ नाहमार्ता
न्जिघांसामि भृशमाश्वासयामि वः ॥ वैशंपा॰ तस्य तामभयां वाचं श्रुत्वा योधाः समागताः ॥ आयुः
कीर्तियशोदाभिस्तमाशीर्भिरनंदयन् ॥ ६ ॥ ततोर्जुनं नागमिव प्रभिन्नमुत्सृज्य शत्रून्विनिवर्तमानं ।
विराटराष्ट्राभिमुखं प्रयांतं नाशक्नुवंस्तं कुरवोभियातुं ॥ ७ ॥

105

विसर्जयामासतदाद्विजांश्चप्रकृतीस्तथा ।। तथासराजमत्स्यानांविराटोवाहिनीपतिः ।। ५ ।। उत्तरंपरिपप्रच्छ
क्कयातइतिचाब्रवीत् ।। आचख्युस्तस्यतत्सर्वंस्त्रियःकन्याश्चवेश्मनि ।। ६ ।। अंतःपुरचराश्चैवकुरुभिर्गोधनेहृते
विजेतुमभिसंरब्धएकएवातिसाहसात् ।। बृहन्नडासहायश्चनिर्गतःपृथिवींजयः ।। ७ ।। उपायातानतिरथान्
भीष्मंशांतनवंकृपं ।। कर्णंदुर्योधनंद्रोणंद्रोणपुत्रंचषड्रथान् ।। ८ ।। वैशंपायनउवाच ।। राजाविराटोथभृशा
भितप्तःश्रुत्वासुतंत्वेकरथेनयातं ।। बृहन्नडासारथिमाजिवर्धनंप्रोवाचसर्वानथमंत्रिमुख्यान् ।। ९ ।। सर्व
थाकुरवस्तेहियेचान्येवसुधाधिपाः ।। त्रिगर्तान्निहताञ्छ्रुत्वानस्थास्यंतिकदाचन ।। १० ।। तस्माद्गच्छंतुमेयो
धाबलेनमहतावृताः ।। उत्तरस्यपरीप्सार्थंयेत्रिगर्तैरविक्षताः ।। ११ ।। हयांश्चनागांश्चरथांश्चशीघ्रंपदातिसं
घांश्चततःप्रवीरान् ।। प्रस्थापयामाससुतस्यहेतोर्विचित्रशस्त्राभरणोपपन्नान् ।। १२ ।। एवंसराजामत्स्या
नांविराटोवाहिनीपतिः ।। व्यादिदेशाथतांक्षिप्रंवाहिनींचतुरंगिणीं ।। १३ ।। कुमारमाशुजानीतयदिजीवति
वानवा ।। यस्ययंतागतःषंढोमन्येहंसनजीवति ।। १४ ।। वैशंपायनउ ।। तमब्रवीद्धर्मराजोविहस्यविराटराजं
तंभृशाभितप्तं ।। बृहन्नडासारथिश्चेन्नरेंद्रपरेननेष्यंतितवाद्यगास्ताः ।। १५ ।।

१७ २३ विजयेन त्वमस्मौ ॥ इतीप्यपरिकं युद्धं प्राश्चर्यानीय हाजयेन तस्मौ आनंदिनौ ॥ तस्य मार्गस्थलंकारादिकं यत्तत्पूर्वस्थत्स्वं

पंथानमुपसंगम्य फाल्गुनो वाक्यमब्रवीत् ॥ राजपुत्र प्रत्यवेक्षस्व समानीतानि सर्वशः ॥ गोकुलानि महाबाहो
वीर गोपालकैः सह ॥१॥ ततो पराह्णे यास्यामो विराटनगरं प्रति ॥ आश्वास्य पाययित्वा च परिप्लाव्य च वाजिनः ॥२
गच्छंतु त्वरिता ह्येते गोपालाः प्रेषितास्त्वया ॥ नगरे प्रियमाख्यातुं घोषयंतु च ते जयं ॥३॥ वैशंपायन उवाच ॥ अ-
थोत्तरस्त्वरमाणः स दूतानाज्ञापयद्वचनात्फाल्गुनस्य ॥ आचक्षध्वं विजयं पार्थिवस्य भग्नाः परे विजिताश्चापि
गावः ॥४॥ इत्येवं तौ भारत मत्स्यवीरौ संमंत्र्य संगम्य ततः शमीं तां ॥ अभ्येत्य भूयो विजयेन तृप्तावुत्सृष्टमारोपय-
तां स्वभांडं ॥५॥ स शत्रुसेनामभिभूय सर्वामाच्छिद्य सर्वं च धनं कुरुभ्यः ॥ वैराटिरायान्नगरं प्रतीतो बृहन्नलासा-
रथिना प्रवीरः ॥६॥ इति विराटपर्वणि उत्तरगोग्रहे ॥ वैशंपायन उवाच ॥ धनं चापि विजित्याशु विराटो वाहिनीपतिः
विवेश नगरं हृष्टश्चतुर्भिः पांडवैः सह ॥१॥ जित्वा त्रिगर्तान्संग्रामे गाश्चैवाहृत्य सर्वशः ॥ अशोभत महाराज
सह पार्थैः श्रियावृतः ॥२॥ तमासनगतं वीरं सुहृदां हर्षवर्धनं ॥ उपासांचक्रिरे सर्वे सह पार्थैः परंतप ॥३॥ उ-
पतस्थुः प्रकृतयः समस्ता ब्राह्मणैः सह ॥ सभाजितः ससैन्यस्तु प्रतिनंद्याथ मत्स्यराट् ॥४॥

ततस्थैव शरीरे स्थे धारोपयतां आरोपितवंतौ ॥२४॥ धनं गोधनं प्रतीतो हृष्टः ॥२२॥ विराटे गोग्रहवृत्तांतम-
हर्षवर्धनं चेति ॥१॥ ४॥

स्वस्तिकं मंगलार्थिका दधिदूर्वादि च पाणौ यस्य तत्स्वस्तिकपाणिभूतं तत् शंखादिमत् ॥ वारिजाः शंखाः ॥२७॥ नांदीवाद्याः

वैशंपायन उ० ॥ श्रुत्वा चेदं वचनं पार्थिवस्य सर्वं परं स्वस्तिकपाणिभूतं ॥ भेर्यश्च तूर्याणि च वारिजाश्च वेषैः
परार्ध्यैः प्रमदाः शुभाश्च ॥२७॥ तथैव सूतैः सह मागधैश्च नांदीवाद्याः पणवास्तूर्यवाद्याः ॥ पुराद्विराटस्य महा
बलस्य प्रत्युद्ययुः पुत्रमनंतवीर्यं ॥२८॥ वैशंपायन उ० ॥ प्रस्थाप्य सेनां कन्याश्च गणिकाश्च स्वलंकृताः ॥ मत्स्यरा
जो महाप्राज्ञः प्रहृष्ट इदमब्रवीत् ॥२९॥ अक्षानाहर सैरंध्रि कंक द्यूतं प्रवर्ततां ॥ तं तथा वादिनं दृष्ट्वा पांडवः प्रत्य
भाषत ॥३०॥ न देवितव्यं हृष्टेन कितवेनेति नः श्रुतं ॥ तं त्वामद्य मुदा युक्तं नाहं देवितुमुत्सहे ॥ प्रियं तु ते चि
कीर्षामि वर्ततां यदि मन्यसे ॥३१॥ विराट उवाच ॥ स्त्रियो गावो हिरण्यं च यच्चान्यद्वसु किंचन ॥ न मे किंचि
त्त्वरक्ष्यं तेंतरेणापि देवितुं ॥३२॥ कंक उवाच ॥ किं ते द्यूतेन राजेंद्र बहुदोषेण मानद ॥ देवने बहवो दोषास्त
स्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ श्रुतस्ते यदि वा दृष्टः पांडवो युधिष्ठिरः ॥ स राष्ट्रं सुमहत्स्फीतं भ्रातॄंश्च त्रिदशोपमा
न् ॥३४॥ राज्यं हारितवान्सर्वं तस्माद्द्यूतं न रोचये ॥ अथवा मन्यसे राजन्दीव्याम यदि रोचते ॥३५॥ वैशंपायन
उवाच ॥ प्रवर्तमाने द्यूते तु मत्स्यः पांडवमब्रवीत् ॥ पश्य पुत्रेण मे युद्धे तादृशाः कुरवो जिताः ॥३६॥

मंगलवाद्यानि तूर्यवाद्यानि ॥२८॥ हृष्टेन त्वया सह कितवेन मया न देवितव्यं ॥३१॥ अंतरेण विनापि द्यूतं ॥ ३२

आछादयित्वा वस्त्रादिभिरभ्यर्च्य ॥२२॥२४॥ शृंगाटकेषु चत्वरेषु घोषय ॥ शृंगाटकमवेहारिकं स्कंधे च चत्वरे घोषये इति मेदिनी
उतरसहस्हेलेन कुशली च परंतपः युधिष्ठिर उवाच दृष्ट्वा विनिर्जिता गावः कुरवश्च पलायिताः ४

सर्वान्महीयान्सहितान्कुरूंस्तथैव देवासुरसिद्धयक्षान् ॥ अलं विजेतुं समरे सुतस्ते स्वनुष्ठितः सा
रथिना हि तेन ॥ वैशंपायन उ॰ अथोत्तरेण प्रहिता दूतास्ते शीघ्रगामिनः ॥ विराटनगरं प्राप्य विजयं
समवेदयन् ॥१॥ राजस्तत्सर्वमाचख्यौ मंत्री विजयमुत्तमं ॥ पराजयं कुरूणां चाप्युपायांतं तथोत्तरं
सर्वा विनिर्जिता गावः कुरवश्च पराजिताः ॥ नाहुतं त्वेवमन्येदं यत्ते पुत्रो जयत्कुरून् ॥२॥ क्रुचएवजप
लस्यपयस्यपयंता बृहन्नडा ॥ वैशंपाय॰ ततो विराटो नृपतिः संप्रहृष्टतनूरुहः ॥ श्रुत्वा स विजयं तत्र कुमा
रस्यामितौजसः ॥२२॥ आछादयित्वा दूतांस्तान्मत्स्यराजः सोभ्यचोदयत् ॥ राजमार्गाः क्रियंतां मे पता
काभिरलंकृताः ॥ पुष्पोपहारैरर्च्यंतां देवताश्चापि सर्वशः ॥२३॥ कुमारा योधमुख्याश्च गणिकाश्च स्व
लंकृताः ॥ वादित्राणि च सर्वाणि प्रत्युद्यांतु सुतं मम ॥२४॥ घंटावान्मानवः शीघ्रं समारुह्य तु वारणं ॥ शृं
गाटकेषु सर्वेषु आख्यातु विजयं मम ॥२५॥ उतरा च कुमारीभिर्बह्वीभिः परिवारिता ॥ शृंगारवेषा
भरणा प्रत्युद्यातु सुतं मम ॥२६॥ ॥

शृंगारवेषाभरणा शृंगारः स्वरतेनाघोष इति मेदिनी ॥२६॥

म॰ भा॰
वि
१२२

207

नस्ततः नासिकाताडितः॥ तनोति देहं प्रथयतीति नतशब्दो नाडीवचनः॥ पुरीतति शेते इत्यादिप्रयोगदर्शनात्॥४९॥५२

पात्रं गृहीत्वा सौवर्णं जलपूर्णमनिंदिता॥ तच्छोणितं प्रत्यगृह्णात्प्रस्राव नस्ततः॥ अथोत्तरः शुभैर्गंधै
र्माल्यैश्च विविधैस्तथा॥ अवकीर्यमाणः संहृष्टो नगरं स्वैरमागतः॥५०॥ सभाज्यमानः पौरैश्च स्त्रीभिर्जानपदैस्त
था॥ आसाद्य भवनद्वारं पित्रे स प्रत्यवेदयत्॥५१॥ ततो द्वास्थः प्रविश्यैव विराटमिदमब्रवीत्॥ बृहन्नलासहायस्तु
पुत्रो द्वार्युत्तरः स्थितः॥ ततो हृष्टो मत्स्यराजः क्षत्तारमिदमब्रवीत्॥ प्रवेश्येतामुभौ तूर्णं दर्शनेप्सुरहं तयोः॥५२
क्षत्तारं कुरुराजस्तु शनैः कर्णमुपाजपत्॥ उत्तरः प्रविशत्वेको न प्रवेश्या बृहन्नला॥५४॥ एतस्य हि महाबाहो
व्रतमेतत्समाहितं॥ यो मे मांगे व्रणं कुर्याच्छोणितं वापि दर्शयेत्॥५५॥ अन्यत्र संग्रामगतान्न स जीवेत्कथंच
न॥ न मृष्याद्भृशसंक्रुद्धो मां दृष्ट्वा तु सशोणितं॥ विराटमिह सामात्यं हन्यात्सबलवाहनं॥ वैशं॰ ततो राज्ञः सु
तो ज्येष्ठः प्राविशत्पृथिवीजयः॥ सोऽभिवाद्य पितुः पादौ कंकं चाप्युपतिष्ठत॥ ततो रुधिरसंसिक्तमनेकाग्रमना
गसं॥ भूमावासीनमेकांते सैरंध्र्या समुपस्थितं॥५८॥ ततः पप्रच्छ पितरं त्वरमाण इवोत्तरः॥ केनायं ता
डितो राजन् केन पापमिदं कृतं॥५९॥ विराट उ॰॥ मयायं ताडितो जिह्मो न चाप्येतावदर्हति॥ प्रशस्यमाने य
त्सूरे त्वयि षंढं प्रशंसति॥६०॥

कुरुराजः युधिष्ठिरः कर्णे कर्णे उपाजपत् उपांशूक्तवान्॥५४॥६०॥

१०८

४३॥ नहन्तव्योब्रह्मणोयम॥४४॥यस्मात्वान्नृलाप्यनीत॥४४॥नैयज्ञोसितैरक्तोसि॥४५नैववाच्यमिति॥४६॥नतत:

ततोब्रवीन्महात्मासपुनंराजायुधिष्टिरः॥ बृहन्नडायस्ययंताकथंसनजयेत्सुधीः॥३७॥कुपितःऊपितो
राजामत्स्यःपांडवमब्रवीत्॥ समंपुत्रेणमेषंढंब्रह्मबंधो प्रशंससि॥३८॥वाच्यावाच्यंनजानीषेनूनंमा
मवमन्यसे॥भीष्मद्रोणमुखान्सर्वान्कस्मान्नसविजेष्यति॥वयस्यत्वात्तुतेब्रह्मन्नपराधमिमंक्षमे॥नेदृ
शंत्वपुनर्वाच्यंयदिजीवितुमिच्छसि॥४०॥युधिष्टिरउवा॰यत्रद्रोणस्तथाभीष्मोद्रौणिर्वैकर्तनःकृपः॥दु
र्योधनश्चराजेंद्रस्तथान्येचमहारथाः॥४१॥मरुद्गणैःपरिवृतःसाक्षादपिमरुत्पतिः॥कोन्योबृहन्नडाया
स्तान्प्रतियुध्येतसंगतान्॥४२॥यस्यबाहुबलेतुल्योनभूतोनभविष्यति॥अतीवसमरंदृष्ट्वाहर्षोयस्यो
पजायते॥येंजयेत्संगतान्सर्वान्ससुरासुरमानवान्॥तादृशेनसहायेनकस्मात्सनविजेष्यति॥वि
बहुशः राटउ॥प्रतिषिद्धोसिनचवाचंनियच्छसि॥नियंताचेन्नविद्येतनकश्चिद्धर्ममाचरेत्॥वैशंपायनउ॥ततः
प्रकुपितोराजातमक्षेणाहनद्भृशं॥मुखेयुधिष्टिरंकोपान्नैवमित्येवभर्त्सयन्॥बलवत्प्रतिविद्धस्यन
स्तःशोणितमावहत्॥तदप्राप्तंमहींपार्थःपाणिभ्यांप्रत्यगृह्णत॥४७॥अवैक्षतसधर्मात्माद्रौपदींपा
र्श्वतःस्थितां॥साज्ञात्वातमभिप्रायंभर्तुश्चित्तवशानुगा॥४८॥

नासिकातः॥४७॥४८॥

स्म २

॥२२॥ हृतस्वाःहृतधनाःवणिजःख्वसीदंतिशूराःतेशोषः ॥२३॥२४॥ अवगाढाःपरामृताः ॥२५॥ प्रकाशविर्जित ॥२६॥ विर

म.भा.
वि.
१०८

108

मनुष्यलोकेसकलेयस्यतुल्योनविद्यते ॥ तेनभीष्मेणतेतातकथमासीत्समागमः ॥२१॥ आचार्योवृष्णि
वीराणांकौरवाणांचयोद्विजः ॥ सर्वक्षत्रस्यचाचार्यःसर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ तेनद्रोणेनतेतातकथमासीत्समा
गमः ॥२२॥ आचार्यपुत्रोयःशूरःसर्वशस्त्रभृतामपि ॥ अश्वत्थामेतिविख्यातस्तेनासीत्संगरःकथं ॥२३॥ रणे
यंप्रेक्ष्यसीदंतिहृतस्वावणिजोयथा ॥ कृपेणतेनतेतातकथमासीत्समागमः ॥२४॥ पर्वतंयोभिविध्येतराज
पुत्रोमहेषुभिः ॥ दुर्योधनेनतेतातकथमासीत्समागमः ॥ अवगाढाद्विषंतोमेसुखोवातोभिवातिमां ॥ यस्त्वं
धनमथाजैषीःकुरुभिर्ग्रस्तमाहवे ॥२५॥ तेषांभयाभिपन्नानांसर्वेषांबलशालिनां ॥ नूनंप्रकल्प्यतान्सर्वां
स्त्वयायुधिनरर्षभ ॥ आछिन्नंगोधनंसर्वंशार्दूलेनामिषंयथा ॥२६॥ इतिविराटपर्वणिउत्तरस्याटद्वेषनरउ ॥ न
मयानिर्जितागावोनमयानिर्जिताःपरे ॥ कृतंतत्सकलंतेनदेवपुत्रेणकेनचित् ॥ सहिभीतंद्रवंतंमांदे
वपुत्रोन्यवारयत् ॥ सचातिष्ठद्रथोपस्थेवज्रसंहननोयुवा ॥२॥ तेनतेनिर्जितागावःकुरवश्चपराजिताः
नस्यतत्कर्मवीरस्यनमयाताततत्कृतं ॥३॥ सहिशारद्वतंद्रोणंद्रोणपुत्रंचषड्रथान् ॥ सूतपुत्रंचभीष्मंच
चकारविमुखान्बाणैः ॥४॥

३ १ ५

१५

४१। इंद्रस्मन्नुनेत्यत्रतत्कर्मनदूषयामि।।यच्चदूषकंयस्यराज्ञोवादंडोनेदूषकार्थोऽदूषकमपिनदूषयामि।।यतःबलवंतंप्रभुंइतिप्र
शंसाहर्तादृशंसकमप्राप्नुयादेव।।दृष्टोऽदृष्यातिरेसोऽथसम्मतिक्रामतामितिस्मृतेः कलयंतमितिपाठेज्ञानंतमपि।।४
दायादवानुवाच।।४८।।पदमितिपदंबाणानिपातस्थानंपदसहस्रेणलक्ष्यसहस्रंतार्थेदेनयैस्ततोयासहस्रलक्ष्याणि

अकार्यंतेकृतंराजन्क्षिप्रमेवप्रसाद्यतां।।मात्वांमहाविषंक्रोधोरंसमूलमिवनिर्दहेत्।।४२।।वैशंपायनः।।
सपुत्रस्यवचःश्रुत्वाविराटोराष्ट्रवर्धनः।।क्षमयामासकौंतेयंभस्मच्छन्नमिवानलं।।तमनुनयंतंराजा
नंपांडवःप्रत्यभाषत।।चिरंक्षांतमिदंराजन्नमन्युर्विद्यतेमम।।४३।।यदिह्येतत्पतेद्भूमौरुधिरंममनस्ततः
सराष्ट्रस्त्वंमहाराजविनश्येथानसंशयः।।४४।।नदूषयामितेराजन्यच्चहन्याददूषकं।।बलवंतंप्रभुं
राजंतिप्रदारुणमाप्नुयात्।।४५।।वैशंपायनः।।शोणितेतुव्यतिक्रांतेप्रविवेशबृहन्नला।।अभिवाद्य
विराटंतुकंकंचाप्युपतिष्ठत।।४६।।क्षामयित्वातुकौरव्यंरणादुत्तरमागतं।।प्रशशंसततोमत्स्यःशृण्व
तःसव्यसाचिनः।।४७।।त्वयादायादवानस्मिकैकेयीनंदिवर्धन।।त्वयामेसदृशःपुत्रोनभूतोनभविष्य
ति।।४८।।पदंपदसहस्रेणयश्चरन्नापराध्नुयात्।।तेनकर्णेनतेतातकथमासीत्समागमः।।४९।।

वेद्धुमित्यर्थः।।चरन्नापराध्नोःप्रचरन्नप्येकमपिमिथ्यानंनयाराध्यान्नरिक्तंकुर्यात्।।युगपल्लक्ष्यसहस्रमुद्दिश्यबाणांस्तु
रन्नेकमपिलक्ष्यंनगत्वादित्यर्थः पदंपदमितिपाठेसर्वपदस्तोपराध्नुयात्सहस्रेणाचरन्नित्यर्थात्।।पदसहस्रो
द्देशेनेतिबोध्यं।।समागमःसंग्रामः।।४९।।।।

७ ॥ मंत्रयत्वेति युधिष्ठिरे युधिष्ठिरविषये इतिकर्तव्यतामर्थेकर्तामिष्टं भद्रासने राजन्उपवेशनादिरूपां किं यांउत्तरे ॥ स

म॰ भा॰
वि॰
१॰४॰

209

उत्तरालमहार्हाणि विविधानि नवानि च । प्रतिगृह्याभवत्प्रीतौ निवासांश्च भामिनी ॥ ७ ॥ मंत्रयित्वा त
कौंतेय उत्तरेण महात्मना ॥ इतिकर्तव्यतां सर्वां राजन्यार्थे युधिष्ठिरे ॥ ८ ॥ ततस्तथा तद्व्यदधाद्यथावत्पुरु
षर्षभ ॥ ९ ॥ इति विराटपर्वणि उत्तर रहे ॥ वैशंपा॰ ॥ ततस्तृतीये दिवसे भ्रातरः पंच पांडवाः स्नाताः शुक्ला
म्बरधराः समये चरितव्रताः ॥ १ ॥ युधिष्ठिरं पुरस्कृत्य सर्वाभरणभूषिताः ॥ द्वारि मत्ता यथा नागाः भ्राजमाना
महारथाः ॥ २ ॥ विराटस्य सभां गत्वा भूमिपालासनेष्वथ ॥ निषेदुः पावकप्रख्याः सर्वे धिष्ण्येष्विवाग्नयः ॥
तेषु तत्रोपविष्टेषु विराटः पृथिवीपतिः ॥ आजगाम सभां कर्तुं राजकार्याणि सर्वशः ॥ ४ ॥ श्रीमतः पांडवान्दृ
ष्ट्वा ज्वलतः पावकानिव ॥ मुहूर्तमिव च ध्यात्वा स राजा पृथिवीपतिः ॥ ५ ॥ अथ मत्स्योऽब्रवीत्कंकं देवरूपमवस्थि
तं ॥ मरुद्गणैरुपासीनं त्रिदशानामिवेश्वरं ॥ ६ ॥ स किलाक्षातिवापस्त्वं सभास्तारो मया वृतः ॥ अथ राजासने
कस्मादुपविष्टः स्वलंकृतः ॥ ७ ॥ ॥

१०४

हस्संभ्रमितात्तथायथामर्येतत्तांव्यदधादित्यानिवायः सुद्धाकृत्यार्तीवचनीतितयापूतकारी ॥ २ ॥

व्यायामेननिरस्तेशांतरसचारेण॥ एतेनसहदेवपुत्रस्तेषा य [illegible] विनः [illegible] कांशःघ्नी।निरुद्धचितं ई॥ रोमहर्षोभूत्वामेति

दुर्योधनंविकर्णंचसनागामिवयूथपं॥ प्रभग्नमब्रवीद्भीतंराजपुत्रंमहाबलः॥५॥नहास्तिनपुरेत्राणंतवपश्या
मिकिंचन॥ व्यायामेनपरीप्सस्वजीवितंकौरवात्मज॥६॥नमोक्ष्यसेपलायंस्त्वंराजन्युद्धेमनःकुरु॥ पृथिवीं
भोक्ष्यसेजित्वाहतोवास्वर्गमाप्स्यसि॥७॥सनिवृत्तोनरव्याघ्रोमुंचन्वज्रनिभान्शरान्॥ सचिवैःसंवृतोरा
जामध्येनागइवश्वसन्॥८॥तंदृष्ट्वारोमहर्षोभूद्रुरुकंपश्चमारिष॥ सततसिंहसंकाशमनीकमयमच्छरैः
तत्प्राणश्यदनीकंसिंहसंहननोद्धुवा॥ ऋद्धस्तान्मृगदसन्वाजन्संस्थितान्हतवाससः॥१०॥एकेनतेनवीरे
णषड्रथाःपरिनिर्जिताः॥ शार्दूलेनेवमत्तेनयथावनचरामृगाः॥११॥विराटउवाच॥ कुरुवीरोमहाबाहुर्देव
पुत्रोमहायशाः॥ योमेधनमथाजैषीत्कुरुभिर्यत्तमाहवे॥१२॥इच्छामितमहंद्रष्टुमर्चितुंचमहाबलं॥ येनमे
त्वंचगावश्चरक्षितादेवसूनुना॥१३॥ उत्तरउ॥ अंतर्धानंगतस्तत्रदेवपुत्रोमहाबलः॥ सत्वश्वोवापरश्वोवा।
मन्येप्रादुर्भविष्यति॥ वैशं॥ एवमाख्यायमानंतछन्नंसत्रेणपांडवं॥ वसंतंतत्रनात्रासीद्विराटोवाहिनी।
पतिः॥१५॥ ततःपार्थोभ्यनुज्ञातोविराटेनमहात्मना॥ प्रददौतानिवासांसिविराटदुहितुःस्वयं॥१६॥

योधः॥१४॥ सत्रेणव्याजेन॥१५॥ १६॥॥

अब्रुवन्अस्त्रवन्।२०।२५।श्रीत्रं तीव्रं।२६।२८।वि दे ।१।२३।

म॰ भा॰
वि॰ टी॰
११

110

एनमष्टशताःसूताःसुमृष्टमणिकुंडलाः।।अब्रुवन्मागधैःसार्धंपुराशक्रमिवर्षयः।।एनंनित्यमुपासंतकुरवःकिंकरायथा।।सर्वेचराजन्राजानोधनेश्वरमिवामराः।।२१।।एषसर्वान्महीपालान्करदान्समकारयत्।वैश्यानिवमहाभागोविवशान्स्ववशानपि।।२२।।अष्टाशीतिसहस्राणिस्नातकानांमहात्मनां।।उपजीवंतिराजानमेनंसुचरितव्रतं।।२३।।एषवृद्धाननाथांश्चव्यंगान्पंगूंश्चमानवान्।।पुत्रवत्पालयामासप्रजाधर्मेणवैविभुः।।२४।।एवंधर्मेदमेचैवक्रोधेचापिजितव्रतः।।महाप्रसादोब्रह्मण्यःसत्यवादीचपार्थिवः।।श्रीप्रतापेनचैतस्यतप्यतेससुयोधनः।।सगणःसहकर्णेनसौबलेनापिवाविभुः।।नशक्यंतेह्यस्यगुणाःप्रसंख्यातुंनरेश्वर।।एषधर्मपरोनित्यमानृशंस्यश्चपांडवः।।२७।।एवमुक्तोमहाराजःपांडवःपार्थिवर्षभः।।कथंनार्हतिराजार्हमासनंपृथिवीपते।।२८।।इति विराटपर्वणि १४।। विराट उ।।यद्येषराजाकौरव्यःकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः।।कतमोस्यार्जुनोभ्राताभीमश्चकतमोबली।।१।।नकुलःसहदेवोवाद्रौपदीवायशस्विनी।।यदाद्यूतजिताःपार्थानप्राज्ञायंततेक्वचित्।।२।।अर्जुनउ।।यएषबल्लवोब्रूतेसूदस्तवनराधिप।।एषभीमोमहाराजभीमवेगपराक्रमः।।३।।

परिहासेप्ययासानिंदोपालंभमपेक्षयातिरस्कारस्यवाक्यंतन्निशम्य ॥ ५॥८॥ अस्याउवंतत्रसंधिर्विवर्तितः ॥ इपमेयइ

वैशंपायन उ० ॥ परिहासेप्ययावाक्यंविराटस्यनिशम्यतत् ॥ स्मयमानोर्जुनोराजन्निदंवचनमब्रवीत् ॥ ८
अर्जुन उ० ॥ इंद्रस्यार्धासनंराजन्नयमारोढुमर्हति ॥ ब्रह्मण्यःश्रुतवांस्त्यागीयज्ञशीलोदृढव्रतः ॥ ९ ॥ एषवि
ग्रहवान्धर्मएषवीर्यवतांवरः ॥ एषबुद्ध्याधिकोलोकेतपसांचपरायणं ॥ १० ॥ एषोस्त्रंविविधंवेत्तित्रैलोक्ये
सचराचरे ॥ नचैवान्यःपुमान्वेत्तिनवेत्स्यतिकदाचन ॥ ११ ॥ नदेवानासुराःकेचिन्नमनुष्यानराक्षसाः ॥ गंधर्व
यक्षप्रवराःसकिन्नरमहोरगाः ॥ १२ ॥ दीर्घदर्शीमहातेजाःपौरजानपदप्रियः पांडवानामतिरथोयज्ञधर्मप
रोवशी ॥ १३ ॥ महर्षिकल्पोराजर्षिःसर्वलोकेषुविश्रुतः ॥ बलवान्धृतिमान्दक्षःसत्यवादीजितेंद्रियः ॥ धनै
श्वसंचयश्चैवशक्रवैश्रवणोपमः ॥ यथामनुर्महातेजालोकानांपरिरक्षिता ॥ एवमेषमहातेजाःप्रजानु
ग्रहकारकः ॥ १४ ॥ अयंकुरूणामृषभोधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ अस्यकीर्तिःस्थितालोकेसूर्यस्येवोद्यतःप्रभा
१५ ॥ संसरंतिदिशःसर्वायशसोस्यगभस्तयः ॥ उदितस्येवसूर्यस्यतेजसोनुगभस्तयः ॥ १६ ॥ एनंदशसहस्रा
णिकुंजराणांतरस्विनां ॥ अन्वयुःपृष्ठतोराजन्यावदध्यावसत्कुरून् ॥ १७ ॥ त्रिंशदेवसहस्राणिरथाःकां
चनमालिनः ॥ सदश्वैरुपसंपन्नाःपृष्ठतोनुययुस्तदा ॥ १८ ॥

यद्भूतत्वंएकेनापिइवशब्देनभवति ॥ तथाप्यत्रस्पष्टार्थंपुनरिवशब्दः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ ॥

म·भा·
वि·टी·
१११

111

१९॥२१॥ आमिषंन्नो पराय कृतवान् ॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥

[illegible] समीपे [illegible]तमैत्र यमाविमौ विस्मयहेतुकल्पौ ॥ मनुष्यलोके सकले समोस्ति ययोर्न रूपेण बलेन शीले ॥१९॥ आभ्यां तु पार्श्वे कनकोत्तमांगी यैषा प्रभा मूर्तिमतीव गौरी ॥ नीलोत्पलश्यामसुरदेवतेव कृष्णा स्थिता मूर्तिमतीव लक्ष्मीः ॥२१॥ ततोर्जुनं स वैराटिः कथयामास विक्रमं ॥ उत्तर उ० ॥ अयं स द्विषतां हन्ता मृगाणामिव केसरी ॥ अयं च रथयूथेभ्यो निघ्नंस्तान् तान् वरान् रथान् ॥१९॥ अनेन विद्धा मातंगा महानेकेउ णाहताः ॥ संवीतकतः संग्रामे दंताभ्यामगमन्महीं ॥२०॥ अनेन विजिता गावो जिताश्च कुरवो युधि ॥ अस्य शंखप्रणादेन कर्णौ मे बधिरीकृतौ ॥ वैशंपा० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मत्स्यराजः प्रतापवान् ॥ उत्तरं प्रत्युवाचेदमभिपन्नो युधिष्ठिरे ॥२२॥ प्रसादनं पांडवस्य प्राप्तकालं च रोचये ॥ उत्तरां च प्रयच्छामि पार्थाय यदि मन्यसे ॥२३ उत्तर उ० ॥ आर्याः पूज्याश्च मान्याश्च प्राप्तकालं च मे मतं ॥ पूज्यंतां पूजनार्हाश्च महाभागाश्च पांडवाः ॥२४॥ विराट उ ॥ अहं खल्वपि संग्रामे शत्रूणां वशमागतः ॥ मोक्षितो भीमसेनेन गावश्चापि जितास्तथा ॥२५॥ एतेषां बाहुवीर्येण अस्माकं विजयो मृधे ॥ एवं सर्वे सहामात्याः कुंतीपुत्रं युधिष्ठिरं ॥ प्रसादयामो भद्रं ते सानुजं भरतर्षभं ॥२६॥

१११

२ १२ एवमुक्तौ गौणाः रथ्रुनासिकद्रोणाकथंवेत्यपि ।।१२।।१५ ।।

पूर्षः क्रोधवशान्हत्वा पर्वते गंधमादने ।। सौगंधिकानि दिव्यानि कृसलार्थे समुपाहरत् ।।४।। गंधर्वयक्षवैहंता
कीचकानां दुरात्मनां ।। व्याघ्रान्हत्वा न वराहान्स्वहस्तेनौषधीपुरे तव ।।५।। यश्चासीदस्य वंधस्थेन जलो यंपरंतपः
गोसंख्यिसहदेवश्च माद्रीपुत्रौ महारथौ ।।६।। शृंगारवेषाभरणौ रूपवंतौ यशस्विनौ ।। महारथ्यसहस्त्राणां स
मर्थौ भरतर्षभौ ।।७।। पद्मपत्रपलाशाक्षी सुमध्या चारुहासिनी ।। सैरंध्री द्रौपदी राजन्नुषस्या यैंकीचका द्धताः
ध्रुवं नो दं महाराज व्यक्तं ते श्रोत्रमागत ।। भीमादवरजः पार्थो यमाभ्यां वापि पूर्वजः ।।८।। उषिताःस्मो महाराज
सुभवनं तव निवेशने ।। अज्ञातवासमुषिता गर्भवासमिवप्रजाः ।।१०।। वैशंपायन उवाच यदार्जुनेन नते वीराः कीच
ताःसंचपांडवाः ।। तदार्जुनस्य वैराटिः कथयामास विक्रमं ।।११।। पुनरेव च तान्यायी दर्शयामास चोत्तरः ।। उ
त्तर उवाच ।। यत्र कनकाभूतं दग्धुर्गोरतत्र महान्सिंह इव प्रहृष्टः ।। प्रवरश्चोगणः पृथुदीर्घनेत्र स्त्राह्वायतनात्तः कु
रुराज एषः ।। यत्क्लेषपार्श्वेस्य महायत्रूम्मान्पृथा मोघुवाचारणारूथयेपायमः ।। सिंहोन्नतांसो गजराजगामी
पद्मायताक्षो ह्येन एष वीरः ।।१४।।

१३ ॥ आशंकाभवेत्साक्ष्यानेऽवचिता ॥ अयमहंतेनवडहिताडदिताहरेरहितेतिपार्थेनानिरुक्तत्वात् ॥ वर्जितेत्यभिप्रे
णाडुहिताशंकाकारणंतोप्यस्ति ॥ ५ ॥ एनंचस्नुषात्वेनएनांवरयतोमेब्रह्मचर्यशुद्धिरपिभविष्यतीत्याह शुद्धइति ॥ ६

अर्जुनः ॥ अंतःपुरेहमुषितःसदापश्यन्सुतांतव ॥ रहस्यंचप्रकाशंचविश्वस्तापितृवन्मयि ॥ २ ॥ प्रियोबहुमतश्चा
स नर्तकोगीतकोविदः ॥ आचार्यवच्चमांनित्यंमन्यतेदुहितातव ॥ ३ ॥ वयःस्थयातयाराजन्सहसंवत्स
रोषितः ॥ अतिशंकाभवेत्स्थानेतवलोकस्यचाविभो ॥ ४ ॥ तस्मान्निमंत्रयेत्वेतांदुहितांमनुजाधिप ॥ ४ ॥ शु
द्धोजितेंद्रियोदांतस्तस्याःशुद्धिःकृतामया ॥ ५ ॥ स्नुषायांदुहितुर्वापिपुत्रेचात्मनिवापुनः ॥ ५ ॥ अत्रशं
कांनपश्यामितेनशुद्धिर्भविष्यति ॥ ६ ॥ अभिशापादहंभीतोमिथ्यावादात्परंतप ॥ स्नुषार्थमुत्तरांरा
जन्प्रतिगृह्णामितेसुतां ॥ ७ ॥ स्वस्रीयोवासुदेवस्यसाक्षाद्देवशिशुर्यथा ॥ दयितश्चक्रहस्तस्यसर्वास्त्रेषु
चकोविदः ॥ ८ ॥ अभिमन्युर्महाबाहुःपुत्रोममविशांपते ॥ जामातातवयुक्तोवैभर्ताचदुहितुस्तव ॥ ९ ॥
विराटउ॰ ॥ उपपन्नंकुरुश्रेष्ठेकौंतीपुत्रेधनंजये ॥ यएवंधर्मनित्यश्चजातज्ञानश्चपांडवः ॥ यत्कृत्यंमन्यसेपार्थ
क्रियतांतदनंतरम् ॥ सर्वेकामाःसमृद्धामेसंबंधीयस्यमेर्जुनः ॥ १० ॥

अभिशापात् ॥ भार्यार्थंप्रतिगृह्णेतयोःप्रागेवसंबंधआसीदितिकल्पनातोलोकस्यदुर्वाक्यभयात् ॥ १२ ॥

समेत्यपुत्रास्तमथानुष्ययचकार॥विससर्ज॥ददौ॥२२॥२३॥ॐपार्थिवः॥रिणः॥२८॥२९॥विराटे॥१॥

यस्माभिरज्ञानाद्भिः किंचिद्कृतोनराधिपः॥ त्वंतमर्हसितत्सर्वंधर्मात्माह्येषपांडव॥१८॥वैशंपायनउवाच
ततोविराटःपरमाभितुष्टःसमेत्यराज्ञासमयंचकार॥राज्यंचसर्वंविससर्जतस्मैसदंडकोषंसमरंमहात्मा
पांडवांश्चततःसर्वान्मत्स्यराजःप्रतापवान्॥धनंजयंपुरस्कृत्यदिष्ट्यादिष्ट्येतिचाब्रवीत्॥१९॥समुपाघ्राय
मूर्धानंसंश्लिष्यचवैपुनःपुनः॥युधिष्ठिरंचभीमंचमाद्रीपुत्रौचपांडवौ॥२०॥नातृप्यद्दर्शनेतेषांविराटोवाहि
नीपतिः॥सप्रीयमाणोराजानंयुधिष्ठिरमथाब्रवीत्॥२१॥दिष्ट्याभवंतःसंप्राप्ताःसर्वेकुशलिनोवनात्॥दि
ष्ट्यासंपालितंकृच्छ्रंअज्ञातंवैदुरात्मभिः॥२२॥इदंचराज्यंपार्थाययच्चान्यपि किंचन॥प्रतिगृह्णंतुतत्सर्वंपां
डवाश्चविशंकया॥२३॥उत्तरांप्रतिगृह्णातुसव्यसाचीधनंजयः॥अयंह्योपयिकोभर्तातस्याःपुरुषसत्तमः॥
एवमुक्तोधर्मराजःपार्थमैक्षद्धनंजयं॥ईक्षितश्चार्जुनोभ्रात्रामत्स्यंवचनमब्रवीत्॥२५॥प्रतिगृह्णाम्यहंरा
जन्स्नुषांदुहितरंतव॥युक्तश्चावांहिसंबंधोमत्स्यभारतयोरपि॥२६॥इतिविराटपर्वकीविवाहे [illegible] २३
किमर्थंपांडवश्रेष्ठभार्यांदुहितरंमम॥प्रतिग्रहीतुंनेमांत्वंमयादत्तामिहेच्छसि॥१॥

२४॥२७॥ स्वरानानाइव्यसारहूपमेरेयंमयं ३॰ अभ्यभवन्॥ आश्लिष्टाः॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५ ३६

अ भा॰
वि टी॰
११३

223

दशनागसहस्राणिहयानांवरायुतं॥ रथानामर्बुदंपूर्णंनिखर्वंचपदातिनां॥२४॥ चलमूधंकाश्चवहयोमी
नाश्चपरमौजसः॥ अश्वयुक्तैर्लिशाईलंवासुदेवंमहाफति॥२५॥ स्त्रियोरत्नानिवासांसिपृथक्शगानेकशः
ततोविवाहोविधिवद्ववृधेमत्स्यपार्थयोः॥२६॥ ततःशालाश्रमेर्धेश्वगोश्ववाडंबरालया॥ पार्थैःसंप्रस्थमा
नाश्चनेदुर्मत्स्यस्यवेश्मनि॥ उच्चावचान्मृगान्जघ्नुर्मेध्यांश्चप्रशतशःपशून्॥ सुरामैरेयपानानिप्रभूतान्यभ्य
हारयन्॥२८॥ गायनाख्यानशीलाश्चनटवैतालिकास्तथा॥ स्तुवंतस्तावुपातिष्ठन्सूताश्चसहमागधैः॥२९॥
सुदेष्णांचपुरस्कृत्यमत्स्यानांचवराःस्त्रियः॥ आजग्मुश्चारुसर्वांग्यःसुमृष्टमणिकुंडलाः॥३०॥ वर्णोपपन्नास्ता
नार्योरूपवत्यःस्वलंकृताः॥ सर्वाश्चाभ्यभवत्कृष्णारूपेणायशसाश्रिया॥३१॥ परिवार्योत्तरांतास्तुराजपुत्रीम
लंकृतां॥ सुतामिवमहेंद्रस्यपुरस्कृत्योपतस्थिरे॥३२॥ तांप्रत्यगृह्णात्कौंतेयःसुतस्यार्थेधनंजयः॥ सौभद्रस्या
नवद्यांगींविराटतनयांतदा॥३३॥ तत्रातिष्ठन्महाराजोरूपमिंद्रस्यधारयन्॥ स्नुषांतांप्रतिजग्र॰ हकुंतीपुत्रो
युधिष्ठिरः॥३४॥ प्रतिगृह्यचतांपार्थःपुरस्कृत्यजनार्दनं॥ विवाहंकारयामाससौभद्रस्यमहात्मनः॥३५॥
सप्तसहस्राणिहयानांवातरंहसां॥ द्वेचनागशतेमुख्येप्रादाद्बहुधनंतदा॥३६॥

११३

अन्वशासत् अनुज्ञापितवान्॥ संयोगं विवाहसंबंधं॥१२॥ प्रेषयामास आह्वानार्थं दूतानिति शेषः॥ उपप्लव्यं विराटनगरस

वैशंपायन उ॰॥ एवं ब्रुवति राजेंद्रे कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः॥ अन्वशासत्स संयोगं समये मत्स्यपार्थयोः॥ ततो
मित्रेषु सर्वेषु वासुदेवे च भारत॥ प्रेषयामास कौंतेयो विराटश्च महीपतिः॥१३॥ ततस्त्रयोदशे वर्षे निवृत्ते पंच
पांडवाः॥ उपप्लव्ये विराटस्य समपद्यंत सर्वशः॥ अभिमन्युं च बीभत्सुरानिनाय जनार्दनं॥ आनर्तेभ्योऽपि दा
शार्हानानयामास पांडवः॥१५॥ काशिराजश्च शैब्यश्च प्रीयमाणौ युधिष्ठिरे॥ अक्षौहिणीभ्यां सहितावागतौ
पृथिवीपती॥१६॥ अक्षौहिण्या च सहितो यज्ञसेनो महाबलः॥ द्रौपद्याश्च सुता वीराः शिखंडी चापराजितः॥
धृष्टद्युम्नश्च दुर्धर्षः सर्वशस्त्रभृतां वरः॥ समस्ताक्षौहिणीपाला यज्वानो भूरिदक्षिणाः॥ वेदा[illegible]यसंप
न्नाः सर्वे शूरास्तनुत्यजः॥१८॥ तानागतानभिप्रेक्ष्य मत्स्यो धर्मभृतां वरः॥ पूजयामास विधिवत् सभृत्यबला
वाहनान्॥१९॥ प्रीतोभवद्दुहितरं दत्वा तामभिमन्यवे॥ ततः प्रत्युपयातेषु पार्थिवेषु ततस्ततः॥ तत्रागम
द्वासुदेवो वनमाली हलायुधः॥ कृतवर्मा च हार्दिक्यो युयुधानश्च सात्यकिः॥२१॥ अनाधृष्टिस्तथाक्रूरः सांबो नि
शठ एव च॥ अभिमन्युमुपादाय सह मात्रा परंतपाः॥ इंद्रसेनादयश्चैव रथैस्तैः सुसमाहितैः॥ आययुः सहि
ताः सर्वे परिसंवत्सरोषिताः॥२३॥

मीपस्थनगरांतरं लोकस्य द्रवीक्षमथात्॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥ १९॥२०॥२१॥२२॥२३॥॥

आत्मानमेवस्वप्रदाद्यदितिसर्वेणान्वयः॥४॥ इतिश्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविं

कृत्वासम्यक्समिद्धाग्निमर्चयित्वाद्विजन्मनः॥ राज्यंबलंचकोषंचसर्वमात्मानमेवच॥३७॥ कृतेविवाहेतत
दाधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः॥ ब्राह्मणेभ्योददौवित्तंयदुपाहरदच्युतः॥३८॥ गोसहस्राणिरत्नानिवस्त्राणिविविधा
निच॥ भूषणानिचमुख्यानियानानिशयनानिच॥३९॥ भोजनानिचहृद्यानिपानानिविविधानिच॥ तन्म
हात्सवसंकाशंहृष्टपुष्टजनावृतं॥ नगरंमत्स्यराजस्यशुशुभेभरतर्षभ॥४०॥ इतिश्रीमहाभारतेशत
साहस्र्यांसंहितायांवैयासिक्यांविराटपर्वणिउत्तराविवाहेनामद्विसप्ततितमोऽध्यायः॥७२॥ समाप्तोऽयंवि
राटपर्वः॥ अतःपरंउद्योगपर्वतस्यायमाद्यःश्लोकः॥ वैशंपायनउवाच॥ कृत्वाविवाहंतुकुरु
प्रवीरास्तदाभिमन्योर्मुदितस्वपक्षाः॥ अहानिचत्वार्यवसंस्ततोताःसभांविराटस्यततोभिजग्मुः॥१॥ कृ
त्वावैवाहिकंपर्ववासांसिविविधानिच॥ हिरण्यधान्यंगाश्चैवदद्याद्वित्तानुसारतः॥२॥ प्रीतयेदेवतानांवै
दद्याद्दैद्विजसत्तमे॥ याजकेतुसंतुष्टेतुष्टाःस्युःसर्वदेवताः॥३॥ ब्राह्मणान्भोजयेच्चापिपायसैःसर्पिवा
सितैः॥ एवंकृतेवैराटेसम्यक्फलमवाप्नुयात्॥४॥ विश्रम्यरात्रावुषसिप्रतीताः=५

दसूरिसूनोर्नीलकंठस्यकृतौभारतभावदीपेविराटपर्वप्रकाशःसमाप्तिमगमत्॥७२॥

७ अत्रौगिहेशा पांडवोंके थी
२१ दुर्योधनकी ॥

Acc 240

विराट पर्व
१-११८ पत्राणि
श्र.

Acc. 240

225

७ प्रध्या.प ६२ तें ईसिपर्वके

८ कमेंतपाःके व
दृष्टुं.